

ΤΡΙΤΗ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΗΜΕΡΙΔΑ

Ρωμοί
στην υπηρεσία της Υψηλής Πύλης

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΑΘΗΝΑ, 13 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 2001

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΤΗΣ ΚΑΘ' ΗΜΑΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ
ΑΘΗΝΑ 2002

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ
ΤΗΣ ΚΑΘ' ΗΜΑΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ

Η ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΤΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

*Αδαμάντιος Στ. Ανεσίδης
Δέσποινα Παπουτσόγλου
Πηνελόπη Στάθη
Σάββας Τσιλένης*

Ρωμιοί
στην υπηρεσία της Υψηλής Πύλης

Πρακτικά επιστημονικής ημερίδας,
Αθήνα, 13 Ιανουαρίου 2001.

Εταιρεία Μελέτης της καθ' ημάς Ανατολής
Αθήνα 2002

Ρωμοί
στην υπηρεσία της Υψηλής Πύλης

Πρακτικά επιστημονικής ημερίδας,
Αθήνα, 13 Ιανουαρίου 2001

Εταιρεία Μελέτης της καθ' ημάς Ανατολής
Αθήνα 2002

Χορηγός:

Ι. Παπαδιαμάντης
Μηχανικός παραγωγής Ε.Μ.Π.

Γραφικές Τέχνες «Γ. Αργυρόπουλος ΕΠΕ»

Κ. Παλαμά 13, 134 51 Καματερό
Τηλ. 210 23 12 317 / FAX: 210 23 13 742

ISSN 1109-6241

ISBN 960-87522-0-5

ΠΡΟΛΟΓΙΚΑ

Κάθε φορά που η έρευνα για τα χρόνια της Τουρκοκρατίας φέρνει στο φως ένα όνομα Ρωμηού, αναθαρεί η ψυχή μας. Προσπαθούμε να δρούμε στοιχεία για τη ζωή του, την οικογένειά του, τη δραστηριότητά του. Ψηφίδα ψηφίδα αναπλάθουμε την προσωπικότητά του και μαζί μ' αυτήν έναν ολόκληρο κόσμο. Λες και δεν θέλουμε να αφήσουμε κανέναν μες στη λησμονιά. Ποθούμε τη συνέχεια, αναπολούμε τους ανθρώπους μας!

Και είναι πολλοί αυτοί που ξεχώρισαν μόλις κατάλαγισαν οι ανωμαλίες των καιρών. Αναδείχτηκαν με τη διάνοια, τη σωφροσύνη, τη δουλειά, το ζήλο και τη γενναιοδωρία τους. Σταδιοδρόμησαν υπηρετώντας μέσα απ' τους κρατικούς μηχανισμούς την αυτοκρατορία, αλλά και τους ομογενείς τους. Έφτασαν στα υψηλά αξιώματα ως ευπειθείς υπήκοοι, έλληνες-οθωμανοί. Ως κρατικοί υπάλληλοι, αποτέλεσαν μέσα στην πολυπολιτισμική αυτοκρατορία τον ενδιάμεσο κρίκο, τη γέφυρα που ένωσε τη διοίκηση με τα μέλη της ορθόδοξης κοινότητας. Ονόματα, αξιώματα και χρονολογίες συνθέτουν ένα πολύχρωμο γρίφο.

10/23 Σεπτεμβρίου 1907, Ο Σταυράκης Αριστάρχης μού είπε σήμερα ότι κατά τό θάνατο του πατέρα του το 1866, ο πατριάρχης Σωφρόνιος πρότεινε στον Αλή Πασά, το μεγάλο δεξύρη, για τη θέση του Μεγάλου Λογοθέτη ή τον Κωνσταντίνο Αδοσίδη, ο οποίος έγι-

νε αργότερα γενικός διοικητής της Κρήτης και ηγεμόνας της Σάμου, ή τον Χριστάκη εφέντη Ζωγράφο, πλούσιο τραπεζίτη και γνωστό φιλόανθρωπο, ο οποίος στη συνέχεια, επίσης, έγινε προσωπικός φίλος του πρίγκιπα διαδόχου, Μουράτ Εφέντη. Ο Αλή Πασάς, φίλος και προστάτης του πατέρα του Σταυράκη Αριστάρχη, δεν ήθελε ούτε ν' ακούσει κάτι παρόμοιο και επέμεινε για το διορισμό του Σταυράκη Αριστάρχη ως Μεγάλου Λογοθέτου, πράγμα το οποίο και έγινε. Αυτό αποδεικνύει ότι για να γίνει κανείς Μέγας Λογοθέτης είναι αναγκαία, τουλάχιστον, η σιωπηρή συγκατάθεση της Πύλης. Δεν αρκεί μόνο η επιθυμία του πατριάρχη. Επιπλέον εκτός από το έγγραφο, το οποίο παραλαμβάνει κάθε Μέγας Λογοθέτης από το πατριαρχείο, η Υψηλή Πύλη από την πλευρά της του δίνει ένα βεράτιο¹

Αυτά έγραφε στις αναμνήσεις του ο Αλέξανδρος Μαυρογένης (1845-1929), πρεσβευτής του τουρκικού κράτους στην Ουάσιγκτον και στη Βιέννη, αλλά και ηγεμόνας της Σάμου (1902-1904). Είναι χαρακτηριστικό πώς από ένα τόσο μικρό παράθεμα αναδύεται η διαδικασία ανάρρησης στα υψηλά αξιώματα των προσώπων που αποτέλεσαν την αφρόκριση των Ρωμηών της αυτοκρατορίας.

Τη δραστηριότητα αυτών των προσώπων παρουσιάζουν οι αγαπητοί φίλοι καθηγητές και ερευνητές με τις εργασίες τους σ' αυτόν τον τόμο προσθέτοντας τη μαρτυρία τους στη σχετική βιβλιογραφία. Θεωρούμε χρέος να τους ευχαριστήσουμε κι από αυτή τη θέση.

Πηνελόπη Στάθη

Alexandre Mavroyeni, Notes et Souvenirs, Editions Isis, Istanbul 1989, σ. 8.

ΤΡΙΤΗ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΗΜΕΡΙΔΑ

«Ρωμιοί στην υπηρεσία
της Υψηλής Πύλης»

13 Ιανουαρίου 2001, ημέρα Σάββατο
ώρα 10:00 το πρωί.

Πνευματικό Κέντρο Κωνσταντινουπολιτών,
Δημ. Σούτσου 64, Αμπελόκηποι, τηλ. 010 64 64 270

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

Συντονιστής: *Πηνελόπη Στάθη*

10.00 - 10.15	Χαιρετισμοί.
10.15 - 10.35	<i>Χρ. Πατρινέλης</i> : Οι Φαναριώτες πριν από το 1821.
10.35 - 10.55	<i>Β. Σφυρόερας</i> : Ρωμιοί Δραγουμάνοι του στόλου.
10.55 - 11.15	<i>Δ. Αποστολόπουλος</i> : Ρωμιοί Χριστιανοί με «μπαράτια» βασιλικά.
11.15 - 11.35	<i>Στ. Γερασίμου</i> : Οι Φαναριώτες μέσα στα οθωμανικά χρονικά.

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

- 11.35 - 11.55 *Π. Κονόρτας*: Ορθόδοξοι ιεράρχες στην υπηρεσία της Υψηλής Πύλης
- 11.55 - 12.30 *Διάλειμμα.*
- 12.30 - 12.50 *Αικ. Γαρδίκια*: Η ζωή και η σταδιοδρομία του Αλεξ. Καραθεοδωρή.
- 12.50 - 13.10 *Χρ. Φιλίων*: Ο Στέφανος Βογορίδης και η πορεία του.
- 13.10 - 13.30 *Κων. Τρομπούκης*: Ρωμιοί γιατροί υγειονομικοί και διοικητικοί αξιωματικοί της Υψηλής Πύλης.
- 13.30 - 13.50 *Σαβ. Τσιλένης*: Ρωμιοί αρχιτέκτονες στην υπηρεσία της οθωμανικής αυλής
- 13.50 - 14.30 Συζήτηση.

ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΣ ΣΤ. ΑΝΕΣΤΙΔΗΣ

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ
ΤΗΣ ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ

Κυρία Πρόεδρος,

Συνεχίζοντας το έργο μας, ως πολιτική ομάδα έρευνας των θεμάτων της καθ' ημάς Ανατολής, πάντοτε με την πολύτιμη συνδρομή των στελεχών της μητρόπολης, που είναι οπωσδήποτε πιο εξειδικευμένα στη σχετική μελέτη, χαιρόμαστε που οργανώνουμε σήμερα, την τρίτη επιστημονική ημερίδα.

Η θεματολογία της σημερινής ημερίδας, πιο σύνθετη από εκείνες των προηγούμενων δύο, αγγίζει ένα θέμα, που αποτελεί την μεγαλύτερη επιτυχία, κατά τον 19^ο αιώνα, των Ρωμιών της Πόλης, ως συνισταμένη βέβαια του ευρύτερου ελληνισμού, προς την κατεύθυνση της επιδίωσής του, κάτω από την οθωμανική κυριαρχία ή αν προτιμάτε προς την κατεύθυνση της εθνικής αυτογνωσίας του, σε χώρο που τους ανήκει από αιώνες, αλλά μέσα στα νέα δεδομένα, πολιτικά, οικονομικά και πνευματικά, όπως αυτά έχουν διαμορφωθεί μετά τον ευρωπαϊκό διαφωτισμό.

Θα ήταν ίσως πιο σωστό έτσι, η ημερίδα να είχε μετεξελιχθεί σε διήμερο και τριήμερο, για να καλύψει όλες τις πτυχές της θεματολογίας. Σκεφθήκαμε όμως ότι για την ώρα τουλάχιστον είναι αρκετά δύο πράγματα: Πρώτον το ότι συνεχίζουμε την πρωτοβουλία

των επιστημονικών συναντήσεων, για τρίτη φέτος φορά, και δεύτερον το ότι φέτος η ομάδα των φίλων εισηγητών, με την επιλογή των θεμάτων που ανέλαβαν να μας παρουσιάσουν, εκφράζουν, στη σχετική ελληνική διδλιογραφία, τις πιο καλές καταγραφές και τις πιο αξιόπιστες θέσεις.

Μέσα λοιπόν στα πλαίσια των δικών μας δυνατοτήτων, η σημερινή ημερίδα μπορεί να αποτελέσει υπέρβαση, της οποίας τα αποτελέσματα να φανούν κατά το άμεσο μέλλον, στην έρευνα και μελέτη των σχετικών θεμάτων.

Τελειώνοντας καλωσορίζω, από μέρους της Οργανωτικής Επιτροπής της ημερίδας και του Συνδέσμου των εν Αθήναις Μεγαλοσχολιτών, που μας φιλοξενεί στο χώρο του, τους φίλους εισηγητές και σας όλους, που διαθέσατε το πρωινό σας, για να μας ακολουθήσετε στο δρόμο προς την αυτογνωσία.

ΟΙ ΦΑΝΑΡΙΩΤΕΣ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΟ 1821

Είναι γνωστά τα δραματικά γεγονότα που ακολούθησαν την Άλωση της Κωνσταντινουπόλεως τον Μάιο του 1453, η λεηλασία, οι φόνοι και η αιχμαλωσία των κατοίκων. Δεν ξέρουμε ωστόσο πόσοι Ρωμιοί απέμειναν τελικά στην πόλη. Ξέρουμε όμως ότι ευθύς κατόπιν πρώτιστη μέριμνα του σουλτάνου Μεχμέτ του Πορθητή ήταν να επανασυνοικήσει την πόλη, αφού την προόριζε για έδρα της αυτοκρατορίας του. Με τη θέσπιση ποικίλων κινήτρων για την προσέλκυση εποίκων, αλλά και με την αναγκαστική μεταφορά πληθυσμών (μουσουλμανικών και χριστιανικών) από διάφορες πόλεις και επαρχίες, ο Μεχμέτ, αλλά και οι διάδοχοί του, έκαναν την Κωνσταντινούπολη, μέσα σε μερικές δεκαετίες, την πιο πολυάνθρωπη πόλη της Ευρώπης. Γύρω στα 1530 οι κάτοικοι της Κωνσταντινουπόλεως είχαν φθάσει τις 400.000 και στα τέλη του 17ου αι. τις 600.000. Ένα τρίτο ή ένα τέταρτο περίπου από αυτούς ήταν Έλληνες¹.

Αλλά την πόλη –το άστυ– δεν την κάνει ο μεγάλος πληθυσμός, αλλά οι αστικές λειτουργίες, και ιδιαίτε-

1. R. Mantran, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle*, Παρίσι 1962, σσ. 44-57, όπου αναλυτικά για την εθνολογική σύνθεση του πληθυσμού με βάση τουρκικά φορολογικά κατάστιχα και μαρτυρίες περιηγητών.

ρα αυτό που με τη σημερινή ορολογία ονομάζουμε δευτερογενή και τριτογενή τομέα παραγωγής, δηλαδή μεταποίηση και εμπορία των πρώτων υλών και παροχή υπηρεσιών (διοικητικών, πολιτιστικών, υγειονομικών, δικαστικών κ.λπ.). Ελάχιστες δυνατότητες υπήρχαν στην Κωνσταντινούπολη του 16ου, του 17ου, του 18ου αι. για την ανάπτυξη τέτοιων λειτουργιών, για τη δημιουργία δηλαδή αστικής τάξης.

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν κράτος στρατιωτικό, η οικονομία αγροτική, το εισαγωγικό και το εξαγωγικό εμπόριο ήταν αποκλειστικά σχεδόν στα χέρια ξένων: Βενετών, Γάλλων, Αγγλων, Ολλανδών. Τα κρατικά έσοδα διετίθεντο κυρίως για τον στρατό, και κατά δεύτερο λόγο για τις ακόρεστες καταναλωτικές ανάγκες της σουλτανικής αυλής και της στρατιωτικοπολιτικής ηγεσίας².

Οι μικροί αστικοί πυρήνες (Ελλήνων, Αρμενίων, Εβραίων) που εμφανίστηκαν τον 16ο αι. δημιουργήθηκαν και αναπτύχθηκαν εν μέρει χάρη σε διαμεσολαβητικές δραστηριότητες μεταξύ των ξένων εμπόρων και της εντόπιας αγοράς (δραστηριότητες εμπορικού πράκτορα, διερμηνέα, μεσίτη, διαμετακομιστή ή μεταπράτη) κυρίως όμως χάρη σε δραστηριότητες μη παραγωγικές, αν όχι παρασιτικές. Θα το διαπιστώσουμε αυτό από τους τρόπους κοινωνικής και οικονομικής ανόδου των λεγομένων Αρχόντων του Ρωμαϊκού Γένους και ιδίως της τάξης των Φαναριωτών, που επί

2. Στην Κωνσταντινούπολη εδαπανάτο για καταναλωτικά αγαθά το 75% των κρατικών φορολογικών εσόδων· βλ. R. Mantran, *La vie quotidienne à Constantinople au temps de Soliman le Manifique*, Παρίσι 1956, σσ. 178-81.

ενάμιση αιώνα αποτέλεσαν την κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας των Ελλήνων της Κωνσταντινουπόλεως.

Και μολονότι ο όρος Φαναριώτης απαντά και παλαιότερα, τη συγκεκριμένη σημασία του, με την οποία χρησιμοποιείται τους τελευταίους αιώνες, την απέκτησε μετά το 1599, όταν, έπειτα από πολλές περιπέτειες, το Οικουμενικό Πατριαρχείο εγκαταστάθηκε τελικά στο Φανάρι, εκεί όπου βρίσκεται και σήμερα. Ήδη από τις αρχές του 17ου αι. η φτωχική εκείνη έδρα του Πατριαρχείου άρχισε να περιβάλλεται από τις κατοικίες των λεγομένων «Αρχόντων του ημετέρου Γένους», που από τα πρώτα χρόνια μετά την Άλωση είχαν έλθει σε στενή πολιτική, οικονομική και πνευματική αλληλεξάρτηση με το Πατριαρχείο. Οι Αρχόντες αυτοί αποτέλεσαν τον πρώτο αστικό πυρήνα της Κωνσταντινουπολίτικης ελληνικής κοινωνίας και ασκούσαν σημαντική επιρροή στο Πατριαρχείο (κάποτε μέχρι καταδυναστεύσεως) και εμμέσως σε ολόκληρο το Γένος. Ήσαν δε οι Αρχόντες εκείνοι είτε γραμματικοί του *αὐθεντός*, δηλαδή πολιτικοί κατά κάποιο τρόπο σύμβουλοι της Υψηλής Πύλης, είτε προμηθευτές τροφίμων, υφασμάτων, γουναρικών, κοσμημάτων κ.λπ. της σουλτανικής αυλής ή των σεραγιών των βεζίρηδων και των πασάδων, είτε «τζελέπηδες», δηλαδή προμηθευτές κρέατος για τον πληθυσμό της Πόλης, τον στρατό και τη σουλτανική αυλή, είτε επιχειρηματίες και τραπεζίτες με κεφάλαια που τους εμπιστευόνταν επιφανείς Τούρκοι αξιωματούχοι ή και ο ίδιος ο σουλτάνος, είτε συνηθέστερα «εμίνηδες», δηλαδή «ενοικιαστές» δημοσίων προσόδων. Καταβάλλοντας δηλαδή ένα χρηματικό ποσό στην Υψηλή Πύλη, έπαιρναν από αυτή το δικαίωμα να εισπράττουν (για ορι-

σμένο χρόνο ή ισοδύως), για λογαριασμό τους πια, τους φόρους μιας περιοχής, ενός λιμανιού ή ενός συνοριακού τελωνείου, να ασκήσουν κάποιο μονοπώλιο ή να εκμεταλλευτούν ένα ορυχείο, μια αλυκή κ.λπ.. Στόχος τους φυσικά ήταν να πάρουν πίσω στο πολλαπλάσιο το κεφάλαιο που είχαν επενδύσει, δηλαδή το χρηματικό ποσό που είχαν καταβάλει στις τουρκικές αρχές ως «ενοίκιο». Έτσι πολλοί από τους άρχοντες αυτούς έκαναν τεράστιες περιουσίες, συνήθως χάρη στο επιχειρηματικό τους δαιμόνιο, σε συνδυασμό δέβαια με την εύνοια δεξίσηδων και πασάδων (εύνοια που εξασφαλιζόταν με γενναίες δωροδοκίες), αλλά επίσης και χάρη στις μεθόδους ανελέητης εκμεταλλεύσεως των υποκειμένων στην εξουσία τους ραγιαδών³.

3. Για τους «άρχοντες» αυτούς βλ. Ελισάβετ Ζαχαριάδου, *Δέκα τουρκικά έγγραφα για τη Μεγάλη Εκκλησία (1483-1567)*, (Ινστιτούτο Βυζαντινών, 2), Αθήνα 1996, σσ. 63-77: κεφ. «Οι ισχυροί υπόδουλοι». Τέτοιοι άρχοντες π.χ. ήσαν (στα τέλη του 16ου αι.) ο Κορφινός, που «διαχειρίζεται εμπορικώς τα χρήματα του σουλτάνου Μουράτ», ο Συργιάννος, «άρχων μέγας και πραγματευτής της βασιλείας του σουλτάνου Μουράτ», ο Μουζάλος, «του αυτού σουλτάνου πλουσιώτατος έμπορος εν Μοσχοδία πραγματευτής εις τα σαμούρια» [γούνες], ο Φωτεινός, «άρχος του σουλτάνου εις το Ψαροπάζαρο» βλ. Π. Ζερλέντη, *Σημειώματα εκ των Μαρτίνο Κρουσιόν Σουηκικών Χρονικών*, Αθήνα 1922, σσ. 17-18. Πρβλ. Μαρτίνο Κρουσιόν, *Turcograecia*, σσ. 91-92, επιστολή του Θεοδοσίου Ζυγομαλά (1581) πολύ διαφωτιστική για τον ρόλο των αρχόντων. Εκεί και ο λακωνικός ορισμός: *άρχοντες νυν εισι ένταύθα* (Κωνσταντινούπολη) *οί τῷ κρατοῦντι ὑπηρετοῦντες*. Περιορισμένες σχέσεις με τον κύκλο των «αρχόντων» αυτών είχαν οι Έλληνες έμποροι του Γαλατά. Επειδή ήσαν Κρητικοί, Χιώτες, Κύπριοι, Επτανήσιοι κ.λπ. είχαν βενετική κυρίως υπηκοότητα, γεγονός που τους προστάτευε από την αυθαιρεσία

Μέλη του ιδίου κύκλου των «αρχόντων» υπηρετούσαν –από τον 17ο ήδη αι.– ως καπουκεχαγιάδες των ηγεμόνων της Βλαχίας και της Μολδαβίας. Έργο τους ήταν επισήμως μεν να αντιπροσωπεύουν τους αντίστοιχους ηγεμόνες στην Υψηλή Πύλη, ουσιαστικά όμως να στηρίζουν την μονίμως επισφαλή θέση των ηγεμόνων αυτών με δωροδοκίες των Οθωμανών αξιωματούχων, που κατείχαν θέσεις-κλειδιά, και προ παντός να προλαμβάνουν και να διαλύουν (με όλα τα θεμιτά και αθέμιτα μέσα) τις μηχανορραφίες των αντιπάλων που εποφθαλιμούσαν τις επίζητες ηγεμονικές θέσεις. Η πείρα που αποκτούσαν έτσι οι καπουκεχαγιάδες (στο πεδίο των ελιγμών, διασυνδέσεων, δολοπλοκιών, συναλλαγών κ.λπ.) ήταν πολύτιμη για την περαιτέρω σταδιοδρομία τους στον λαβύρινθο της τουρκικής διοικήσεως⁴.

Μέρος της κοινωνικής ηγεσίας του ελληνισμού της Κωνσταντινουπόλεως αποτελούσαν και οι λεγόμενοι δραγομάνοι, οι διερμηνείς δηλαδή των ξένων πρεσβειών⁵. Είναι ενδεικτικό άλλωστε ότι ο πρώτος Έλληνας

των οθωμανικών αρχών. (Βλ. το πλούσιο σε ονόματα και πληροφορίες διβλίο της Φανής Μαυροειδή, *Ο ελληνισμός στο Γαλατά (1453-1600). Κοινωνικές και οικονομικές πραγματικότητες*, Ιωάννινα 1992).

4. Παραδείγματα καπουκεχαγιάδων που εξελέχθηκαν σε Μ. Διερμηνείς της Πύλης και σε ηγεμόνες παραθέτει ο Constantin Şerban, «Les préliminaires de l' époque phanariote», *Συμπόσιον. Η Εποχή των Φαναριωτών*, (έκδ. ΙΜΧΑ), Θεσσαλονίκη 1974, σσ. 35-36.

5. B. Tuncel, *L'âge des drogman», Istanbul à la jonction des cultures balkaniques, méditerranéennes, slaves et orientales aux XVIe-XIXe siècles.* (Πρακτικά Συνεδρίου της Α.Ι.Ε.Σ.Ε.Ε., Κωνσταντινούπολη 1973), Βουκουρέστι 1977, σσ. 361-370. L. Vranoussis, «Les grecs de Constantinople et la vie intelle-

Μέγας Δραγουμάνος της Πύλης Παναγιώτης Νικουσίος (1661-1673) ήταν προηγουμένως δραγουμάνος της γερμανικής πρεσβείας. Το ίδιο και ο πρώτος Έλληνας Δραγουμάνος του Στόλου (1701-1710) Ιωαννάκης Πορφυρίτης⁶. Είναι προφανές ότι πρώτιστο προσόν των Φαναριωτών, κατά την εκτίμηση της Πύλης, ήταν η γλωσσομάθεια⁷.

Από τον οικονομικό και κοινωνικό αυτό κύκλο προήλθαν οι καθαυτό φαναριωτικές οικογένειες, των οποίων όμως το πεδίο δράσεως ήταν τώρα οι διοικητικές θέσεις του Μεγάλου Διερμηνέα (ή Δραγουμάνου) της Πύλης, του Δραγουμάνου του οθωμανικού στόλου,

ctuelle à l' âge des drogmans», αυτόθι, σσ. 133-142. Π. Μ. Κοντογιάννη, *Οι προστατευόμενοι*, Αθήνα 1917, σσ. 103-109.

6. Gunnar Hering, «Panagiotis Nikousios als Dragoman der Kaiserlichen Gesandtschaft in Konstantinopel», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 44 (1994) 143-78. Βασ. Σφυρόερα, *Οι δραγομάνοι του στόλου. Ο θεσμός και οι φορείς*, Αθήνα 1965, σσ. 13-16 για τους δραγομάνους γενικά σσ. 86-93 για τον Πορφυρίτη. Ας σημειωθεί ακόμη ότι και ο Γρηγόριος Γκίκας ήταν διερμηνέας της γερμανικής πρεσβείας, πριν γίνει Μ. Διερμηνέας της Πύλης το 1717 (Κοντογιάννη, *Προστατευόμενοι*, σ. 108). Επίσης, ο Μ. Διερμηνέας της Πύλης Σκαρλάτος Καρατζάς (1765-68) είχε διατελέσει διερμηνέας της ολλανδικής πρεσβείας (B.J. Slot, *Σχέσεις μεταξύ Ολλανδίας και Ελλάδος από τον 17^ο αι. μέχρι τον Καποδίστρια*, (Κείμενα και μελέτα νεοελληνικής φιλολογίας, 114), Αθήνα 1977, σσ. 12, 16).

7. Ο Αθανάσιος Κομνηνός Υψηλάντης (*Τα μετά την Αλωσιν*, Κωνσταντινούπολη 1870, ανατύπωση, σ. 350) διογραφώντας τον μετέπειτα Μ. Διερμηνέα της Πύλης (1740-58) Ιωάννη Καλλιμάχη, σημειώνει ότι, νέος ακόμη, ο Καλλιμάχης είχε ζήσει στην Πολωνία και εκεί έμαθε λατινικά και τούτο εστάθη αίτια της αυξησεώς του.

και λίγο αργότερα του ηγεμόνα (ή βοεβόδα) των ημι-αυτονόμων επαρχιών της Βλαχίας και της Μολδαβίας, αλλά και των αξιωματούχων που πλαισίωναν τους ηγεμόνες αυτούς. Οι Φαναριώτες επομένως δεν προέρχονταν από την τάξη των εμπόρων, όπως συχνά λέγεται⁸.

Πρώτος πραγματικός Φαναριώτης θεωρείται ο Παναγιώτης Νικουσίος, ο οποίος το 1661 διορίστηκε Διερμηνέας της Πύλης (υφυπουργός των εξωτερικών περιού, αλλά και στρατιωτικός σύμβουλος). Τον διαδέχτηκε το 1673 ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ο γενάρχης μιας μακράς σειράς ηγεμόνων και αξιωματούχων⁹.

8. Τους εμπόρους άλλωστε οι Φαναριώτες τους περιφρονούσαν, όπως όλοι οι τιλούχοι «ευγενείς» σε Ανατολή και Δύση. Στο χρυσόβουλλο που εξέδωσε ο Αλέξανδρος Υψηλάντης (1775), με το οποίο ρυθμιζόταν η λειτουργία της Σχολής του Βουκουρεστίου, δηλώνεται ρητά ότι η Σχολή δέχεται ως μαθητές μόνο *επάτριδας, παίδας, φαμέν, αρχόντων εν ένδειά τελούντων... ου μὴν δέ αγροίκων και τζαράνων, οίς τισι γεωργία και ποιμαντική δέδοται... Τούς δέ τῶν ἐμπόρων ἢ θαναύσων παίδας... γυμνασθέντας περί μόνα τά γραμματικά, εἴτα ἀπαλλάττεσθαι τῆς σχολῆς και χωρεῖν ἕκαστον εἰς τέχνας*. (Βλ. Αθ. Υψηλάντη, *ὄπ.*, σ. 586 πρβλ. Δημ. Αποστολόπουλου, *Η Γαλλική Επανάσταση στην τουρκοκρατούμενη ελληνική κοινωνία*, Αθήνα 1989, σσ. 60-61 πρβλ. και τους επικριτικούς για τους Φαναριώτες στίχους του Αλέξανδρου Κάλφογλου, *Ἡθική στιχουργία* (1794), ἐκδ. Φ. Μπουμπουλίδη, Αθήνα 1967, σσ. 163-164: *Πραγματεῖαν [ἐμπόρι] ἢ και τέχνην δέν μετέρχεται κανεῖς / ἀφοῦ καθαδοφορέση και νομίζετ' ἐγγενῆς* πρβλ. ακόμη τὴν παρατήρηση του Κων. Κούμα, *Ἱστορίαί τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων*, τόμ. ΙΒ', Βιέννη 1832, σ. 535-36: [οἱ Φαναριώτες] *δέν ἤθελον νά ἔχουν κοινωνίαν μέ τούς ἀναξίους τῆς συγγενείας των πραγματεῦτάς ἢ τεχνίτας*).

9. Στην επιλογή του Αλεξ. Μαυροκορδάτου δάρυναν όχι μόνο η γλωσσομάθεια και τα άλλα πνευματικά του προσόντα, αλλά και το γεγονός ότι ήταν εγγονός του περιφήμου και ἐνδόξου

Από τότε όλοι σχεδόν οι Διέορμηνείς της Πύλης ήσαν Έλληνες. Έλληνες ήσαν επίσης (από το 1701 κ. ε.) οι Δραγουμάνοι του Στόλου, και από τις αρχές του 18ου αι. οι ηγεμόνες της Βλαχίας και της Μολδαβίας.

Στις επίζηλες αυτές θέσεις εναλλάσσονταν μέλη ενός κύκλου 10 ή 12 οικογενειών: αρχικά οι Μαυροκορδάτοι και οι συγγενείς τους Γκίκα, αλλά και γόνοι των ημιεξελληνισμένων ρουμανικών οικογενειών Ρακοβίτσα και Καλλιμάχη. Από τα μέσα του 18ου αι. προστέθηκαν οι οικογένειες Καρατζά (Καραμανλήδικης μάλλον καταγωγής), Σούτσου (Κωνσταντινουπολίτες), Ροσέτου (απώτερα ιταλικής καταγωγής), Υψηλάντη και Μουρούζη (ποντιακής καταγωγής), Μαυρογένη (Κυκλαδίτες), Χαντζερή, Αργυρόπουλου και Αριστάρχη (η τελευταία αρμενικής καταγωγής). Ένας δεύτερος κύκλος οικογενειών, που έδωσαν ποικίλων βαθμών αξιωματούχους στις ηγεμονικές αυλές του Βουκουρεστίου και του Ιασίου, περιλάμβανε τις οικογένειες Βεντούρα, Βλαστού, Γουλιανού, Δούκα, Καντακουζηνού, Μαμωνά, Μάνου, Νέγρη, Ραγκαθή, Ράλη ή Ραλέτου, Ρίζου, Σχινά, Χρυσόσκουλου κ.ά..

μεγάλου άρχοντος Σκαρλάτου [Βοδινού], όπου είχε τόσας επισημότητας βασιλικές επάνω του» (Δαπόντε [= Δημ. Ραμαδάνη], Χρονολόγος, εκδ. Κ. Σάθα, Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, Γ, Βενετία 1872, σ. 16). Είναι ενδεικτικό ότι στις τουρκικές πηγές του 18ου αι. οι Μαυροκορδάτοι αναφέρονται ως «Ισχερλέτογλου» (βλ. Στεφάνου Γερασίμου, «Οι Φαναριώτες μέσα στα οθωμανικά χρονικά», στον παρόντα τόμο· πρβλ. Υψηλάντη, *Τα μετά την Αλωσιν*, σ. 405, και τα έγγραφα που δημοσιεύει ο J. Bouchard στον *Ερανιστή*, ΙΑ', 1980, σσ. 81, 86, όπου η υπογραφή: Jo. Nicolaus Maurocordatus de Scarlati).

Δύο ήσαν οι φάσεις από τις οποίες πέρασαν όλες σχεδόν οι οικογένειες αυτές πριν μπουν στον κύκλο της φαναριωτικής κοινωνίας: η οικονομική άνοδος και η σύναψη συγγενικών εξ αγχιστείας δεσμών με κάποια από τις παλαιότερες φαναριωτικές οικογένειες. Ο στίβος στον οποίο αναδεικνύονταν οικονομικά δεν ήταν πια μόνο η Πόλη, αλλά κυρίως οι παραδουνάδιες ηγεμονίες της Βλαχίας και της Μολδαβίας.

Εκεί άλλωστε, από τα μέσα του 16ου αι., συρρέουν πλήθος Έλληνες, που επιδίδονται στο εμπόριο, «ενοικίαζαν» και εκμεταλλεύονταν κρατικά έσοδα και δημόσιες επιχειρήσεις ή κατελάμβαναν αξιώματα στις δύο ηγεμονικές αυλές. Για την περίοδο από τα μέσα του 16ου αι. ως το 1800 είναι γνωστά πάνω από 300 ονόματα τέτοιων Ελλήνων αξιωματούχων (Μεγάλων Λογοθετών, Μπάνων, Βορνίκων, Σπαθάρηδων, Ποστέλνικων, Χάτμανων, Καμαράσηδων, Καμινάρηδων κ.λπ.)¹⁰.

Η φιλοδοξία εξ άλλου των ντόπιων ηγεμόνων και βογιάρων να συνδεθούν με τη βυζαντινή παράδοση και η προθυμία τους να εξελληνισθούν –τουλάχιστον εξωτερικά– τους έκανε να δέχονται με περηφάνεια

10. Βλ. καταλόγους αξιωματούχων: N. Stoicescu, *Dictionar al marilor dregători din țara Românească și Moldova*, sec. XIV-XVII, Βουκουρέστι 1971, και Theodora Rădulescu, «Sfatul domnesc și alți mari dregători ai țării Romanesti din secolul al XVIII-lea», *Revista Arhivelor*, 1972, σσ. 107-131, 293-324, 441-470, 659-690. Φυσικά, κατά τη φαναριωτική περίοδο το ποσοστό των Ελλήνων αξιωματούχων είναι αυξημένο: 19% στη Μολδαβία, 22% στη Βλαχία, κατά τους υπολογισμούς του Ion Ionascu, «Le degré de l' influence des Grecs des principautés roumaines dans la vie politique de ces pays», *Η εποχή των Φαναριωτών*, σσ. 217-28.

στους κόλπους των ως γαμπρούς ή συνεργάτες τούσ ανήσυχους εκείνους επιγόνους του ελληνοδουζαντινού κόσμου¹¹. Όχι σπάνια επίσης ένας άσημης καταγωγής αλλά πλούσιος γαμπρός ήταν ευπρόσδεκτος από κάποια ξεπεσμένη οικονομικά φαναριωτική οικογένεια, που αποκτούσε έτσι το αναγκαίο χρήμα για να ξανα-νεβή στην επιφάνεια. Ωστόσο η ενδογαμία μέσα στον στενό κύκλο των φαναριωτικών οικογενειών ήταν ο κανόνας¹². Πέρα από τις δύο αυτές προϋποθέσεις (πλούτος και συγγενικοί δεσμοί) απαραίτατοι όροι για να μπει κάποιος στη φαναριωτική κοινωνία ήταν η (τυπική έστω) προσήλωση στην Ορθόδοξη Εκκλησία και η αποδοχή του ελληνικού τρόπου ζωής (στη φαναριώτικη δέβαια έκδοσή του, που ακριδέστερα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ελληνοβλαχοτουρκικός). Η ελληνική γλώσσα και παιδεία άλλωστε –όπως είχε διαμορφωθεί στα ελληνικά αστικά κέντρα του 18ου αι.– έτεινε να καλύψει αδιάστα ολόκληρη τη Βαλκανική.

Εθνικές πάντως προκαταλήψεις –και πολύ περισσότερο εθνικιστικές επιδιώξεις– δεν είχαν οι Φαναριώτες, και για άλλους λόγους, αλλά και γιατί η ιδέα του έθνους εμφανίστηκε στην καθ' ημάς Ανατολή γύρω στο 1800 (και όταν εμφανίστηκε βρήκε εντελώς αντίθετους και τους Φαναριώτες και την εκκλησία).

11. Στον κατάλογο του Stoicescu αναγράφονται πλήθος Ελλήνων αξιωματούχων, που είχαν παντρευτεί κόρες Βλάχων και Μολδαβών βογιάρων ή ακόμη και ηγεμόνων.

12. Πρβλ. Κούμα, *Ιστορία*, σ. 535: *Μέσλας τας πρός άλλήλους διχονοίας των οι Φαναριώται δέν έσμιπεθέρεναν μέ άλλην κλάσιν ανθρώπων, είμή μέ τήν όμοιοθάθμιόν των, τήν φαναριωτικήν.*

Ποια ήταν λοιπόν η πολιτική ιδεολογία των Φαναριωτών; Δεν υπάρχει κανένα κείμενο που θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι εκφράζει την πολιτική θεωρία ή ιδεολογία των Φαναριωτών. Από πολλά και ποικίλα όμως κείμενα της εποχής, καθώς και από εκθέσεις και άλλα έγγραφα ξένων διπλωματών που υπηρετούσαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, και προ παντός από την ίδια τη συμπεριφορά και την τακτική που ακολούθησαν οι Φαναριώτες έναντι συγκεκριμένων γεγονότων, θεσμών και προσώπων μπορούμε να καταλήξουμε σε ορισμένες διαπιστώσεις¹³.

1. Οι Φαναριώτες πίστευαν ειλικρινά στην αναγκαιότητα της συνεργασίας με την κρατούσα οθωμανική αρχή, εν πλήρει υποταγή δέβαια (*χαμαί νενευκότες*, κατά τον λόγο του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου). Διαφορετικά άλλωστε θα αναιρούσαν την ίδια τους την ύπαρξη, αφού ήσαν απολύτως ενταγμένοι στον οθωμανικό διοικητικό μηχανισμό, και από την ένταξη αυτή αντλούσαν την πολιτική δύναμη και τον πλούτο τους¹⁴.

13. Η διδακτορική διατριβή του Socrate Zervos, *Recherches sur les Phanariotes et leur idéologie politique (1666-1821)*, Παρίσι 1990, είναι ακόμη ανέκδοτη.

14. Ο Κων. Παπαρηγόπουλος (*Ιστορία*, Ε', β', 1925, σ. 96) εκτιμώντας συνολικά τις σχέσεις των Φαναριωτών με το Γένος και την Πύλη, καταλήγει: «Μή θέλωμεν νά άπατώμεθα. Οί έν τή όσμανική ύπηρεσία Έλληνες έφάνησαν μέν πολλάκις χρήσιμοι είς τό έθνος άλλ' είς περιστάσεις αίτινες ή συνευιδιάζοντο πρός τά συμφέροντα τής Ύψηλης Πύλης ή ήσαν άδιάφοροι είς αύτήν». Παρά ταύτα ανακυκλώνονται κάθε τόσο παραδόσεις ή «ειδήσεις» για πατριωτικές πρωτοβουλίες ή μυστικές επαναστατικές κινήσεις διαφόρων ανύποπτων Φαναριωτών (βλ. π.χ. J. Filitti, «Grecs et Roumains en 1821», *Ελληνικά*, 7, 1934, σσ. 209

2. Δεν γνωρίζουμε ως ποιο σημείο εκφράζει τον κύκλο των Φαναριωτών η πολιτική θεωρία που διατυπώνει γύρω στο 1785 ο Δημήτριος Καταρτζής, αξιωματούχος

(κ.ε.). Κυρίως όμως δύο πρόσωπα προβάλλονται ως οργανωτές απελευθερωτικών κινήσεων, ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος ο Φιραρής και ο Κων. Υψηλάντης. Και όσον αφορά τον Αλέξ. Μαυροκορδάτο, πρώην ηγεμόνα Μολδαβίας (1785-86) και πρόσφυγα έκτοτε στη Ρωσία, τα πράγματα ξεκαθάρισε πρόσφατα ο Δημ. Σπάθης, *Γεωργίου Σούτσου Αλεξανδροδόδας ο συννείδητος*, Αθήνα 1995, σσ. 334-37. Θα προσέθετε μόνο κανείς ότι στην εδραίωση της φήμης ότι ο Αλέξ. Μαυροκορδάτος θα ερησιμοποιείτο από τους Ρώσους ως αρχηγός κάποιας εξεγέρσεως στα Βαλκάνια συνέβαλαν οι απανωτές εκθέσεις διαφόρων Γάλλων πρακτόρων στην Ανατολή (το 1795-96 κυρίως), οι οποίοι πίστευαν ότι υπήρχε ήδη κατεστρωμένο «un projet de conjuration et de révolte des Grecs, dirigés par le prince Alex. Mavrocordato» (βλ. Hurmuzaki, Suppl. I, τόμ. 3, σ. 426· αυτόθι, Suppl. I, τόμ. 2, σσ. 117 και 134-35). Με τη ρωσική πολιτική στα Βαλκάνια σχετίζεται και η προσπάθεια του Κων. Υψηλάντη (Μ. Διεγμινέα και ηγεμόνα στη Μολδαβία και τη Βλαχία, 1799, 1807) να ενώσει τις δύο ηγεμονίες (και τη Σερβία ενδεχομένως) και να αναγνωρισθί ως κληρονομικός ηγεμόνας· (βλ. γαλλική έκθεση, Hurmuzaki, Suppl. I, τόμ. III, σ. 108: «il forma le projet de se faire roi de Dacie, ou au moins souverain héréditaire...»). Σε έκθεση του στρατηγού Sebastiani (1806) λέγεται ότι και οι δύο ηγεμόνες – Κων. Υψηλάντης και Αλ. Μουρούζης – «méditaient une révolution dans cet Empire. Toute la population grecque est prête à s'insurger...» (Hurmuzaki, Suppl. I, τόμ. II, σ. 348· πρόβλ. και σσ. 349, 352, 359, 368, 422). Προφανώς ο Sebastiani θεωρεί τα υποθετικά ενδεχόμενα ως επικείμενη απειλή. Ο θρύλος που δημιουργήθηκε γύρω από τον Κων. Υψηλάντη κατέληξε αργότερα στην πεποίθηση ότι ο Φαναριώτης αυτός ηγεμόνας σχεδίαζε την «ανάστασιν του Βυζαντινού κράτους... δι' έσωτερικής τινος μεταρρυθμίσεως», που θα οδηγούσε τελικά στον εξελληνισμό της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. (Βλ. Π. Καρολίδη, *Ιστορία της Ελλάδος*, Αθήνα 1925, σσ. 636-37, και Steven Runciman, *The Great Church in Captivity*, Cambridge 1968, σ. 396).

στην αυλή του Βουκουρεστίου και ένας από τους πιο πρωτότυπους και ενημερωμένους Έλληνες λογίους για τα πολιτικά ρεύματα που κυριαρχούσαν στην Ευρώπη της εποχής του. Κατά τον Καταρτζή, το «ρωμαίικο γένος» έπαιψε να είναι υπόδουλο και κατέστη απλώς υποτελές από τότε που οι Φαναριώτες (μαζί με την εκκλησία και τους κοτζαμπάσηδες) μετέχουν στην διοίκηση της αυτοκρατορίας από υψηλά πόστα (και μερικοί μάλιστα από αυτούς αξιώνονται να βλέπουν άμέσως και βασιλικό πρόσωπο)¹⁵. Είναι φανερό ότι ο Καταρτζής είχε αποδεχθή ανεπιφύλακτα το υπάρχον status quo.

15. Δημ. Καταρτζή, *Τα ευρισκόμενα*, έκδ. Κ. Θ. Δημαρά, Αθήνα 1970, σ. 44. Τη θεωρία του Καταρτζή απηχούν δύο τουλάχιστον λογίοι που εκινούντο μέσα στο κλίμα του φαναριωτισμού, ο Μιχαήλ Περδικάσης και ο Παν. Κοδρικιάς: Περδικάσης, *Ρήγας ή κατά ψευδοφιλελλήνων*, έκδ. Α. Βρανούση, Αθήνα 1961, σσ. 56-57: *Δόξα τῷ Θεῷ, εὐρίσκονται καὶ σημερον εἰς τό Γένος μας ἀρχηγοὶ μεγάλοι... οἱ φιλανθρωπότατοι ἡγεμόνες Μουρούζαι, Μαυροκορδάτοι, Σούτσοι... Διό, καθὼς εἶναι πρῶτοι τοῦ ἑλληνικοῦ γένους ἀρχηγοὶ καὶ προστάται, ἀρκεῖ ἔν μόνον εὐμένες αὐτῶν βλέμμα νά ἐμπνεύση εἰς τό Γένος καί τόν χριστιανισμόν καθαντό καί τήν μάθησιν... σ. 63: Καί ἰδοὺ χωρὶς κόπον, χωρὶς κίνδυνον, χωρὶς ὄπλα, χωρὶς αἱματοχυσίαν... ἐμπορεῖ τό Γένος αὐτό νά φθάση εἰς τόσον, ὥστε νά ζῆ καί ὑποκάτω εἰς τήν ἐπιεικεστάτην τῶν Ὀθωμανῶν Μοναρχίαν σχεδόν εὐτυχέστατον... σ. 93: Οἱ Ἕλληνες μόνοι ἀνέκαθεν οὐ τοσοῦτω ὑπέκοντο τοῖς Ὀθωμανοῖς, ὅσῳ μᾶλλον ξυμβασιλεύουσιν. Παν. Κοδρικιά, *Μελέτη τῆς κοινῆς ἑλληνικῆς διαλέκτου*, 1818, σ. 15: *Δι' αὐτῆς λοιπόν τῆς συμμετοχῆς εἰς τὰ πολιτικά τῆς διοικήσεως ἀξιώματα, ἔπανσε τό ἑλληνικόν Γένος τοῦ νά θεωρηται ἀπολύτως ὡς αἰγμάλωτον, καί ἐσυστάθη κατά τάξιν πολιτικῶς ὡς ὑπήκοον. Ἀπέκτησε δικαιώματα ἔθνικὰ καί ἀποκατέστησε τάγματα ἀρχοντικά, πρὸς παράστασιν τῶν δικαιωμάτων του.* Πρόβλ. και σσ. 155, 171.*

3. Οι Φαναριώτες – και πολύ πριν από αυτούς οι ντόπιοι Βλάχοι και Μολδαβοί ηγεμόνες – προβλήθηκαν (λιγότερο με δική τους πρωτοβουλία και περισσότερο χάρη στους αυλοκόλακες) ως οι συνεχιστές των Βυζαντινών αυτοκρατόρων στον ρόλο του προστάτη της Ορθοδοξίας ή και όλου «του γένους των Ρωμαίων»¹⁶. Καθιέρωσαν μάλιστα και ειδική τελετή στέψης στο πατριαρχείο, «πολυχρόνιον», οικειοποιήθηκαν βασιλικούς τίτλους¹⁷ και μερικοί ανακάλυψαν και

16. Ένας ηγεμόνας της Μολδαβίας το 1648 εγκωμιάζεται από τον πατριάρχη Αλεξανδρείας *ως τόπον και τύπον επέχων των ορθοδοξοτάτων και άγιων βασιλέων* (Hurmuzaki, 14/3, σσ. 16, 20). Σε χρυσόβουλλο άλλου ηγεμόνα της Μολδαβίας το 1704 λέγεται ότι *εις τούς ύστερους τούτους καιρούς, όπου έλειψαν οί ορθόδοξοι αυτοκράτορες, ύπερασπισται μάλιστα και βοηθοί ταύτης τής πόλεως τής άγίας [Ιεροσολύμων] έχημάτισαν οί ένταύθα κατά καιρούς εύσεβέστατοι αυθένται...* (αντόθι, 14/1, σ. 356). Ο ηγεμόνας της Βλαχίας Νικόλαος Μανρογένης εγκωμιάζεται το 1789 ως *ό γενναιότατος ήρωας τοῦ αἰώνος, τό καύχημα τῶν συγχρόνων τον Ρωμαίων και ὁ πατέρας και ἡ δακτυρία τοῦ Γένους* (δλ. Th. Blancard, *Les Manroyéni...*, Παρίσι 1893, σ. 748).

17. Κ. Α. Ψάχου, «Οι Φαναριώται ηγεμόνες της Μολδοβλαχίας προχειριζόμενοι υπό του Οικουμενικού πατριάρχου», *Ξενοφάνης*, 7 (1910) 193-99, 446-47, 479· δλ. και Π. Κοντογιάννη στη *Νέα Εστία*, τχ. 15.2.1928, σ. 154· πδλ. Hurmuzaki, Suppl. I, τόμ. I, σ. 474. «Πολυχρόνια» δλ. στον *Νέον Ελληνομνήμονα*, 20 (1926) 273, και στον κώδικα Μονής Ιδίων 977 (17ου αι.). Τα επίθετα και οι τίτλοι στις προσφωνήσεις των ηγεμόνων ποικίλλουν. Κανείς πάντως δεν ονομάστηκε απερίφραστα «βασιλεύς», αν και κάποιος δεν δίστασε να χρησιμοποιήσει τον τίτλο *Βοεδόδας Ούγγροβλαχίας και αυτοκράτωρ Ρωμαίων* (δλ. D. Nastase, στο *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, 22, 1985, σσ. 1-16). Στην υπογραφή πάντως επίσημων εγγράφων δεν παρέλειπαν το *ελέφ Θεού*, όχι μόνο οι ηγεμόνες, αλλά καμιά

προγονικούς δεσμούς αίματος με αυτοκρατορικές βυζαντινές οικογένειες¹⁸. Όλα αυτά αποκλήθηκαν αργότερα «*Idée impériale*», για την οποία έχουν γραφή δεκάδες μελέτες, από Ρουμάνους ιδίως ιστορικούς.

4. Μαζί με την «*Idée impériale*», επόμενο ήταν να αποδοθή στους Φαναριώτες η πρόθεση να «αναστήσουν» το Βυζάντιο. Είναι γνωστό ότι σε όλη την περίοδο της Τουρκοκρατίας είχε ευρύτατη διάδοση ανάμεσα στον ελληνικό λαό η μεσσιανική προσδοκία ότι με χρόνια με καιρούς θα αποκατασταθή η «βασιλεία των Ρωμαίων». Χρησιμοί και θρύλοι, από τον 15ο ήδη αιώνα, σε συνδυασμό με τις απελευθερωτικές διακηρύξεις των Ρώσων αργότερα, συντήρησαν την ελπίδα αυτή ζωντανή. Είναι φυσικό ότι ένα μέρος (αν όχι το σύνολο) των Φαναριωτών συμμεριζόταν τη λαϊκή αυτή προσδοκία, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι το μεσσιανικό αυτό όραμα ήταν δημιουργημα ή αποτελούσε πο-

φορά και οι κυρίες τους (ακόμα κι όταν δεν ήξεραν να γράψουν το όνομά τους)· δλ. Hurmuzaki, 14/1, σ. 78 (έγγραφο του 1585): *Έλέφ Θεῷ κυρία και ντόμνα Έκατερίνα πάσης Ούγγροβλαχίας*.

18. Ο αρχιμ. Παρθένιος Μεταξόπουλος, Σουμेलιώτης, που βρισκόταν τότε (γύρω στα 1775) στις παραδουνάβιες ηγεμονίες, φρόντισε να συνδέσει τους Υψηλάντηδες και τους Μουρούζηδες με τους Ξιφιλίνους και τους Κοιμηνοῦς της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας· δλ. F. Marinescu, *Étude généalogique sur la famille Mourouzi, Τετράδια Εργασίας* (του Κέντρου Νεοελλ. Ερευνών), 12 (1987) 26-27. Δεν ήταν βέβαια άσχετο το γεγονός ότι ακριβώς την εποχή αυτή (1774-75) ένας Υψηλάντης ήταν ηγεμόνας Βλαχίας και ένας Μουρούζης Μ. Διερχιμνέας της Πύλης· δλ. γενικότερα Cyril Mango, «The Phanariots and the Byzantine Tradition», στον τόμο (R. Clogg, ed.) *The Struggle for Greek Independence*, Λονδίνο, 1973, 41-66.

λιτικό πρόγραμμα των Φαναριωτών. Δεν υπάρχει καμία σχετική μαρτυρία, που να προέρχεται από καθαυτό φαναριωτική πηγή¹⁹.

5. Αδιευκρίνιστο είναι ακόμη το πότε και από ποιους διατυπώθηκε η (εντελώς αβάσιμη) θεωρία ότι οι Φαναριώτες (και η εκκλησιαστική ηγεσία) φαινομενικά μόνο υπηρετούσαν την Οθωμανική Αυτοκρατορία, ενώ στην πραγματικότητα απέβλεπαν στην ανατροπή της ή τουλάχιστον στη βαθμιαία και ειρηνική υποκατάσταση των Τούρκων από χριστιανούς, και τελικά στην ανασύσταση του Βυζαντίου ή και στην ίδρυση ελληνικού, εθνικού κράτους²⁰. Ο Κων. Παπαρηγό-

19. Παρά ταύτα και για το θέμα αυτό («La résurrection de Byzance») έχουν γραφή πάμπολλες μελέτες, κυρίως από Ρουμάνους και Έλληνες, αλλά και άλλους διαπρεπείς ιστορικούς (από τον Iorga ως τον Toynbee και τον Runciman).

20. Η σχετικά πιο πρόσφατη έκθεση της θεωρίας αυτής οφείλεται στον Νικ. Πανταζόπουλο, *Georg Ludwig von Maurer*, Θεσσαλονίκη 1968, σσ. 215 και 247. Μεταξύ των ξένων νεοελληνιστών διαδόθηκε κυρίως από τον Α. Toynbee, του οποίου τις σχετικές απόψεις σχολιάζει (και εν μέρει αποδέχεται) ο Δ. Ζακυθηνός, *The Making of Modern Greece*, Οξφόρδη 1976, σσ. 147-48, 190-91. Μεγαλύτερη έμφαση δίνει ο Runciman, *The Great Church*, σσ. 363-64, 372, 375, 378, 382, 396. Ακόμη πιο κατηγορηματικός ο C. M. Woodhouse, *The Greek War of Independence*, Λονδίνο 1952, σ. 54, όπου μέμφεται τον Αλέξανδρο Υψηλάντη επειδή «had destroyed whatever hope existed that the Greeks would succeed in inheriting intact the administration of the Empire from the Ottoman Turks». Η θεωρία αυτή είχε απροσδόκητη απήχηση στο ευρύτερο πνευματικό κοινό στην Ελλάδα και παλαιότερα και πρόσφατα βλ. Δ. Βιλέλα, «Η Ελλάς προ του 1821», *Παρθενώνας*, 8 (1884) 21-22, όπου η θεωρία αυτή απορρίπτεται απολύτως, ενώ αντίθετα θέλει τον Γ. Θεοτοκά, «Η εκκλησία και το έθνος», *Σύνορο*, τχ.

πουλος πάντως φαίνεται ότι πληροφορείται για πρώτη φορά τη θεωρία αυτή (χωρίς να την υιοθετεί) μόλις το 1878²¹. Κάποιους υπαινιγμούς όμως για ένα παρόμοιο ενδεχόμενο είχε κάνει ο Κοραΐς (χωρίς φυσικά να το συσχετίζει με τους Φαναριώτες)²².

Αινιγματικά είναι –εκ πρώτης όψεως– και όσα σχετικά γράφει ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος σε επιστολή του (Οκτώβριος 1821), στην οποία επικρίνονται οι Φιλικοί και ο Αλέξανδρος Υψηλάντης για την καταστροφή που προκάλεσαν στις Ηγεμονίες, *ἐν ᾧ τό γένος φανερά ἐπροχώρει καί ἐλπίζετο ἴσως καί ἀναιματί ἢ ἐλευθερία του μετ' ὀλίγους ἐνιαυτούς*²³. Δεν

38 (θέρους 1966) 92-97. Σε συνέντευξή του στο *Βήμα*, φ. 21.3.1993, σ. Γ3, ο Νίκος Κούνδουρος αποκαλύπτει και σχολιάζει: «Κάποτε ο Τσαρούχης είχε πει πως η Ελλάδα θα είχε κυριεύσει την Οθωμανική αυτοκρατορία, αν δεν είχε γίνει εκείνη η ηλίθια επανάσταση. Αυτές είναι ακραίες κουδέντες, που περιέχουν σοφίες και τρομάζει να τις σκαλίσεις».

21. Κ. Θ. Δημαρά, «Φαναριωτισμός», *Το Βήμα*, φ. 27.5.1977, και του Ιδίου, «Κριτική κριτικών», *αυτόθι*, φ. 5.5.1978, και συνοπτικότερα στον Ιδίου, *Κωνστ. Παπαρηγόπουλος*, (ΜΙΕΤ), 1986, σσ. 330-31.

22. Αρχικά στον *Διάλογο δύο Γραικών*, 1805, σσ. 16-17, και κατόπιν, το 1817, σε επιστολή του στον Θεόφιλο Καΐρη (Κοραΐ, *Αλληλογραφία*, εκδ. ΟΜΕΔ, τόμ. Δ', 1982, σ. 57).

23. Ι. Φιλήμονος, *Δοκίμιον ιστορικών περι της Ελλην. Επανάστασεως*, τόμ. Δ', Αθήνα 1861, σσ. 510-15. Την εποχή εκείνη, μετά τους ναπολεοντείους πολέμους και την ενίσχυση του κύρους και της δυνάμεως της Ρωσίας, πολλές σχέψεις γίνονταν από τις άλλες Μεγάλες Δυνάμεις για τους τρόπους ελέγχου της επεκτάσεως των Ρώσων προς τα Βαλκάνια. Ο ίδιος ο Αλέξ. Μαυροκορδάτος το 1818 (Μέγας Ποστέλνικος της Βλαχίας τότε) υπέβαλε υπόμνημα στην κυβέρνηση της Βιέννης, με το οποίο προσπαθούσε να πείσει τους Αυστριακούς ότι η δημιουργία κά-

υπάρχει πάντως κανένας συσχετισμός της ευνοϊκής αυτής προοπτικής με την πολιτική των Φαναριωτών.

Το αξίωμα του ηγεμόνα των παραδουναβίων χωρών, όπως όλα σχεδόν τα αξιώματα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ήταν αντικείμενο πλειστηριασμού και κατακυρωνόταν τελικά στον πλειοδότη. Η διεφθαρμένη αυτή μέθοδος οδηγούσε σε ανελέητους ανταγωνισμούς μεταξύ των επίδοξων μνηστήρων, σε σκοτεινές δολοπλοκίες (ακόμη και ανάμεσα σε στενούς συγγενείς)²⁴ και σε ατέλειωτες εκδουλεύσεις και δωροδο-

ποιας μορφής ελληνικού κράτους θα μπορούσε να παίξει το ρόλο αναχώματος για την επέκταση των Ρώσων προς νότον. Το 1820 το υπόμνημα αυτό κοινοποιήθηκε και σε άλλες ευρωπαϊκές αυλές. Φαίνεται λοιπόν ότι ως τότε ο Αλ. Μαυροκορδάτος είχε ελπίδες ότι το σχέδιό του θα μπορούσε να γίνει αποδεκτό και να πραγματοποιηθεί, αλλά η επανάσταση στη Μολδοβλαχία το 1821 ματαίωσε τις ελπίδες αυτές, εξ ου και η δυσφορία του για τους Φιλικούς και τον Αλέξ. Υψηλάντη. (Βλ. σχετικά Prokesch von Osten, *Geschichte des Abfalls der Griechen vom türkischen Reich im J. 1821*, τόμ. Ι, Βιέννη 1867, σ. 15-17, και τόμ. 4, σ. 132· επίσης Α.π. Βακαλόπουλου, *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, τόμ. 5, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 60, και Λ. Βρανούση στην *Ιστορία του Ελλην. Έθνους*, (Εκδοτικής Αθηνών), τόμ. ΙΑ', 1975, σ. 451).

24. Ο Γ. Λασάνης, που είχε ζήσει ανάμεσα στους Φαναριώτες, σημειώνει: *Δέν ήτον σπάνιον νά διενεργηῖ ὁ ἀδελφός τὸ κορήμισμα τοῦ ἀδελφοῦ, νά φορηῖ ὁ υἱός τήν κούκλαν [τον ηγεμονικό πῖλο] βαπτιζόμενον εἰς τὸ αἷμα τοῦ πατρός του.* (βλ. Κων. Βακαλόπουλου, *Τρία ανέκδοτα ἱστορικά δοκίμια του Φιλικού Γεωργίου Λασάνη*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 70). Π. χ. ο Γρηγόριος Γκίκας έγινε ηγεμόνας Βλαχίας το 1660, αφού ανέτρεψε με ραδιουργίες τον ως τότε ηγεμόνα πατέρα του Γεώργιο, ο οποίος οδηγήθηκε σιδηροδέσμιος στην Πόλη (βλ. Δαπόντε

κίες προς Τούρκους αξιωματούχους²⁵ είτε από τον ίδιο τον ηγεμόνα για να κρατηθή στην εξουσία, είτε από τους αντιπάλους του για να τον ρίξουν.

Η επισφαλής αυτή και εφήμερη θέση του ηγεμόνα ήταν επίσης η κύρια αιτία της σπουδής του να εισπράξει στο πολλαπλάσιο και στον συντομότερο δυνατό χρόνο το κεφάλαιο (συχνά δανεικό) που είχε καταβάλει για την απόκτηση του ηγεμονικού θρόνου. Γιατί, όπως χαριτολογώντας παρατηρεί ο Μανουήλ Γεδεών, «οἱ Φαναριῶται ἐν τῷ βίῳ αὐτῶν σπανίως ἔδλεπον τοὺς κύβους τῆς τύχης δις ἕξ πίπτοντας»²⁶. Πουλούσε

[=Ραμαδάνη], *Χρονογράφος*, σ. 7· πρβλ. Υψηλάντη, *Τα μετὰ την Αλωσιν*, σσ. 179-180 – των παραλειπομένων από την α' έκδ.), Το 1720 θνήσκει δηλητηριῶ ὁ ἡγεμὼν τῆς Βλαχίας Ἰωάννης ὁ Μαυροκορδάτος, κατὰ τὸν σκοπὸν τοῦ ἀδελφοῦ του Νικολάου, ὅστις καὶ αὐθεντεῖ ἀντ' αὐτοῦ τώρα... (Υψηλάντης, ὁ.π., σ. 309). Το 1742 ο Μέγας Βεζίρης Χεκίμογλου εἶχε... σέχην τινά Ἀλὴν τούνομα, ὅστις ἴσχυε παρ' αὐτῶν τούτων προσκολληθεῖς ὁ Ἰωάννης Νικολάου Μαυροκορδάτος ἔλαβε τὴν ἡγεμονίαν τῆς Μολδαβίας, ἐξωσθέντος τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Κωνσταντίνου (αυτόθι, σ. 351).

25. Ο ηγεμόνας της Βλαχίας Στέφανος Κατακουζηνός γράφει το 1714 ότι ὁποῖος ἐπιθυμεί νὰ καταλάβει ἡγεμονικὸ θρόνον ἀνάγκη εἶναι... νά ἔχη φίλους τοιούτους, ὡσάν κεχαγιάν τοῦ βεζίρη, ὡσάν ντεφτερντάρην, ὡσάν ρεῖζ-ἐφέντην, ὡσάν τζαούσμπασην, ὡσάν σιλιχτάρην, ἀρχιευνοῦχον τε καὶ μέγαν ἱμπροχόρην τοῦ Ἄνακτος καὶ νά γράφῃ πρὸς αὐτοὺς πολλὰκις καὶ μυριάκις διὰ νά φέρῃ τὸ σκοπούμενόν του εἰς ἔκθασιν (Hurmuzaki, 14/1, σ. 587).

26. Μ. Γεδεών, «Περί της φαναριωτικής κοινωνίας...», περ. *Ελλην. Φιλολ. Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως*, 21(1891) 65. Το φάσμα της προσωρινότητας και της αβεβαιότητας για το αύριο, καθώς και το αίσθημα των διορισμένων από τους Τούρκους Ρωμιών ότι δρῖσκονται σε ξένο τόπο, απηχεί με αφέλεια

λοιπόν με τη σειρά του ο νεοδιοριστος ηγεμόνας τα πολυάριθμα –και προσοδοφόρα– αξιώματα της ηγεμονικής αυλής, επέβαλλε εξοντωτικούς φόρους κι επινοούσε ποικίλους άλλους τρόπους εύκολου και σύντομου πλουτισμού²⁷. Η Υψηλή Πύλη δεν νοιαζόταν για τις μεθόδους αυτές, αφού αυτή ήταν η πρώτη διδάξασα. Συμφέρον της ήταν άλλωστε να αλλάζουν συχνά οι ηγεμόνες και οι Διερχιμηγείς για να εισπράττει αυτή

και ζωηρότητα γράμμα (1578) κάποιας δόμνας Μαριώρας από τη Βλαχία στην αδελφή της: *Ἐδῶ εἶναι χωριάτες ἀγοικιανοί, δέν εἶναι ὡσάν τήν Πόλιν καί τόν Γαλατά... Καί ἄλλο πάλιν αὐτή ἡ χώρα δέν εἶναι κληρονομιά μας· σήμερον εἴμεσθεν καί αὐριον δέν εἴμεσθεν· εἰς τοῦ Θεοῦ τό ὄρισμα καί εἰς τῶν Τουρκῶν τό χέριον εἴμεσθεν.* (Hurmuzaki, 14/1, σ. 54). Αλλά και πολύ αργότερα το αίσθημα του επικείμενου κινδύνου και της ενδεχόμενης δραματικής μεταβολής της τύχης δεν εγκατέλειψε τους Φαναριώτες. Ο J. Carr (Histoire de la Moldavie et de la Valachie, Ιάσιο 1777, σ. 206) σημειώνει: *«Ce qu' il y a de singulier chez ces despotes de Moldavie et de Valachie, c'est que toutes leurs richesses, argent, bijoux, hardes et ameublements sont toujours dans des malles ou coffres de voyage, comme s' ils devoient partir à chaque instant; et dans le fait, ils ont pas tart, car ils ont sans cesse à craindres d'être déposés par force ou enlevés ou assassinés...».*

27. Πρέπει να σημειωθεί ότι, μετά τον διορισμό του από την Πύλη, ένας ηγεμόνας μετέβαινε και εγκαθίστατο στο Βουκουρέστι ή στο Ιάσιο συνοδευόμενος από εκατοντάδες φίλους και συνεργάτες, οι οποίοι βέβαια έπρεπε να αποκατασταθούν και αυτοί σε θέσεις και αξιώματα. Ο Αλέξ. Σούτσος π. χ. έφθασε στο Ιάσιο το 1801 με συνοδεία 820 προσώπων (βλ. Α. Οριετα, «La désagrégation du regime phanariote», Η εποχή των Φαναριωτών, σ. 443). Ο Μιχαήλ Σούτσος έφθασε ως ηγεμόνας στη Μολδαβία το 1818 συνοδευόμενος από 1500 συνεργάτες. (βλ. Κυρ. Σιμόπουλου, Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα, τόμ. 36, Αθήνα 1985, σ. 514.

μεν το σχετικό αντίτιμο, οι διάφοροι δε παράγοντες νέο κύμα φιλοδοξημάτων και πεσκειών. Γι' αυτό, μόλις εξασφάλιζε νέο πλειοδότη ανακαλούσε τον προηγούμενο από το αξίωμα, κατηγορώντας τον συνήθως για μη τήρηση των υποχρεώσεων του έναντι της Πύλης, για κατάχρηση εξουσίας ή ακόμη και για προδοσία. Στην τελευταία αυτή περίπτωση η ποινή ήταν θάνατος. Πραγματικά, από τους 46 συνολικά Φαναριώτες μεταξύ του 1709 και του 1821 οι 13 αποκεφαλίστηκαν (δηλαδή ένας στους τέσσερις), ενώ πολλοί φυλακίστηκαν και είδαν την περιουσία τους να δημεύεται.

Τί έκανε λοιπόν τους Φαναριώτες να επιδιώκουν με τόσο πάθος τις εξαιρετικά επικίνδυνες αυτές θέσεις; Πρώτα απ' όλα βέβαια η δίψα για εξουσία και για χρήμα, κι έπειτα η αγάπη για τη χλιδή και τη μεγαλοπρέπεια, και τέλος η ηγεμονική οικογενειακή παράδοση²⁸. Ένας στιχουργός της εποχής δάξει στο στόμα μιας Φαναριώτισσας μάνας την απίστευτη ευχή: *Ἄς δῶ τόν γιό μου Βλάχ-μπεη / κι ὁ Τοῦρκος ἄς τόν κόψει*²⁹.

28. Στον επιτάφιο λόγο για τον ηγεμόνα Γρηγόριο Γκίκα (1752), ο ρήτορας, ανασκοπώντας τη ζωή του μεταστάντος, γράφει και τα εξής: *Γεννάται [ο Γρηγόριος] καί εὐθύς μητροθέν μέν, κατά κληρονομίαν παπικίην, τόν περιμένει τό περίδλεπτον τοῦ βασιλικοῦ ἐρμηνέως ἀξίωμα, πατρόθεν δέ τοῦ πλέκεται εἰς τήν πανευκλεᾶ κορυφήν τῆς ἐκλαμπροτάτης αὐθεντίας τό στέμμα* (Hurmuzaki, 13, σ. 557).

29. Τους στίχους παραθέτει ο Minoides Mynas, La Grèce constituée, Παρίσι 1836, σ. 35, σημ. 1. Ο Ούγγρος διπλωμάτης F. De Tott (Memoirs, τόμ. 1, Λονδίνο 1785, σσ. 218-19) διηγείται (1755) ότι, όταν κάποιος επισκέφθηκε τη χήρα ενός Φαναριώτη, που είχε πρόσφατα απαγχονισθή, και της εξέφρασε όχι μόνο τα συλλυπητήριά του αλλά και τον αποτροπιασμό του για τον τρόπο θανατώσεως του συζύγου της, αυτή απάντη-

Η οικογενειακή αυτή παράδοση επέβαλλε σε ένα Φαναριώτη να προετοιμάζεται για την επίζηλη όσο και επικίνδυνη αυτή σταδιοδρομία από τα παιδικά του χρόνια. Οι γονείς του προσλάμβαναν οικοδοιδασκάλους για να του διδάξουν όχι μόνο τη λόγια ελληνική γλώσσα, αλλά και την ιταλική ή τη γαλλική³⁰.

σε οργισμένη: «What kind of death would you wish to have died? Learn, Sir, that no person of my family ever died like a bacal». Ανάλογη επιθυμία να παίξει το θανάσιμο παιχνίδι της εξουσίας δήλωνε το 1786 στον Choiseul Gouffier και ο τότε Δραγομάνος του Στόλου Νικόλαος Μαυρογένης: «Ce grec, aussi intrépide qu'ambitieux est décidé à perdre la vie ou à devenir P(rin)ce de Valachie». (Hurmuzaki, Suppl. I, τόμ. 2, σ. 38). Το όνειρό του εκπληρώθηκε: Έγινε ηγεμόνας το 1786 και αποκεφαλίστηκε το 1790.

30. Ότι οι Φαναριώτες συμπλήρωναν τις σπουδές τους σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια λέγεται μεν συχνά, αλλά δεν αληθεύει. Κανένας καθαυτό Φαναριώτης (πλην του Αλεξ. Μαυροκορδάτου του εξ Απορρήτων και του Σκαρλάτου Καρατζά) δεν είχε πανεπιστημιακή παιδεία, ούτε κανένας από τους γιους των. Μόνο στον ευρύτερο φαναριωτικό κύκλο συναντάμε μερικούς σπουδαστές στην Πάδοβα (σύμφωνα με τους καταλόγους του Γ. Πλουμίδη): τον Αθαν. Κομνηνό Υψηλάντη (τον γνωστό χρονογράφο), ένα Νικ. Βεντούρα, έναν Ιωάννη Χρυσόσκουλο, έναν Ιωάννη Ρίζο Μανέ και τους αδελφούς Νικόλαο και Εμμαν. Μάνο. Στην Ολλανδία είχαν σπουδάσει ιατρική οι αδελφοί Σκαρλάτος, Ιάκωβος και Ζαχαρίας Καρατζάς (βλ. Σlot, Σχέσεις, σ. 16, σημ. 2). Ο Κωνστ. Υψηλάντης (μετέπειτα Μ. Διεμφινέας και ηγεμόνας Βλαχίας, 1796-1807) διέφυγε το 1781 στην Αυστρία, μαζί με τον αδελφό του Δημήτριο (και κρυφά από τον πατέρα τους Αλέξανδρο, ηγεμόνα της Βλαχίας τότε) όχι για να σπουδάσουν, όπως συχνά λέγεται (βλ. π. χ. Αν. Γούδα, *Βίοι παράλληλοι*, τόμ. 6, Αθήνα 1875, σ. 9 κ. ε., Απ. Δασκαλάκη, *Rhigas Velesinlis*, Παρίσι 1937, σ. 28· πρβλ. Α. Camariano-Cioran, *Les académies princières de Bucarest et de Jassy*, έκδ. IMXA, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 51). Οι λόγοι της φυγής των δύο

Μάθαινε βέβαια απαραίτητα τα τουρκικά, και όχι σπάνια, ακολουθώντας το τουρκικό πρότυπο του σοφού, τα αραβικά και τα περσικά. Εξ ίσου όμως απαραίτητο ήταν να μνηθή στην πολυδαίδαλη εθιμοτυπία της Υψηλής Πύλης και στη νοοτροπία των Τούρκων αξιωματούχων για να μορφώσει τελικά τον ιδιότυπο εκείνο φαναριωτικό χαρακτήρα του σατράπη, του ραγιά και του τζέντελμαν συγχρόνως³¹. Άλλωστε, πέρα από τις υψηλές αυτές θέσεις ελάχιστες άλλες επαγγελματικές διεξόδους είχε ή καταδεχόταν να έχει ένας καθώς πρέπει Φαναριώτης. Όταν τον καθαιρούσαν από τις θέσεις αυτές –και γλύτωνε το κεφάλι του– ζούσε τοκίζοντας τα κεφάλαια που είχε αποκτήσει³².

αδελφών ήσαν, φαίνεται, πολύ πιο πρακτικοί και πιο γραφικοί, όπως μαθαίνουμε από τον Υψηλάντη, *Τα μετά την Άλωση*, σ. 627 κ.ε.: πρβλ., Διον. Φωτεινού, *Ιστορία της πάλαι Δακίας*, τόμ. 2, Βιέννη 1818, σσ. 355-56.

31. Ένας Γάλλος πρόξενος στο Ιάσιο (1798) παρατηρεί σχετικά: «C'est que le prince est à la fois esclave et despote... À Constantinople, il baise respectueusement la robe du dernier musulman; à Iassy, il fait respectueusement baiser la sienne au premier des Boyards», (Hurmuzaki, Suppl. I, τόμ. III, σ. 518).

32. Μ. Γεδεών, «Προαιωνίων λογαριασμών εκκαθάρισις», *Εκκλησ. Αλήθεια*, 38 (1918) 28-29: διάφοροι μητροπολίτες (γύρω στο 1800) δανείζονται χρηματικά ποσά από μέλη των οικογενειών Γκίκα, Καρατζά, Μουρούζη, Σούτσου, Μαυροκορδάτου, Υψηλάντη κ. ά. Από Φαναριώτες δανείζεται (το 1784) και το Άγιον Όρος (βλ. Αλεξάνδρου Λαυριώτου, «Το Άγιον Όρος μετά την οθωμανικήν κατάκτησιν», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντ. Σπουδών*, 32, 1963, 233-34). Η χήρα του αποκεφαλισθέντος ηγεμόνα Νικ. Μαυρογένη (+1790) δάνειζε μεγάλα χρηματικά ποσά στα «κοινά» των Κυκλάδων (βλ. Βασ. Σφυρόερα, «Les Mavroyéni et la vie économique de la mer Égée», *Η εποχή των Φαναριωτών*, σ. 331-32). Μεγάλα ποσά δάνειζε η

Σε περίπτωση που δημευόταν η περιουσία του, το Πατριαρχείο ανελάμβανε τη συντήρηση αυτού και της οικογενείας του μέχρι να του δοθή η ευκαιρία να ξαναβεθή στα πράγματα³³. Γιατί η καθαίρεση από κάποιο αξίωμα –ακόμη και για σοβαρές κατηγορίες– δεν συνεπαγόταν ισόβιο αποκλεισμό από τον δημόσιο βίο. Ο Κωνσταντίνος Μαυροκορδάτος π.χ. δέκα φορές ανέβηκε σε ηγεμονικό θρόνο και εννέα φορές καθαιρέθηκε για διάφορες αιτίες.

Για την πολιτική ηθική και τον δημόσιο βίο των Φαναριωτών, ιδίως για την πολιτεία τους ως ηγεμόνων στις ρουμανικές χώρες, διατυπώθηκαν από ιστο-

δόμνα Ρωξάνη Μαυροκορδάτου μεταξύ 1656 και 1682 (βλ. *Nomikos Vaporis, Some Aspects of the History of the Ecumenical Patriarchate*, [Cambridge Mass.] 1969, σσ. 16 κ. ε.).

33. Κούμα, *Ιστορίες*, σ. 535: *Οὔτοι λοιπόν ἐτρέφοντο ἀπὸ τὸ κοινόν [=ταμείο] τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, ἥτις ἐκράτει κατὰστιχον χωριστόν τῶν ἐλεημοσυνῶν τῶν διδομένων ἐτησίως εἰς τοὺς εὐγενεστάτους ἄρχοντας*. Ἄλλοι ξεπεσμένοι Φαναριώτες δρέθηκαν σε ἐσχάτη ἔνδεια. Ὄταν το 1763 καθαιρέθηκε ἀπὸ τον ηγεμονικό του θρόνο ο Κωνστ. Μαυροκορδάτος *δὲν εἶχε νὰ φάγη τὸν ἔτρεφαν οἱ ἄρχοντες* (Υψηλάντης, σ. 395). Τότε αναγκάστηκε νὰ πωλήσει τὴν περιήρησι διβλιοθήκη των Μαυροκορδάτων *διὰ νὰ πληρωθῇ τὸ χρέος του, καθὼς ἐπουλήθη καὶ τὸ εἰς τὸ Φανάρι ὀσπήτιόν του* (βλ. Δαπόντε, *Κατάλογος ιστορικός*, σ. 177). Το 1777 ο Ματθαῖος Γκίκας, ηγεμόνας Μολδαβίας ὡς το 1756, *ικέτευε με ἐπιστολὴ του τον πατριάρχη Ἱεροσολύμων Ἀβράμιο για κάποια οικονομικὴ ἐνίσχυση* (βλ. Γεδεών, «Περὶ τῆς φαναριωτικῆς κοινωνίας», σ. 65α). Το 1809 ο Γάλλος πρεσβευτὴς στην Κωνσταντινούπολι γράφει ὅτι η «*Mme la princesse Soutzo* (χῆρα του ἐκτελεσθέντος Μ. Διερμηνέα Ἀλεξ. Μιχ. Σούτσου) *se trouve réduite, ainsi que sa famille, à la plus profonde détresse*» (Hurmuzaki, Suppl. I, τόμ. 2, σ. 556).

ρικούς και άλλους οι πιο αντίθετες γνώμες. Ξένοι πρεσβευτές και πρόξενοι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά τον 18ο-19ο αιώνα, αλλά και Ρουμάνοι ιστορικοί του περασμένου αιώνα (κατά την πρώιμη, μαχητική, φάση του ρουμανικού εθνικισμού) κατηγορήσαν τους Φαναριώτες για διοικητική φαυλότητα, για εξοντωτική οικονομική απομύζηση των υπηκόων τους και για συστηματική προσπάθεια εξελληνισμού του ρουμανικού λαού³⁴. Οι δύο πρώτες κατηγορίες δεν είναι αβάσιμες,

34. Για τη δυσμενή αρχικά αντιμετώπιση των Φαναριωτών ἀπὸ τὴ ρουμανικὴ ιστοριογραφία βλ. Traian Ionescu-Niscon, «L'époque phanariote dans l' historiographie roumaine et étrangère», *Η ἐποχὴ των Φαναριωτῶν*, σσ. 145-57. Για τὰ κέρδη που ἀποκόμιζαν οἱ ηγεμόνες ἀπὸ τὴ θητεία τους στη Βλαχία ἢ τὴ Μολδαβία και για τὶς δημοσιονομικὲς τῶν μεθόδους βλ. π.χ. τὴν ἐκθεση του Γάλλου πρεσβευτῆ του 1748: οἱ Φαναριώτες «*achètent ces places fort cher, ne s'y soutiennent que par des vexations continuelles dans ces pays qu'ils ruinent et qu'ils dévastent*». Οἱ ἴδιοι το 1751 παρατηρεῖ ὅτι οἱ ηγεμόνες εἶναι ουσιαστικά «*fermiers de ces provinces, sont obligés d'emprunter pour y parvenir, celle qu' ils tirent pour s' acquitter et soutenir produisent des exactions incroyables qui ruinent ces deux riches et magnifiques provinces*», (Hurmuzaki, Suppl. I, τόμ. I, σσ. 594 και 604). Κατὰ πληροφορίες του Πρώσου προξένου στο Βουκουρέστι, ο τελευταῖος ηγεμόνας τῆς Βλαχίας Ἀλέξ. Σούτσος εἶχε ἔλθει στη Βλαχία με ἓνα χρέος 4-5 εκατομ. πιάστρων, ἀλλὰ μέσα σε δύο χρόνια (1818-1821) κατόρθωσε νὰ συγκεντρώσει πάνω ἀπὸ 28 εκατομ. πιάστρα, πέρα ἀπὸ τὰ φορολογικὰ ἔσοδα. Πόσο προσοδοφόρα ἦταν ἡ θέση του ηγεμόνα φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ χῆρα του παραπάνω Ἀλεξ. Σούτσου προσέφερε στην Πύλη, για νὰ εξασφαλίσει στο γιο τῆς τὴ διαδοχὴ του πατέρα του, χρηματικὸ ποσὸ διπλάσιο ἀπὸ τον προϋπολογισμό τῆς Βλαχίας (βλ. Ojetea, «La désagrégation», σσ. 442-43). Οἱ ἄλλοτε ηγεμόνας τῆς Βλαχίας Ἀλέξανδρος Υψηλάντης *εἶχε στὸν Κουρούτσαμε ὀσπήτιον, ὅπου τὸ λέγουν 500 πονγγίων [=*

αν και δεν βαρύνουν εξ ίσου όλους τους Φαναριώτες ηγεμόνες. Παραδίδεται όμως το γεγονός ότι η φαύλη διοίκηση και η οικονομική εκμετάλλευση του ρουμανικού λαού δεν εμφανίστηκαν στις ηγεμονίες το 1709 ή το 1715, όταν άρχισαν να κυβερνούν τις χώρες αυτές οι Φαναριώτες, ούτε εξαφανίστηκαν το 1821, όταν τους Φαναριώτες διαδέχθηκαν ντόπιοι ηγεμόνες. Παραδίδεται επίσης ότι αυτοί που πίεζαν για αύξηση των φόρων και αυτοί που αντέδρασαν στην κατάργηση της δουλείας στα μέσα του 18ου αιώνα ήσαν οι ντόπιοι βογιάροι³⁵.

250.000 γρόσια] και περισσότερο, ότι εσήκωσε πολύν πλοῦτον ἀπό τὴν Βλαχίαν, ὡς οὐδείς ἕτερος τῶρα εἰς αὐτοὺς τοὺς καιροὺς (Δαπόντε, Κατάλογος ιστορικός, σ. 172). Ένας μοναχός Παρθένιος σημειώνει σε Ιεροσολυμιτικό κώδικα ότι δροήθηκε το 1781 ἐν Βλαχία ἐπὶ Ἀλεξάνδρου ἡγεμόνος, τοῦ ἐπτά ἔτη ἤδη ἡγεμονεύσαντος καὶ ἄλλον Κροΐσου γεγονότος (δλ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ιεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη*, τόμ. Ι, σ. 385). Αυτός όμως που ξεπέρασε όλους τους συναδέλφους του σε φιλοχρηματία ήταν ο ηγεμόνας της Βλαχίας Ιωάννης Καρατζάς (1812-18), «le plus avide et le plus impudent de tous ces scélérats [= Φαναριώτες] (Hurmuzaki, Suppl. I, τόμ. ΙΙΙ, σ. 387, όπου έκθεση του –κακόγλωσσου– Comte de Langeron). Πρβλ. R. Florescu, «The Phanariote Regime in the Danubian Principalities», *Balkan Studies*, 9 1968, σ. 301, όπου σημειώνεται ότι στη Ρουμανία έχει μείνει η παροιμιώδης φράση «Κλέψιμο, όπως στον καιρό του Καρατζά». Πρβλ. και Α. Pippidi, «Jean Caradja et ses amis de Genève», *Η εποχή των Φαναριωτών*, σσ. 187-208.

35. Florin Constantiniu, «Constantin Mavrocordato et l'abolition du servage en Valachie et en Moldavie», *Η εποχή των Φαναριωτών*, σσ. 377-84. Στα τέλη του 18ου αι. ο Αλέξανδρος Κάλφουλου (δλ. σημ. 8) επικρίνει τη σκληρότητα των βογιάρων έναντι των δουλοπαροίκων τους (στ. 333-40): Βλάχοι Βλάχους ἀδικούσιν, ὡς ἐχθροὺς τοὺς τυραννοῦν / τοὺς ὁμογενεῖς παιδεύουν, παντελῶς δέν τοὺς πονοῦν.

Αυτοί άλλωστε –και όχι ο ηγεμόνας– είχαν άμεση και καθημερινή επαφή με τους αγρότες («τσαράνους»). Η διαφορά δέβαια είναι ότι οι ντόπιοι Βλάχοι ή Μολδαβοί βογιάροι ό,τι κεφάλαια καλώς ή κακώς συγκέντρωναν τα επένδυναν ή τα δαπανούσαν επί τόπου, ενώ οι Φαναριώτες τα μετέφεραν κατά κανόνα στην Κωνσταντινούπολη και σε τράπεζες του εξωτερικού³⁶.

Αλλά πέρα από την ατομική συμπεριφορά και τις επί μέρους ευθύνες των ηγεμόνων και των βογιάρων, είναι φανερό ότι η βαθύτερη αιτία των δεινών ήσαν οι φαύλοι θεσμοί, που κατ' ανάγκη εξαχρείωναν και τους φορείς των. Ο κυνικός αλλά και πολύπειρος Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος είχε ήδη επισημάνει, αναφερόμενος στην «πολιτικήν αρχήν»: «Χρήματα τό παρ' αὐτῇ τιμώμενον περί τήν ἐκείνων συλλογήν ἢ πᾶσα σπουδή καταβάλλεται»³⁷.

36. Πρβλ. τις παρατηρήσεις του Γάλλου προξένου στο Ιάσιο το 1798: «Ici les biens ne retournent point à leur source; jamais peut-être une piastre n'est sortie des coffres de la cour pour rentrer dans la circulation... Tout est conservé avec soin pour passer à Constantinople, y payer les amis, les protecteurs du Prince et former sa propre fortune» (Hurmuzaki, Suppl. I, τόμ. ΙΙ, σ. 121). Φυσικά και ντόπιοι ηγεμόνες εξασφάλιζαν τα χρήματά τους σε τράπεζες του εξωτερικού. Ο περιφνημος ηγεμόνας της Βλαχίας Κωνσταντίνος Μπασαράμπα (1688-1714) εἰς τὴν ἐν Βενετία τζέκαν [τράπεζα] τοῦ Ἁγίου Μάρκου ἔβαλε τόσην μεγάλην ποσότητα ἄσπρων, ὅπου οἱ ἔγγονοὶ του ἕως προχθές ἔπαιρναν, δέν εἰξεύρω ἂν καὶ ἕως τὴν σήμερον, διάφορον [τόκο] μόνον ἐτήσιον πρὸς τρία τά ἑκατόν, 60 πονγγία [= 30.000 γρόσια] νομίζω. (Δαπόντε, Κατάλογος ιστορικός, σ. 160).

37. Δημοσθένη Δανιηλίδη, *Η νεοελληνική κοινωνία και οικονομία*, Αθήνα 1985 (α' έκδοση 1934), σ. 243. Το (παραμελημένο) βιβλίο του Δανιηλίδη περιέχει πολλές ενδιαφέρουσες

Όσο για την τρίτη κατηγορία, της προσπάθειας εξελληνισμού των Ρουμάνων, αυτή είναι εντελώς αβάσιμη. Όχι μόνο γιατί οι Φαναριώτες δεν είχαν, όπως σημειώθηκε, εθνικιστικές επιδιώξεις, αλλά και γιατί η διείσδυση της ελληνικής γλώσσας και παιδείας στη ρουμανική «αστική» τάξη και στους κύκλους των βογιάρων είχε αρχίσει πολύ πριν από τη φαναριωτική περίοδο³⁸. Και αξίζει ακόμη να σημειωθεί ότι τελικά οι Ρουμάνοι που εξελληνίστηκαν ήταν πολύ λιγότεροι από τους Έλληνες που εκρουμανίστηκαν³⁹.

Σήμερα, αν δεν δικαιώνεται η πολιτεία των Φαναριωτών στις παραδουνάδιες ηγεμονίες, τουλάχιστον δικαιολογείται ιστορικά. Πρέπει δε να εξαρθή ιδιαίτερα η σύμβολή τους στην προαγωγή της παιδείας –όχι μόνο της ελληνικής αλλά και της ρουμανικής– σε όλες της τις μορφές: σχολεία, τυπογραφεία, μεταφράσεις και εκδόσεις διδλίων, ενίσχυση λογίων, δημιουργία θεάτρου, εισαγωγή της διδασκαλίας «νεωτερικών» μαθημάτων στα σχολεία, υιοθέτηση κάποιων ευρωπαϊκών τρόπων ζωής και διάδοση των ξένων γλωσσών, ιδίως

παρατηρήσεις και κρίσεις και για την εποχή της Τουρκοκρατίας γενικά και για τους Φαναριώτες ειδικότερα (βλ. π. χ. σσ. 165-67, 207-10, 240-44).

38. Αθ. Καραθανάση, *Οι Έλληνες λόγιοι στη Βλαχία (1670-1714)*, έκδ. ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1982.

39. Ο Διον. Θερειανός (*Αδαμάντιος Κοραΐς*, τόμ. Ι, Τεργέστη 1889, σσ. 61-62) τους υπολογίζει σε ένα εκατομμύριο [αριθμός εξωφρενικός] και επικρίνει τους Φαναριώτες για την αμέλειά τους ή την αδυναμία τους να εξελληνίσουν τους Μολδοβλάχους. (Πρόβλ. Παπαρρηγόπουλο, *Ιστορία*, τόμ. 56, σσ. 112 κ. ε.).

της γαλλικής, που διευκόλυνε τις πνευματικές επαφές με την ευρωπαϊκή παιδεία όχι μόνο του ευρύτερου κύκλου των Φαναριωτών αλλά και μιας μερίδας βογιάρων⁴⁰. Όλα αυτά ήταν πράγματι σημαντικά επιτεύγ-

40. Ο οξυδερκής Καταρτζής (*Τα ευρισκόμενα*, σ. 56) επισήμανε τη σημασία της διαδόσεως των ξένων γλωσσών: *Έπαρατήρησα πώς άπτόν Παναγιωτάκη [Νικουσίο], τόν πρώτο μας δραγομάνο, πού μοιαζ' άπό τότες νάρχισε νάναλαμβάνη τό έθνος μας κομμάτι δόξα και προκοπή διαβάζωντας ξέναις γλώσσαις...* Από την πλευρά των Ρουμάνων, η διάδοση της γαλλικής ιδίως, αλλά και οι ποικίλες επαφές των Φαναριωτών με τον ευρωπαϊκό κόσμο, καθώς και η ενίσχυση της ρουμανικής γλώσσας έναντι της ολαβωνικής, που επικρατούσε ως τότε στην εκκλησία και τις δημόσιες υπηρεσίες, ήταν στοιχεία εξαιρετικά ενισχυτικά της ιδιοπροσωπίας του ρουμανικού λαού έναντι των Σλάβων γειτόνων τους, δηλ. της romanité ή latinité των Ρουμάνων, που αποτέλεσε τον πυρήνα του ρουμανικού εθνικισμού. Επόμενο ήταν να αποκατασταθούν τιμητικά οι Φαναριώτες στη ρουμανική ιστοριογραφία για τη συμβολή τους αυτή.

Όλα αυτά πάντως, από τη σκοπιά της romanité και πάλι κρινόμενα, μπορούν, φαίνεται, εύκολα να αντιστραφούν. Π.χ. ο Vlad Georgescu, *Political Ideas and the Enlightenment in the Romanian Principalities (1750-1831)*, Ν. Υόρκη, 1971, πιστεύει ότι οι Φαναριώτες «raised a barrier between the Principalities and Europe» (σ. 40, πρόβλ. σ. 54), με αποτέλεσμα η ζωή και τα ήθη των Ρουμάνων να «εξανατολισθούν» («orientalized») (σ. 21 και 29). Οι Φαναριώτες «emphasized Greek culture to the detriment of the Latin culture, and prevented the development of the Romanian language» (σ. 54). Όστε «under the Phanariots the Greek culture became an instrument of oppression» (σ. 55). Οι Φαναριώτες εξ άλλου δεν επέτρεπαν την επικοινωνία με την Ευρώπη (σ. 58)· ωστόσο δύο τολμηροί Έλληνες, ο Γ. [γρ. C.] Stamatii και ο Π. Κοδρικάς κατόρθωσαν να διαδώσουν τις επαναστατικές ιδέες στις ηγεμονίες. Ο Κοδρικάς μάλιστα «was executed by the Turks in 1802 for his subversive ideas» (σσ. 71-72) [δηλαδή 25 χρόνια πριν πεθάνει ειρηνικά στο Παρίσι]. Προς

ματα, αλλά δεν πρέπει να υπερεκτιμώνται. Όπως παρατήρησε ο R. Florescu, η ιστορική αποκατάσταση και η έξαρση του πολιτιστικού έργου των Φαναριωτών οφείλεται μεν στον N. Iorga († 1940), αργότερα όμως οι μαθητές του παρασύρθηκαν σε υπερβολές «πιστώνοντας τους Φαναριώτες με το πρωτοφανές κατόρθωμα της εισαγωγής στις ρουμανικές χώρες της Αναγεννήσεως, του Διαφωτισμού και των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασεως αλληλοδιαδόχως και μέσα σε διάστημα λιγότερο από εκατό χρόνια»⁴¹.

Ανάλογες υπερβολές λέγονται συχνά και στον κύκλο των Ελλήνων μελετητών της φαναριωτικής περιόδου. Αλλά οι Φαναριώτες δεν ήσαν ούτε οι μόνοι ούτε οι κύριοι ούτε οι αυθεντικότεροι⁴² φορείς του Διαφω-

την ίδια επαναστατική κατεύθυνση εργάστηκαν και άλλοι, όπως οι εκδότες «Pulio brothers, Vlachs from Vienna» (σ. 57).

41. Florescu, «The Phanariot Regime», σσ. 301-2.

42. Αν τελικοί σκοποί του Διαφωτισμού ήσαν η πνευματική, η κοινωνική και η πολιτική απελευθέρωση του ανθρώπου και των κοινωνιών, τότε ήταν πολύ δύσκολο για τους Φαναριώτες να αποδεχθούν και να υπηρετήσουν ουσιαστικά τέτοιους σκοπούς, αφού αυτοί ήσαν πιστοί και εθελούσιοι υπάλληλοι ενός θεοκρατικού και απολυταρχικού καθεστώτος. Τα σημαντικά δήματα προς τον Διαφωτισμό οφείλοντο κυρίως στον φαναριωτικό περίγυρο: τους αξιωματούχους των ηγεμονικών αυλών, τους λόγιους εμπόρους και προπαντός τους φωτισμένους δασκάλους των δύο ελληνικών σχολών. Στους Φαναριώτες ηγεμόνες πρέπει να αναγνωρισθεί ότι έδειξαν ανοχή, κάποτε και ενθάρρυνση (ηθική ή υλική) έναντι των (ανώδυνων για το καθεστώς) «νεωτερισμών». Άλλωστε, από τους 31 Φαναριώτες ηγεμόνες μόλις 3 ή 4 θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως λόγιοι. Αλλά και τα περί συμβολής των Φαναριωτών ως συνόλου στην εθνική απελευθέρωση, που λέγονται και σήμερα και λέγονταν, φαίνεται, και παλαιότερα, είναι δύσκολο να γίνουν αποδεκτά. Ο Κο-

τισμού στις ελληνικές χώρες. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι εντελώς ανεξάρτητα από αυτούς έδρασαν αποδοτικά πολλοί άλλοι σημαντικοί λόγιοι και δάσκαλοι, όπως ο Δαμοδός, ο Ανθρακίτης, ο Βούλγαρης, ο Ψαλίδας, ο Βάμβας, ο Κούμας, ο Οικονόμος, ο Καίρης, ο Βενιαμίν Λέσβιος κ. ά.. Αλλά και μερικοί από τους πολύ σπουδαίους δασκάλους που δίδαξαν για λίγο ή πολυ στις σχολές των ηγεμονιών, όπως Νικηφόρος Θεοτόκης, ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ, ο Στέφανος Δούγκας κ. ά. δύσκολα θα μπορούσαν να ενταχθούν στο κλίμα του φαναριωτισμού, αφού συνάντησαν στο έργο τους τόσες αντιδράσεις, που τους ανάγκασαν εν τέλει να παραιτηθούν και να φύγουν.

Λέγεται επίσης συχνά ότι στον χώρο της καθ' ημάς Ανατολής οι Φαναριώτες εκπροσωπούσαν το ιδεώδες της «φωτισμένης δεσποτείας», προσάγεται δε ως απόδειξη η νομοθεσία την οποία εισήγαγαν στις ρουμανικές χώρες και η ιστορική πράγματι πράξη του Κωνστ. Μαυροκορδάτου να καταργήσει τη δουλεία. Αλλά, όσον αφορά τη νομοθεσία, πρέπει να σημειωθεί ότι όλες οι νομικές συναγωγές των Φαναριωτών αποτελούν κατά μέγα μέρος απανθίσματα του δυζαντινού δικαίου (από την ιουστινιάνειο νομοθεσία ως τον

ραής (Προλεγόμενα στη 6' έκδοση του Βεκκαρία, 1823) σημειώνει σχετικά: *Έκρηχθη πρό όλίγου διά τοῦ τύπου... ὅτι ὅσα μέσα ἐμεταχειρίσθη τό ἔθνος, νά προετοιμασθῆ διά τοῦ φωτισμοῦ τῆς παιδείας εἰς τόν δικαιοῦτατον κατά τοῦ τυράννου παρόντα πόλεμον, ἦσαν τῶν ἐπονομαζομένων Φαναριωτῶν ἔργα καί δουλεύματα. Δέν κατηγορῶ τοὺς Φαναριώτας ὡς κήρυκας τοιαύτης ἀλαζονείας... οὐδ' ἀμφιδάλλω ὅτι πρώτοι αὐτοὶ ἠγανάκτησαν διά τὴν ἀναίδειαν ἐκείνου, ὅστις ἐτόλμησε νά προσάψῃ εἰς αὐτοὺς τόσον ἀδίκου σφετερισμοῦ ὄνειδος.*

Αρμενόπουλο). Η πρωτοτυπία τους έγκειται στο ότι ενσωματώνουν περισσότερο ή λιγότερο νομικά έθιμα του τοπικού λαϊκού δικαίου⁴³. Δύσκολα όμως θα μπορούσε κανείς να εντοπίσει στα κείμενα αυτά προοδευτικά ή έστω νεωτερικά στοιχεία.

Όσο για την κατάργηση της δουλείας (όχι της δουλοπαροικίας) από τον Κωνστ. Μαυροκορδάτο (το 1746 στη Βλαχία και το 1749 στη Μολδαβία), πρέπει να σημειωθεί ότι στη λήψη της αποφάσεως αυτής (για την οποία ήταν σύμφωνη η Υψηλή Πύλη) οδηγήθηκε ο Μαυροκορδάτος όχι από ανθρωπιστικά κίνητρα, αλλά υπό την πίεση του γεγονότος ότι μέσα σε λίγα χρόνια είχε μειωθεί πάνω από 50% ο πληθυσμός της Βλαχίας και σε μεγάλο επίσης ποσοστό ο πληθυσμός της Μολδαβίας, εξ αιτίας της φυγής των αγροτών προς γειτονικές χώρες, προκειμένου να γλυτώσουν από την οικονομική αποστράγγιση, για την οποία εν μέρει ήταν υπεύθυνος και ο ίδιος ο Κωνστ. Μαυροκορδάτος⁴⁴. Η

43. Π. Ζέπου, «Byzantine Law in the Danubian Countries», *Balkan Studies*, 7 (1966) 343-56, και του Ιδίου, «La politique social des princes phanariotes», αυτόθι, 11 (1970) 81-90, όπου επισημαίνονται μεν επί μέρους δελτιώσεις, όσον αφορά κυρίως τη θέση των αγροτών, διαπιστώνεται όμως ότι, δεδομένου του φεουδαρχικού και απολυταρχικού καθεστώτος, είναι δύσκολο να μιλήσει κανείς για ουσιαστική κοινωνική πολιτική (σ. 81). Μόνο ο Κώδικας Καλλιμάχη (1817) έχει σημαντικές επιδράσεις από το αυστριακό αστικό δίκαιο. (Βλ. Κ. Δ. Τριανταφυλλόπουλου, «Sur les sources du Code Callimaque», *Revista istorica româna*, 1 (1931) 32-49).

44. F. Constantiniu, «Const. Mavrocordato et l'abolition du servage», σσ. 379-82. Αξιοσημείωτη είναι η αντίσταση των ντόπιων βογιάρων στα μέτρα του Κων. Μαυροκορδάτου, τον οποίον πάντως υλοστήριξε εκθύμως ο (Κρητικός) μητροπο-

κατάργηση της δουλείας ήταν ένα δέλεαρ για την επιστροφή των φυγάδων στον τόπο τους.

Αλλά και οι θεωρητικοί πολιτικοί προσανατολισμοί των Φαναριωτών, όπως είδαμε, δεν φαίνεται να προσεγγίζουν το ιδεώδες της «φωτισμένης δεσποτείας». Από τα *Φροντίσματα* του γενάρχη των Φαναριωτών Αλέξ. Μαυροκορδάτου και το *Έγχειρίδιον* και τις *Νουθεσίες* του Νικολάου Μαυροκορδάτου ως τα *Πολιτικά σοφίσματα* του Αθανάσιου Χριστόπουλου (στα τελευταία χρόνια της φαναριωτικής περιόδου) η πολιτική σκέψη (και πρακτική) των Φαναριωτών κυριαρχείται από ένα μείγμα ωφελιμισμού, ρεαλισμού, που φθάνει τα όρια του κυνισμού, και υποκρισίας, που όχι σπάνια μεταβάλλεται σε δολιότητα ή δουλοπρέπεια⁴⁵.

λίτης Ουγκροβλαχίας Νεόφυτος, υπενθυμίζοντας στους βογιάρους [με καθυστέρηση δεκαπέντε αιώνων] ότι ο θεσμός της δουλείας είναι αντίθετος στις αρχές του χριστιανισμού. Την αραιώση του πληθυσμού της Βλαχίας (που υποδηλώνει την αποτυχία της δημοσιονομικής πολιτικής των Φαναριωτών) σχολιάζει και ο Καισάριος Δαπόντες (*Κατάλογος ιστορικός*, σσ. 159-60): Στα χρόνια της ηγεμονίας του Κωνσταντίνου Μπασαράμπα (1688-1714) ή *Βλαχία ήταν ως τό ρῶδι, από ανθρώπους γεμάτη ήσαν γάρ έπτακόσιες χιλιάδες ανδρόγυνα, και τώρα [1784] μόλις έβδομήντα*. Όσο για την προσωπική ευθύνη του Κων. Μαυροκορδάτου, ο ιστορικός της Βλαχίας στρατηγός F. Bauer σημειώνει (1778) ότι ο Κων. Μαυροκορδάτος «ήν κακός πολιτικός και κάκιστος εισπράκτωρ. Αυτός έξεμσθώσατο πάντα τά της ηγεμονίας κτήματα, αναβίδασε τό κεφαλαίαιτον, με τά όποια ήνάγκασεν ένα μέρος τών πτωχών έγκατοίκων νά άφήσωσι τήν πατρίδα αυτών και νά διασκορπισθώσι σύν γυναιξί και τέκνοις εις διαφόρους επαρχίας...» (παρατίθεται από τον Γ. Ζαβίρα, *Νέα Ελλάδα*, σ. 407).

45. J. Bouchard, «Les lettres fictives de Nicolas Mavrocordatos à la manière de Phalaris: une apologie de l'absolutisme»,

Μόνο ο Καταρτζής απηχεί (στο *Εγκώμιο φιλοσόφου*) κάποιες αρχές της «φωτισμένης δεσποτείας».

Κρίσιμο σημείο, και σημείο αντιλεγόμενο, ήταν και είναι η στάση και ο ρόλος των Φαναριωτών απέναντι στις κατά καιρούς απελευθερωτικές κινήσεις και γενικότερα απέναντι στο αίτημα της «εθνικής αποκαταστάσεως», που από τον καιρό των Ορλωφικών (1770-74) και πέρα γινόταν όλο και πιο επίκαιρο, όχι μόνο μεταξύ των Ελλήνων, αλλά και στους κύκλους της ευρωπαϊκής διπλωματίας. Και είναι μεν αλήθεια ότι οι ανταγωνιζόμενες στην Ανατολή Μεγάλες Δυνάμεις κολάκευαν κατά τις περιστάσεις ή πίεζαν τους Φαναριώτες ηγεμόνες και διερμηνείς για να προσπορισθούν οφέλη ή να αποτρέψουν δυσάρεστες εξελίξεις, όλοι σχεδόν όμως οι πρεσβευτές και πρόξενοι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία τους περιγράφουν (στις μυστικές τους εκθέσεις) με περισσότερο ή λιγότερο μελανά χρώματα. Υπογραμμίζουν ιδίως τη διάσταση που υπήρχε ανάμεσα στους απλούς Έλληνες και τους Φαναριώτες, όσον αφορά τα ήθη, τα αισθήματα έναντι των Τούρκων και το φιλελεύθερο φρόνημα⁴⁶. Αντίθετα,

Revue des Études Sud-Est Européennes, 13(1975) 197-207. Λ. Βρανούση, «Ένα εγχειρίδιο φαναριωτικού μακιαβελισμού [τα «Πολιτικά Σοφίσματα» του Αθανάσιου Χριστόπουλου]», *Επετηρίς Μεσαιων. Αρχείου*, 10 (1960/1997) 1-162, και του ίδιου, «Φαναριωτικά εγχειρίδια πολιτικής και πολιτειολογίας», αυτόθι, σσ. 241-55.

46. Ήδη το 1735 ο Ρώσος επιτετραμμένος στην Κωνσταντινούπολη γράφει στην κυβέρνησή του: «Les Grecs de Constantinople [= Φαναριώτες] sont des coquins, sans honneur, qui n'ont de préoccupation que l'argent... tandis que les Grecs des îles et

είναι αξιοσημείωτο –αν όχι εκπληκτικό– ότι ως το τέλος σχεδόν του 18ου αιώνα δεν συναντάμε από την πλευρά των Ελλήνων καμία επίκριση εις βάρος των Φαναριωτών ως συνόλου (ως συνεργατών π. χ. του κατακτητή). Προφανώς δεν είχαν ακόμη διαμορφωθεί κριτήρια πολιτικά και εθνικά. Για πρώτη φορά το 1798, κατά τις ανακρίσεις των συντρόφων του Ρήγα στη Βιέννη, ο νεαρός Δημ. Νικολίδης ομολόγησε, κατά τον Αυστριακό πρακτικογράφο, ότι «απεκάλεσε κατά διάφορους περιστάσεις τον Τούρκο τυράννο... και ότι το αυτό δισχυρίσθη και περί των ηγεμόνων της Βλαχίας και Μολδαβίας, οίτινες, ως οι Τούρκοι, πέζουσιν ανευθύνως τον λαόν». Λίγα χρόνια αργότερα ο συντάκτης του *Ρωσσαγγλογάλλου* θα βάλει στο

des provinces sont d'accord... pour se delivrer de la tyrannie turque», (Βλ. ΑΙ. Stourza, *L'Europe orientale et le rôle historique des Mavrocordato, 1660-1830*, Παρίσι 1913, σ. 148). Ο Άγγλος πρεσβευτής W. Ετον περιγράφει (1798) εκτενώς τους Φαναριώτες: «Μηχανορραφούν αδιάκοπα... Γενικά έχουν όλα τα ελαττώματα που παρατηρεί κανείς στον κόσμο του σουλτανικού σεραγίου: δολιότητα, αχαριστία, σκληρότητα... Είναι οι μόνοι που δεν έχουν διατηρήσει τίποτα από τον εθνικό χαρακτήρα. Καμία παρακίνηση προς την ελευθερία, όπως στα νησιά... Καμαρώνουν να ντύνονται τούρκικα» (Σιμόπουλου, *Ξένοι ταξιδιώτες*, Β', σ. 785). Ο πράκτορας της Γαλλίας στην Ανατολή Κων. Σταμάτης θεβαιώνει απερίφραστα: «... les Grecs de Constantinople (je parle des prétendus nobles) doivent être plutôt considérés comme les ennemis de la liberté de la nation grecque...» (Hurmuzaki, Suppl. I, τόμ. II, σ. 197). Ο Ρώσος πρεσβευτής στην Κωνσταντινούπολη Stroganov, σε γράμμα του προς τον Καποδίστρια (1820), αναφέρεται και στους Φαναριώτες: «Ils sont presque étrangers au reste de leur compatriotes» (βλ. Οζετα, «La désagrégation», σ. 445).

στόμα ενός Φαναριώτη ηγεμόνα τους στίχους: *Σκλάβος είμαι δοξασμένος / άπ' τούς Τούρκους άγαπημένος / πρέπει έγώ έξ έναντίας / ώς πιστός πάσης Τουρκίας / τήν Έλλάδα ν' άφανίζω...* / Τής Έλλάδος λευθερία / είς έμέ είναι πτωχεία... Το 1806 ο Ανώνυμος της Έλληνικής Νομαρχίας θα αναφερθή στους *δρωμοόρχοντες του Φαναριου*⁴⁷.

Επιφυλακτικοί απέναντι των Φαναριωτών ήσαν και οι Φιλικοί⁴⁸. Μόλις 4-5 άτομα από τον κύκλο των Φαναριωτών μυήθηκαν τελικά στην Εταιρεία. Ανάμεσα τους δέδαια ο αρχηγός της Επανάστασης Αλέξανδρος Υψηλάντης (ο οποίος πάντως, μεγαλωμένος στη Ρωσία, ελάχιστα εκπροσωπούσε την τάξη των Φαναριωτών) και ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ο ικανότερος διπλωμάτης και πολιτικός στα χρόνια του Αγώνα και μετέπειτα. Περισσότεροι πάντως φαίνεται ότι ήσαν οι Φαναριώτες που, όταν εξεργάει η Επανάσταση κι «άστραφε φώς καί γνώρισαν» τον καλό εαυτό τους, συμμερίστηκαν ειλικρινά τον πανελλήνιο ενθουσιασμό⁴⁹.

47. Βλ. αντιστοίχως Ε. Legrand - Σπ. Λάμπρου, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήνα 1891, σσ. 86-87. Κ. Θ. Δημαρά, *Ο Ρωσσαγγλογάλλος*, Αθήνα 1990, σ. 17. *Έλληνική Νομαρχία*, έκδ. Γ. Βαλέτα, Αθήνα 1957, σ. 206, σημ. 344.

48. Ιωάν. Φιλήμονος, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας*, Ναυπλία 1834, (ανατύπωση Ν. Καραδία), σ. 199 και σημ. γ'. Η επιφύλαξη τους ήταν δικαιολογημένη εκ των πραγμάτων π. χ. ο ηγεμόνας Σκαρλάτος Καλλιμάχης (Βλαχίας 1812-19, Μολδαβίας 1821) είχε τη λαμπρή ιδέα να παρουσιάσει στον σουλτάνο την «Κατήχηση» της Φιλικής Εταιρείας (σε αραιδική μετάφραση): βλ. αυτόθι, σ. 200, σημ..

49. Ο ηγεμόνας Μολδαβίας Μιχαήλ Σούτσος (ο γνωστός αργότερα στην Αθήνα ως Μιχαήλ Βόδας) γράφει στις 19.3.1821 στον πεθερό του Ιω. Καρατζά, τότε στην Πίζα: «Το μεγάλο γε-

Αργότερα, μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, όταν η Μεγάλη Ιδέα αρχίζει να κυριαρχεί στην πολιτική και την πνευματική ζωή του τόπου, οι Φαναριώτες θα προκαλέσουν μεν αντιδράσεις στο πολιτικό επίπεδο, θα «αποκατασταθούν» όμως ιστορικά από τη ρομαντική ιστοριογραφία και θα τιμηθούν ως πρόιμοι απόστολοι του ελληνισμού και πρόδρομοι της Μεγάλης αυτής Ιδέας⁵⁰.

γονός έπεσε σαν κεραυνός... Ολόκληρο το έθνος είναι στο πόδι· δεν μπορώ να σας περιγράψω τον ενθουσιασμό... Αχ, Θεέ μου, θα μας λευτερώσεις κάποτε από τη σκλαβιά;». Και η γυναίκα του γράφει στον πατέρα της: «... με τη βοήθεια του Θεού μπορούμε να ελπίζουμε στην ελευθερία της πατρίδας μας». Ο Ανδρέας Μουστοξύδης (τότε στο Μιλάνο) πληροφορείται (10.6.1821) από την Πετρούπολη: «... εκεί ο ενθουσιασμός για την υπόθεση των Ελλήνων μας είναι πολύ μεγάλος... Επί κεφαλής των Ελληνίδων είναι η αδελφή του αποκεφαλισθέντος Μ. Δραγομάνου της Πύλης [Κων. Μουρούζη] πριγκίπισσα Ραλού Μουρούζη, που ξεκίνησε σαν νέα αμαζόνα για να εκδικηθή το αίμα του αδελφού της». (Βλ. Γ. Λαΐου, *Ανέκδοτες επιστολές και έγγραφα του 1821*, (σε μετάφραση), Αθήνα 1958, σσ. 60-62, 127 αντιστοίχως). Ας προστεθή ακόμη ότι ο πρωτότοκος γιος του Ιακωβάκη Ρίζου Νερουλού έπεσε ως Ιερολοχίτης στο Δραγατσάνι. Το ίδιο και ο Δημ. Σούτσος, αδελφός των μετέπειτα γνωστών ποιητών Παναγιώτη και Αλεξάνδρου Σούτσου.

50. Ήδη το 1823 ο Κοραής γράφει στον Νεόφυτο Βάμβα: *Δέν έχρισαν οι γενναίοι μας στρατιώται τόσο αίμα, διά νά αποκτήσουν προίγιπιας*. *Έγώ, φίλε μου, άπαρχής έταράχην άκούσας, ότι ανακατώθηκαν Φαναριώται είς τάς έλληνικάς ύποθέσεις. Τ' όνομα τουτο Φαναριώτης μ' έφάνη πάντοτε κακού οίωνοϋ όνομα* (Κοραή, *Αλληλογραφία*, έκδ. ΟΜΕΔ, τόμ. 5, σ. 47). Η αντιφαναριωτική διδλιογραφία και αρθρογραφία στις εφημερίδες της εποχής είναι τεράστια. Βρήκαν όμως οι Φαναριώτες και ισχυρά ερείσματα, τόσο μεταξύ των ξένων προσβείων, όσο και στην ελληνική δημοσιογραφία. Αυτοί που δημι-

ούργησαν όμως μια ανθεκτική, ακόμη και σήμερα, φαναριωτική μυθολογία ήσαν ο Ιάκωβος Ρίζος Νερουλός με τα δύο βιβλία του (*Cours de littérature grecque moderne*, Γενέβη 1827, *Histoire moderne de la Grèce*, Γενέβη 1828), ο Ε.Ι. Σταματιάδης (*Βιογραφία των Ελλήνων μεγάλων Διεργημένων*, Αθήνα 1865) κ. ά..

ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΔΡΑΓΟΜΑΝΟΙ ΤΟΥ ΣΤΟΛΟΥ

Τό 1865 ό Έπαμ. Ί. Σταματιάδης στόν πρόλογο τοῦ βιβλίου του «Βιογραφίαί τῶν Ἑλλήνων Μεγάλων Διεργημένων» ἔγραφε: «Ἡμεῖς πολλοὺς διελθόντες συγγραφεῖς καί ἐρευνήσαντες τά ἀρχεῖα διαφόρων οἰκογενειῶν καί ἐπιγόνων τῶν ἀνδρῶν ἐκείνων, ἐνταῦθα τε καί ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐπετύχομεν νά διαφωτίσωμεν πολλά τέως ἄγνωστα, ἅτινα πιθανῶς ἔσαεῖ ἤθελον μείνει τοιαῦτα, ἐκλειπουσῶν μετά τῶν προσώπων καί τῶν οἰκογενειακῶν παραδόσεων. Εὐχόμεθα σέ ὅπως ἕτεροι ἔχοντες πλείονα καιρόν καί μέσα ἵνα ἀσχοληθῶσι περί τά τοιαῦτα δυνηθῶσιν ἐκτενέστερον καί ἀκριβέστερον ἡμῶν νά πραγματευθῶσι περί ἀντικειμένου τοσοῦτον διαφέροντος τήν πάτριον ἡμῶν ἱστορίαν»¹.

Ἐνάμισυ περίπου αἰῶνα μετά τή δημοσίευση τοῦ ἔργου τοῦ Σταματιάδη νέα μελέτη γιά τό θεσμό τῶν Μεγάλων Διεργημένων παραμένει ἕνα ἀπό τά desiderata τῆς ἱστοριογραφίας μας. Εἶναι βέβαιο, ἐν τούτοις, ὅτι συστηματική ἔρευνα, κυρίως στά δυσπρόσιτα Ἀρχεῖα τῆς Ἀγκυρας καί τῆς Κωνσταντινούπολης,

1. Ἐπαμ. Ί. Σταματιάδου, Βιογραφίαί τῶν Ἑλλήνων μεγάλων διεργημένων τοῦ Ὄθωμανικοῦ κράτους, Ἀθήνα 1865, σ. 4.

στά Ἀρχεῖα τῆς Ρουμανίας, τῆς Ρωσίας καί τῆς Αὐστρίας, στή διπλωματική ἀλληλογραφία τῆς Γαλλίας καί τῆς Ἀγγλίας, θά ἀπεκάλυπτε νέα στοιχεῖα γιά τό θεσμό τῶν ἀξιωματῶν αὐτῶν τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, πού κατά τόν Διονύσιο Ζακυθινό «παρέσχον εἰς τό ὑπόδουλον ἔθνος πολιτικήν ὄντοτητα, πεδῖον πολιτικῆς σταδιοδρομίας, χῶρον πολιτικῆς καί πνευματικῆς ἀκτινοβολίας»².

Ἀντιθέτως γιά τόν θεσμό τῶν δραγομάνων τοῦ στόλου πολύτιμες εἰδήσεις μᾶς ἀποκαλύπτουν ἔγγραφα πού σώζονται στήν Ἑλλάδα: στά Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, στό Ἀρχεῖο τῆς Ἱστορικῆς καί Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας, στήν Ἐθνική Βιβλιοθήκη, ἀλλά καί σέ τοπικά Ἀρχεῖα (Νάξου, Σύρου, Μονῆς Πάτμου).

Ἦδη ἀπό τό 1628 μέ προνομιακό ὄρισμό (ἀχτναμέ), πού ἐκδόθηκε ἀπό τόν σουλτάνο Μουράτ Δ' (1623 - 1640), εἶχε παραχωρηθεῖ στούς κατοίκους τῆς Νάξου μεταξὺ ἄλλων προνομίων τό δικαίωμα «θέλοντας ἕνα δραγουμάνο ἄς κάμουν ἕνα χριστιανό» καί τό πρόνομο αὐτό ἀνανεώθηκε ἀπό τόν σουλτάνο Ἰμπραήμ (1640 - 1648) τό 1646 καί γιά ἄλλα νησιά τῶν Κυκλάδων: «καί δραγουμάνον νά βάλουν ἀτοί τους ὅποιος τῶς ἀρέσει».

Ἀπό τούς τοπικούς δραγομάνους γνωρίζουμε μόνον ἕνα: σέ ναξιακό δικαιοπρακτικό ἔγγραφο τοῦ 1680 ἀναφέρεται ὡς μάρτυς ὁ «Νικολῆς Σπάρταλης ὁ Χιώτης, ντραουμάνος τοῦ καδῆ», ὁ ὅποιος ὅμως δέν

2. Διον. Ἰ. Ζακυθινοῦ, Ἡ Τουρκοκρατία. Εἰσαγωγή εἰς τήν νεωτέραν ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, Ἀθήνα 1957, σ. 57.

ὑπογράφει «διά νά μὴν ἔχη γράμματα»³. Τόν ἴδιο χρόνο ὡς «μέγας διερμηνευτής τῆς Ἀσπρης θάλασσας (τοῦ Ac-deniz, ὅπως ὀνόμαζαν οἱ Τοῦρκοι τό Αἰγαῖο) Ἀνδρέας Κόντες Μπαρόκη, πιθανῶς Ἰταλός, ἀποστέλλει ἀπό τὴν Πάρο, κατ' ἐντολήν τοῦ καπουδάν πασᾶ, ἔγγραφο πρὸς τοὺς κατοίκους τῆς Σύρου, σχετικό μέ φορολογικὴ ὑπόθεση.

Τό 1701 ὡς «ἐπιτροπικός τοῦ Μεγάλου Διερμηνέως Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ Ἀπορρήτων» βρισκόταν στή Μύκονο ὁ Χιώτης Ἰωαννάκης Πορφυρίτης «ἀνὴρ ἐλλόγιμος, εἰδήμων τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, πεπαιδευμένος τὴν τε θύραθεν καί τὴν καθ' ἡμᾶς παιδεῖαν» καί ἀπό τό χρόνο αὐτό μπορούμε νά παρακολουθήσουμε χωρὶς κενά τόν θεσμό τοῦ δραγομάνου τοῦ στόλου. Ὁ Πορφυρίτης εἶχε ἀρχίσει τὴ σταδιοδρομία του ὡς «πρῶτος δραγομάνος τῆς Ἀλαμανικῆς βασιλείας εἰς τὴν ὑψηλοτάτην Ὀθωμανικὴν θύραν» καί τὴν νέα ἰδιότητά του βρισκόμε σέ ἐπιγραφή τοῦ 1703 στὸν ἄμβωνα τοῦ πατριαρχικοῦ ναοῦ, πού κατασκευάσθηκε κατὰ τὴν πατριαρχία τοῦ Γαβριήλ Γ' (1702-1707)

*ἀλλὰ δαπάνη εὐσεβοῦς Ἰωάννου,
ἐρμηνέως δὲ τοῦ στολάρχου Ὀτμάνων⁴.*

3. Ἀναστ. Σιφωνιοῦ-Καράπα, Γ. Ροδολάκη, Λυδίας Ἀρτεμιάδη, Ὁ Κώδικας τοῦ νοταρίου Νάξου Ἰωάννου Μηνιάτη, 1680-1689, Ἀθήνα 1990, σ. 271.

4. Γιά τόν Ἰωάννη Πορφυρίτη καί τοὺς ἄλλους Δραγομάνους τοῦ Στόλου βλ. τὴ μελέτη μου «Οἱ Δραγομάνοι τοῦ Στόλου. Ὁ θεσμός καί οἱ φορεῖς», Ἀθήνα 1965», περίληψη τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ ἡ ἀνακοίνωσή μου.

Ὁ «στόλαρχος Ὀτμάνων» –ὁ καπουδάν πασάς– ἐκτός τῶν εἰδικῶν ἀρμοδιοτήτων του γιά τή διοίκηση καί τήν ὀργάνωση τῆς τουρκικῆς ἀρμάδας ἦταν ἀπό τά μέσα τοῦ δέκατου ἑβδόμου αἰῶνα ὁ ἀπόλυτος κυβερνήτης τριάντα τεσσάρων νησιῶν τοῦ σαντζακίου τοῦ Αἰγαίου: τῶν Κυκλάδων, τῶν Σποράδων, τῶν νησιῶν τοῦ Ἀργοσαρωνικοῦ κόλπου, τῶν Ψαρῶν καί τῆς Σάμου, καί ἀπό τά Δωδεκάνησα τῆς Πάτμου, τῆς Κάσου καί τῆς Ἀστυπалаίας. Κατά τήν ἐτήσια κάθοδό του στό Αἰγαῖο, συνήθως τόν Ἰούλιο ἢ τόν Αὐγουστο, μέ τόν ἄμεσο βοηθό καί συχνά ἀντικαταστάτη του δραγομένο τοῦ στόλου, ἡ τουρκική ναυτική μοίρα ἐλλιμενίζοταν στόν ὄρμο Ντριό τῆς Πάρου, ὅπου ἦταν ὑποχρεωμένοι νά βρίσκονται οἱ πρόκριτοι τῶν νησιῶν γιά τήν καταβολή τῶν φόρων, γιά τή θεώρηση τῶν κοινοτικῶν λογαριασμῶν, γιά τήν ἐξέταση καί ρύθμιση ἐγκρεμῶν ζητημάτων, ἀλλά καί γιά τήν ἐκδίκαση ὑποθέσεων τῶν κατοίκων.

Ἡ ἐπιλογή τοῦ ὄρμου τοῦ Ντριοῦ, πού δέν εἶναι ὁ ἀσφαλέστερος τῶν Κυκλάδων, ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι ἡ Πάρος βρίσκεται στό κέντρο περίπου τοῦ κυκλαδικοῦ συμπλέγματος, ἀλλά ἴσως καί στό ὅτι ὁ διάδοχος τοῦ Πορφυρίτη Κωνσταντίνος Βεντούρας ἦταν Παριανός καί ἀργότερα, ἀπό τό 1744 μέχρι τό 1816, ἀπό τήν Πάρο κατάγονταν πέντε μέλη τῆς οἰκογένειας Μαυρογένη πού ἀνήλθαν στό ἀξίωμα τοῦ Δραγομένου.

Ὁ Βεντούρας εἶχε εἰσελθεῖ στούς φαναριωτικούς κύκλους λόγῳ τοῦ γάμου του μέ τήν ἀνεψιά τοῦ οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Διονυσίου Δ' καί κατά τή διάρκεια τῆς δραγομανίας του «ἐπίσημος διά τό δραγομανλίκι καί τήν ἀξιοτήτά του», κατά τόν Καισάριο Δαπόντε, συνδέθηκε καί συνεργάσθηκε, ὅπως προκύ-

πτει ἀπό τήν ἀλληλογραφία του, μέ ἐξέχουσες μορφές τῆς ἐποχῆς, τόν Πατριάρχη Ἱεροσολύμων Χρυσανθο Νοταρά, τόν καταγόμενο ἀπό τήν Πάρο μητροπολίτη Ναυπάκτου καί Ἄρτης Νεόφυτο Μαυρομάτη καί τόν Μακάριο Καλογερά, ἰδρυτή τῆς Σχολῆς τῆς Πάτμου, τῆς ὁποίας ὑπῆρξε «ὑπερασπιστής καί μεγαλόδωρος εὐεργέτης». Τό 1731, θύμα τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν Μαυροκορδάτων μέ τόν ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας Μιχαήλ Ρακοβίτσα (1730 - 1731) τόν ὁποῖο «ἐδιαφέντευε», ἀποπέμφθηκε ἀπό τό ἀξίωμα καί μέ τήν κατηγορία ὅτι «ἐνήργει κατασκοπεῖαν ὑπέρ ξένων συμφερόντων» ἀποκεφαλίσθηκε.

Ἀπό τό ἔτος αὐτό ὡς τό 1821 οἱ δραγομένοι τοῦ στόλου προέρχονταν κυρίως ἀπό τή φαναριωτική ἀριστοκρατία (Ραμαδάνη, Μουρούζη, Ρουσσέτου, Ἀργυροπούλου, Χαντζερῆ, Σούτσου, Καρατζᾶ, Καλλιμάχη, Ρίζου, Μάνου), ἀλλά ἐνδιαμέσως καί ἀπό μέλη τῆς οἰκονομικά ἰσχυρῆς προουχοντικῆς Παριανῆς οἰκογένειας Μαυρογένη: τόν Νικόλαο Τζαννῆ Μαυρογένη (1744 - 1750 καί 1756 - 1759), πού εἶχε διατελέσει προηγουμένως πρόξενος τῆς Βενετίας στό νησί, τόν Θωμᾶ Δημάκη (1762 - 1763), σύζυγο τῆς Κατερίνας Μαυρογένη, τόν Στέφανο Μαυρογένη (1765), τόν Νικόλαο Πέτρου Μαυρογένη (1770 - 1786), τόν ἀνεψιό του Στέφανο (1786 - 1790) καί τόν γιό του Κωνσταντῖνο (1811 - 1816).

Ἡ δραγομανία τοῦ στόλου ἀποτελοῦσε προδοθμίδα γιά τό ἀξίωμα τοῦ Μεγάλου Διερμηνέως, στό ὁποῖο ἀνήλθαν ὁ Κωνσταντίνος Καρατζᾶς, ὁ Ἰωάννης Καλλιμάχης καί ὁ Παναγιώτης Μουρούζης, ἀλλά καί γιά τήν ἡγεμονία τῶν Παραδουναβίων χωρῶν (Νικόλαος Πέτρου Μαυρογένης, Κωνσταντίνος Χαντζερῆς καί Ἀλέξανδρος Σούτσος).

Ἡ πολιτική τῶν δραγομάνων τοῦ στόλου, ἀλλὰ καί γενικότερα τῶν Φαναριωτῶν, ἐπικρίθηκε μέ δριμύτητα ἀπό τόν λόγιο γιατρό Μάρκο Φίλιππο Ζαλλώνη στό βιβλίον του «Essai sur les Fanariotes», πού ἐκδόθηκε στό Παρίσι τό 1824 καί μεταφράσθηκε ἀπό τόν Ν. Βαφειάδη (1831) καί ἀπό τόν Βλάσιο Βαλτινό (1856). «Ὁ δραγομάνος τοῦ στόλου –κατά τόν Ζαλλώνη– ὅσον περισσότερον κατατρέξῃ τούς Γραικοὺς τόσον περισσότερον δείχνει τόν ζῆλόν του καί τότε, ἐπιστρέφων [ἀπό τά νησιά] εἰς τήν Κωνσταντινούπολιν, λαμβάνει δι' ἀνταμοιβήν τήν ἀξίαν τοῦ Δραγουμάνου τοῦ Διδανίου». Καί ἄλλου: «Ὅταν ὁ τουρκικός στόλος «διατρέχει τά νησιά οἱ νησιῶται προλαμβάνουν τās ἐπιθυμίας του διά ν' ἀποφύγουν τās ὁποίας φοβοῦνται ἀπό τό μέρος του ἀθανίας. Ἀλλά μάταιαι προφυλάξεις... Ὅσον τόν παρακαλοῦν οὔτοι οἱ δυστυχεῖς, τόσον ὀλιγώτερον ἀπολαμβάνουν χάριν καί ἡ ταπεινώσις των ἄλλο δέν κάμνει, παρά νά κατασταίνει τόν δραγουμάνον πλέον ὑπερήφανον καί αὐθάδη»⁵.

Ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος στό κεφάλαιο τῆς «Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους» μέ τίτλο «Ὁργάνωσις τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ» παρατηρεῖ ὅτι οἱ Φαναριῶτες «ἐδυσφημήθησαν πολυειδῶς καί πολυτρόπως, ἡ δέ ἀλήθεια εἶναι ὅτι περί τινα τοῦ βίου καί τῆς πολιτείας των ἠδύναντο εὐκόλως νά κατακριθῶ-

5. Μάρκου Φιλίππου Ζαλλώνη, Σῦγγραμμα περὶ τῶν ἀπό τήν Κωνσταντινούπολιν πριγκίπων τῆς Βλαχομολδαβίας τῶν λεγομένων Φαναριωτῶν μεταφρασθέν παρά Ν. Ἦδαεφάδ [= Βαφειάδη], Ἐν Παρισίοις 1831, σ. 91, σημ. 1.

σιν», ἀλλὰ ἀναφερόμενος εἰδικότερα στοὺς δραγομάνους καταλήγει: «πολλάκις σπουδαιότατα τοῦ ἔθνους πράγματα διά τῆς μεσιτείας αὐτῶν ἐπὶ τῷ κοινῷ ἀγαθῷ διεξήχθησαν»⁶. Ἀνεπιφύλακτα θετική εἶναι ἡ κρίσις τοῦ Νικολάου Μοσχοβάκη: ὁ δραγομάνος τοῦ στόλου «παρά τῷ καπουδάν πασᾶ ὡς ἀντιπρόσωπος τῶν νησιωτῶν θεωρούμενος, πολλὰς καί μεγάλας ὑπηρεσίας παρέσχεν αὐξήσας τὰ προνόμια αὐτῶν καί πολλάκις ἀπό τῆς θηριωδίας τῶν Τούρκων οὐ μόνον πρόσωπα, ἀλλὰ καί νήσους ὀλοκλήρους διασώσας»⁷. Ἀνάλογες εἶναι καί οἱ ἀπόψεις νεότερων ἱστορικῶν. Κατά τόν Διονύσιο Ζακυθινό οἱ δραγομάνοι τοῦ στόλου «ἀπέβησαν πραγματικοὶ διοικηταὶ καί προστάται τῶν νήσων»⁸ καί κατά τόν Ἀπόστολο Βακαλόπουλο «τό ὅτι Ἑλληνας ἀντιπροσώπευε τόν Τούρκο στόλαρχο ἦταν κάτι πού ἀνακούφιζε τούς νησιῶτες καί τούς ἔδινε περισσότερες ἐλπίδες γιά τήν ἐπίλυση τῶν προβλημάτων τους»⁹.

Ἡ γνώση ξένων γλωσσῶν, κυρίως τῆς γαλλικῆς καί τῆς ἰταλικῆς, ἦταν ἀπαραίτητο τυπικό προσόν γιά τήν ἐκλογή τοῦ δραγομάνου τοῦ στόλου, σημαντικότερος ὅμως παράγων γιά τήν ἀνάθεση τοῦ ἀξιώματος ἦταν ὄχι μόνο ἡ εὐνοια τῆς Πύλης καί τῶν Πατριαρχικῶν κύκλων πρὸς ὀρισμένες φαναριωτικές οἰκογένειες, ἀλ-

6. Κ. Παπαρρηγοπούλου, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, τόμος Ε' (Μέρος Δεύτερον), (Ἐκδοσις Ἐλευθερουδάκη) Ἀθήνα 1930, σ. 109.

7. Νικ. Γ. Μοσχοβάκη, Τό ἐν Ἑλλάδι Δημόσιον Δίκαιον ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Ἀθήνα 1882, σ. 150.

8. Διον. Ἀ. Ζακυθινοῦ, ὄπ. π., σ. 53-54.

9. Ἀποστ. Βακαλόπουλου, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τ. Δ', Θεσσαλονίκη 1973, σ. 243.

λά και τό ύψος τοῦ χρηματικοῦ ποσοῦ πού διέθεταν οἱ ὑποψήφιοι γιά τήν ἔξαγορά του. Τό ποσόν αὐτό ἐκάλυπταν οἱ νησιῶτες μέ ἔκτακτη εἰσφορά, πού στά ἔγγραφα ἀναφέρεται ὡς «βοήθεια τῆς νέας δραγομανίας» ἀλλά και μέ ἐτήσιο φόρο, τό «μιρὶ ἀβαέτι», πού καθοριζόταν ἀπό τόν ἴδιο και ἦταν ἀνάλογο πρὸς τήν οικονομική ἀντοχή τῶν νησιῶν. Ἀπό τά σωζόμενα ἔγγραφα μπορούμε νά ὑπολογίσουμε τό ἐτήσιο εἰσόδημα τῶν δραγουμάνων τοῦ στόλου σέ 150.000 γρόσια –ποσόν τριπλάσιο ἀπό τό εἰσόδημα τῶν Μεγάλων Διερμηνέων– πού ἐξασφάλιζε στούς κατόχους τοῦ ἀξιώματος ἡγεμονική χλιδή και τή δυνατότητα δημιουργίας μεγάλων περιουσιῶν στήν Κωνσταντινούπολη και στά νησιά.

Οἱ πληροφορίες μας γιά τή συνεργασία τῶν δραγουμάνων τοῦ στόλου μέ τούς Μεγάλους Διερμηνεῖς κατά τήν ἀσκηση τῶν καθηκόντων τους ἢ τή σχέση μέ τήν Ὑψηλή Πύλη εἶναι πενιχρές, ἐνῶ, ἀντιθέτως, ἀφθονοῦν οἱ ἀναφερόμενες στίς ὑποχρεώσεις τους πρὸς τόν ἄμεσο προϊστάμενό τους, τόν καπουδάν πασά και στήν συνεχή ἐπέμβασή τους στή κοινοτική διοίκηση τῶν νησιῶν, τόσο κατά τήν κάθοδό τους στό Αἰγαῖο, ὅσο και κατά τήν πολύμηνη διαμονή τους στήν Κωνσταντινούπολη. Ἐπικύρωναν τήν ἐκλογή τῶν προκρίτων και ἀσκοῦσαν συνεχή ἔλεγχο στό ἔργο τους, ὅσο και στήν ἐκλογή τοῦ «κοινοῦ καγκελλαρίου». Στόν Ντριό δικάζαν μέ τούς προκρίτους και μέ τόν καγκελλάριο ἀστικές και ποινικές ὑποθέσεις και σημαντικότετη ὑπῆρξε ἡ συμβολή τους στήν κωδικοποίηση τοῦ ἐθιμικοῦ δικαίου. Τό 1797 ὁ Κωνσταντῖνος Χαντζερῆς διέταξε τούς κατοίκους τῆς Σαντορίνης «ὡς νομοφύλαξ και φιλοδίκαιος αὐθέντης» νά καταγράψουν τά τοπικά ἔθιμα «πρὸς κοινόν ὄφελος και ἐπιθυμητήν

εἰρήνην τῆς νήσου» και τήν κωδικοποίηση αὐτή ὑπέβαλαν οἱ Σαντορινιοί στή δραγομανία τοῦ στόλου γιά νά ἐπικυρωθεῖ και νά «διαμένῃ εἰς τό ἔξῃς ἀπαρασάλευτος». Οἱ κάτοικοι τῆς Νάξου, μέ ἐντολή τοῦ Παναγιώτη Μουρούζη τό 1806 κωδικοποίησαν τά ἔθιμα τοῦ νησιοῦ, πού ἐπικυρώθηκαν ἀπό τόν ἴδιο τό 1810. Ἀπό τόν πρόλογο τῆς συναγωγῆς προκύπτει ὅτι ὁ Μουρούζης εἶχε φροντίσει γιά τήν κωδικοποίηση τῶν ἐθιμῶν ὄλων τῶν νησιῶν τῆς δικαιοδοσίας του: «Ὁ ἐκλαμπρότατος και περιδλεπτος ἡγεμονικός γονεὺς κύριος Παναγιωτάκης Μουρούζης –γράφουν– ἐπέγνω νά προσθέσῃ εἰς τόν ἑσμὸν τῶν εὐεργημάτων του και τό νά συστήσῃ ἐν ἐκάστη νήσῳ ἐν νομικόν σύστημα οἰκείου εἰς τά ἦθη και τά ἔθιμα τῶν κατοίκων τῆς, ὁπού οὕτως αὐτοί, προσαρμόσαντες ἑαυτούς εἰς τοῦτο τό σύστημα, νά διατάξωσι τήν ζωὴν των και νά ζῶσι τοῦ λοιποῦ εἰρηνικῶς και ἀταράχως»¹⁰.

Σημαντικότετη ἐπίσης ὑπῆρξε ἡ συμβολή τῶν Δραγουμάνων τοῦ Στόλου στήν ἴδρυση σχολείων στά νησιά τῆς δικαιοδοσίας τους. Ὁ Κωνσταντῖνος Βεντούρας στή δεύτερη δεκαετία τοῦ δέκατου ὄγδοου αἰώνα ἐνίσχυσε «δώροις πολυτελέσι και δαφιλεστάτοις» τήν ἰδρυμένη ἀπό τόν Μακάριο Καλογερά Σχολή τῆς Πάτμου, γιά τήν εὐρυθμὴ λειτουργία τῆς ὁποίας ἐνδιαφέρθηκε και ὁ διάδοχός του στή δραγομανία Γεώργιος Ραμαδάνης. Κατά τά τελευταῖα πενήντα χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας μέ τή φροντίδα και τήν οικονομική ἐνίσχυση δραγουμάνων τοῦ στόλου ἰδρύθηκαν και λειτούργησαν σχολεῖα στίς Κυκλάδες. Ἀπό τό 1775 ὡς τό 1818 ἀρωγοί τῆς Σχολῆς Ἁγίου Γεωργίου Νά-

10. Βασ. Βλ. Σφυρόερα, ὄπ. π., σ. 66-77.

ξου υπήρξαν ὁ Νικόλαος Μαυρογένης, ὁ Κωνσταντίνος Χαντζερής, ὁ Ἀλέξανδρος Σοῦτσος, ὁ Ἰωάννης Καρατζάς καί ὁ Μιχαήλ Μάνος. Ὁ τόκος τῶν χρημάτων πού διέθεσαν ἐκάλυπτε τόν μισθό τοῦ διδασκάλου καί ὑποτροφία σέ τρεῖς πτωχοῦς μαθητές. Ὁ Νικόλαος Μαυρογένης ἐνίσχυσε οἰκονομικά τή Σχολή τοῦ Παναγίου Τάφου στή Σίφνο, στήν ὁποία εἶχε φοιτήσει, καί τίς Σχολές τοῦ Κάτω Κάστρου τῆς Ἀνδρου καί τῆς Μυκόνου. Τό 1816 ὁ Μιχαήλ Μάνος καί ὁ Ἀλέξανδρος Σοῦτσος διέθεσαν χρηματικό ποσό γιά τήν ἴδρυση καί λειτουργία Σχολῆς στή Μονή Ἁγίου Ἐλευθερίου Σαγκρίου Νάξου καί τόν ἴδιο χρόνο στόν Μιχαήλ Μάνο ὀφείλεται ἡ ἴδρυση σχολείου στή Φολέγανδρο.

Ἀνάλογη ὑπῆρξε ἡ μέριμνα τῶν δραγομάνων τοῦ στόλου καί γιά τά ἐκκλησιαστικά πράγματα τῶν νησιῶν. Ὁ Νικόλαος Μαυρογένης διέθεσε σημαντικά χρηματικά ποσά γιά τόν ναό τῆς Ἐκατονταπυλιανῆς τῆς Πάρου, γιά τίς μονές Τουρλιανῆς τῆς Μυκόνου καί Ἁγίου Νικολάου Σαντορίνης καί γιά τήν οἰκοδόμηση τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου στή Νάξο. Μέ τή φροντίδα τοῦ Κωνσταντίνου Χαντζερῆ ἀνοικοδομήθηκε τό 1792 ὁ ναός τῆς ἁγίας Φωτεινῆς στή Σμύρνη καί στήν οἰκονομική ἐνίσχυση τοῦ Παναγιώτη Μουρούζη ὀφείλεται ἡ ἀνοικοδόμηση τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στήν ἴδια πόλη. Ἐπενέβαιναν ἐπίσης συχνά οἱ Φαναριῶτες ἀξιωματοῦχοι γιά τήν ἀμβλυνση ἀντιθέσεων μεταξύ τῶν ὀρθοδόξων καί τῶν καθολικῶν κατοίκων τῶν νησιῶν, ἀλλά καί γιά τήν ἐκδίκαση ἀστικῶν διαφορῶν, σέ συνεργασία μέ τούς μητροπολίτες¹¹.

Εὐλόγο εἶναι τό ἐρώτημα: μόνο «μεγάλας ὑπηρε-

11. Ὁπ. π., σ. 77-84.

σίας παρέσχον εἰς τούς νησιώτας» οἱ δραγομάνοι τοῦ στόλου, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Νικόλαος Μοσχοβάκης: Ἀπό τά «μπουγιουρουλδιά» τοῦ καπουδάν πασᾶ πρὸς τούς νησιῶτες, τά ὁποῖα συνέτασσε ὁ δραγομάνος τοῦ στόλου, διαπιστώνεται ἡ προσπάθειά του νά ἐπισημαίνει τούς κινδύνους πού ἀπειλοῦσαν τόν πληθυσμό σέ περίπτωση ὀλιγορίας ἢ ἀπειθείας καί νά ἀποτρέπει ἀντίποινα εἰς βάρος του.

Τό 1774 μετά τόν τετραμνηστικόν πόλεμον καί τήν ἀποχώρηση τῆς ναυτικῆς μοίρας τῶν Ὁρλώφ ἀπό τό Αἴγαίο ὁ καπουδάν πασάς Χασάν Τζεζαεργής εἶχε ἀποφασίσει νά καταστρέψει τά Ψαρά, πού τά πλοῖα τους εἶχαν λάβει μέρος στή νικηφόρα γιά τούς Ρώσους ναυμαχία τοῦ Τσεσμέ. Ὁ Νικόλαος Μαυρογένης ἐπέτυχε νά πείσει τόν Τοῦρκο ἀρχιναύαρχο ὄχι μόνο νά μὴν πραγματοποιήσει τήν ἀπειλή του καί, κατὰ τόν ἱστορικό τοῦ νησιοῦ Κωνσταντίνου Νικόδημο, συγχώρησε τούς Ψαριανούς «καί τούς ἐσυμβούλευσεν εἰς τό ἐξῆς νά μὴν ἀποφασίσουν νά πράξουν ἐπαναστατικόν τι κίνημα κατὰ τοῦ σουλτάνου καί τούς ἐχάρισε καί τεσσάρων ἐτῶν χαράτσια ἐξ ὧν εἶχον ἀπλήρωτα ὡς ἐκ τῆς ἐπαναστάσεως»¹².

Τό 1790 ὅταν ὁ στολίσκος τοῦ Λάμπρου Κατσώνη δροῦσε στό Αἴγαίο ὁ Μουσταφά πασάς γιά νά προλάβει ἐξέγερση τῶν Ψαριανῶν σχεδίασε νά μετοικίσει τό σύνολο τῶν κατοίκων τοῦ μικροῦ νησιοῦ καί νά τούς διασπείρει στή Μικρά Ἀσία καί ἄλλοῦ. Τό μέτρο αὐτό τελικά δέν ἐφαρμόσθη με τή μεσολάβησίν τοῦ Κωνσταντίνου Χαντζερῆ, πού πρότεινε νά δεσμευ-

12. Ὁπ. π., σ. 125-126.

θοῦν ἀπλῶς τὰ πλοῖα τῶν Ψαριανῶν καί νά ἀκίνητοποιηθοῦν στήν Κωνσταντινούπολη.

Ἄς σημειωθεῖ ἐπίσης ὅτι δύο ἀπό τούς τελευταίους δραγομάνους τοῦ στόλου, μολοντί δέν ἀναγράφονται στούς γνωστούς καταλόγους τῶν Φιλικῶν, ἐνίσχυσαν τή Φιλική Ἑταιρεία: ὁ Ἰωάννης Καλλιμάχης, πού ἀπό τό 1819 εἶχε ἀνέλθει στό ἀξίωμα τοῦ Μεγάλου Διερχομένου συνδεόταν μέ τόν Τήνιο φιλικό Φραγκίσκο Γεωργαντόπουλο καί μέ ἐπιστολή του (28 Ὀκτωβρίου 1820) συνιστοῦσε στούς Ὑδραίους τόν φιλικό Ἰάκωβο Θεοδορίδη, ἱερέα καί διδάσκαλο¹³, καί ὁ Νικόλαος Μουρούζης, φιλικός ὁ ἴδιος κατά τή μαρτυρία τοῦ Ἰωάννου Φιλήμονος, ἐφοδίασε τόν ἀποστολο τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας Πάτμιο Δημήτριο Θέμελη μέ συνθηματικό γράμμα πρὸς τούς προεστῶτες τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου (7 Ἰανουαρίου 1821): «Ὁ ἐπιφέρων τό παρόν ἄρχων ἰσπράδνικος Δημήτριος Θέμελης -ἔγραφε- ἀπέρχεται εἰς τὰ μέρη ὑμῶν πρὸς αἰσίαν ἐκτέλεσιν ἰδίων μας ὑποθέσεων» καί συνέχιζε: «Διά τοῦτο συνιστῶντες αὐτόν ἀξιούμεν τῇ τιμότητί σας ὅπως... παράσχητε αὐτῷ χεῖρα βοήθειας, διά τε τήν ἐπικερδή πώλησιν τοῦ οὔπερ συνεπιφέρει πράγματος καί ἀγοράν ἄλλων προϊόντων τῶν μερῶν σας, οὐ μὴν ἀλλά καθοδηγοῦντες ἵνα μή περιπλεχθῆ τι, ὡς ἀνίδεος τῶν αὐτοῦ μερῶν καί ἀνθρώπων». Ὁ Καλλιμάχης τόν Φεβρουάριο τοῦ 1821 ἐξορίστηκε στήν Καισάρεια καί κατατομήθηκε τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1821 καί τό ἴδιο τέλος εἶχε ὁ Μουρούζης· κατατομήθηκε στίς 6 Μαΐου 1821¹⁴. Τό ἴδιο τέλος εἶχαν καί ἄλλοι ὀκτώ ἀπό τούς εἰκο-

13. Ὁπ. π., σ. 148.

14. Ὁπ. π., σ. 172-173.

σιτέσσερις συνολικά δραγομάνους τοῦ στόλου. Ἀποκεφαλίσθηκαν ἢ ἀπαγχονίσθηκαν ὁ Κωνσταντῖνος Βεντούρας (1831), ὁ Νικόλαος Πέτρου Μαυρογένης (1790) ὁ Κωνσταντῖνος Χαντζερής (1799), Παναγιώτης Μουρούζης (1812) καί ἀμέσως μετά τήν κήρυξη τῆς Ἐπανάστασης ὁ Στέφανος Μαυρογένης, ὁ Θεόδωρος Ρίζος, ὁ Μιχαήλ Χαντζερής καί ὁ Μιχαήλ Μάνος. Φυλακίστηκαν ἐπίσης ἢ ἐξορίστηκαν ὁ Κωνσταντῖνος Μουρούζης (1787), Μανουήλ Ἀργυρόπουλος (1786), Κωνσταντῖνος Ἀργυρόπουλος (1821).

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

«ΡΩΜΗΟΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ»
«ΜΕ ΜΠΑΡΑΤΙΑ ΒΑΣΙΛΙΚΑ»

I

Τὸ θέμα τῆς Ἡμερίδας μας δὲν ἀνήκει στὰ καινούργια ἀντικείμενα τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας. Ἡ ἱστοριογραφία ἔχει ἀσχοληθεῖ ἀπὸ παλιὰ μὲ τοὺς μεγάλους διερμηνεῖς τῆς Πύλης, μὲ τοὺς δραγουμάνους τοῦ (ὀθωμανικοῦ) στόλου καὶ μὲ τοὺς Φαναριῶτες πού ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰῶνα ἀναλάμβαναν τὸ ἀξίωμα τοῦ βοεβόδα στὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες. Ὅλοι αὐτοὶ ἦταν «Ρωμοὶ στὴν ὑπηρεσία τῆς Ὑψηλῆς Πύλης». Τί νέο θὰ μπορούσε νὰ εἰσφέρει κανεὶς σὲ μιὰ τέτοια θεματικὴ —ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ πραγματολογικὸ ὕψος;

Καὶ ὅμως ἑλληνικὲς ἀλλὰ καὶ ὀθωμανικὲς πηγὲς πού ἤρθαν στὸ φῶς τὰ τελευταῖα τριάντα πέντε χρόνια μᾶς ἐπέτρεψαν νὰ διευρύνουμε τὰ ὅρια τῆς ἐμφάνισης τοῦ φαινομένου καὶ μέσα στὸ χρόνο καὶ σὲ κατηγορίες ἀνθρώπων, ὅπως καὶ νὰ δοκιμάσουμε νέες ὑποθέσεις ἐργασίας γιὰ τὴν πολιτικὴ διάσταση τῆς κοινωνίας τῶν χριστιανῶν τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας· νέες πηγὲς καὶ ὑποθέσεις, οἱ ὁποῖες ἐπιτρέπουν νὰ τεθεῖ πάνω σὲ νέες βάσεις καὶ τὸ παλιὸ αὐτὸ ἀντικείμενο τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας. Κατὰ συνέπεια, πάνω σὲ νέες βάσεις πρέπει νὰ τεθεῖ καὶ ἓνα ἐπιμέρους ζητούμενο πού προκάλεσε πολλὲς συζητήσεις στὴν ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία, ἐννοῶ τὸ θέμα τῆς «πο-

λιτικής συνείδησης» εκείνων τῶν Ἑλλήνων, τῶν χριστιανῶν Ρωμιῶν, πού προσέφεραν τίς δυνάμεις τους στήν ὑπηρεσία τῆς ὀθωμανικῆς ἐξουσίας: «εἶχαν ἑλληνική ἢ ὀθωμανική συνείδηση;»

Ἐπισημαίνοντας τή νέα αὐτή ἐρευνητική ὀπτική ἐπέλεξα νά ἐπιγράψω τήν ἀνακοίνωσή μου μέ ὄρους ἀντλημένους ἀπό μιὰ πηγὴ τοῦ 18ου πού ἐκδόθηκε γιὰ πρώτη φορά τὸν 20ῦ αἰῶνα: οἱ ὄροι πού συγκροτοῦν τὸν τίτλο τῆς περιέχονται στὸ δοκίμιο τοῦ Δημήτριου Καταρτζῆ «Συμβουλὴ στοὺς νέους», πού τὸ ἔγραψε στὰ 1783 περίπου καὶ δημοσιεύτηκε μόλις τὸ 1970¹. Τοὺς ἀνέσυρα, ἐπειδὴ κατὰ τὴ γνώμη μου ἀποδίδουν τὴν οὐσία τοῦ θέματος πού κληθήκαμε σήμερα νά συζητήσουμε: Ρωμοὶ πού, χωρὶς νά χάσουν τὸ θρησκευμὰ τους, ἀναγνωρίζονταν ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ ἀρχὴ ὡς ἀξιωματοῦχοι τοῦ κράτους· καὶ ἀκόμα ἐπειδὴ εἰσάγουν ὠραῖα τὴν πτυχὴ τοῦ θέματος στὴν ὁποία θὰ ἤθελα νά σταθῶ σήμερα, ἐκείνη τῆς «πολιτικῆς συνείδησης» αὐτῶν τῶν Ρωμιῶν χριστιανῶν.

II

Τὸ θέμα τῆς ἀνίχνευσης τῆς «πολιτικῆς συνείδησης» τῶν χριστιανῶν ὑπηκόων τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας εἶναι, χωρὶς ἀμφιβολία, ἓνα θέμα ἐρευνητικὰ δύσβατο: δὲν ὑπάρχουν, συνήθως, ἄμεσες ρητὲς γραπτῆς μαρτυρίας, καὶ ὅσες ὑπάρχουν δὲν ἀποκαλύ-

1. Τὸ ἔργο πρωτοδημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν Κ. Θ. Δημαρά, *Δημήτριος Καταρτζῆς, Τὰ Εὐρισκόμενα*, Ἀθήνα 1970, σ. 42-71 καὶ Ὁ Ἰδιος, *Δημήτριος Καταρτζῆς, Δοκίμια*, Ἀθήνα 1974, σ. 42-73.

πτουν σὲ πρώτη ἀνάγνωση τὰ μυστικὰ τους· πρέπει νά ὑποστοῦν πολλαπλοὺς κριτικούς ἐλέγχους πρὶν χρησιμοποιοθῶν. Ἐπειτα, τὸ εἰδικότερο θέμα τῆς πολιτικῆς συνείδησης ὅσων συνδέθηκαν ὀργανικότερα μέ τὴν ὀθωμανικὴ ἐξουσία εἶναι, κοντὰ στὰ ἄλλα, καὶ βεβαρυμένο ἰδεολογικά: ἀπέτελεσε ἀντικείμενο πολιτικῆς διαμάχης στὴν πρόσφατη ἱστορία μας. Μερικὰ παραδείγματα θὰ δείξουν καλύτερα ὅσα ὑπονόησα.

Στὰ χρόνια τοῦ ἐμφυλίου πολέμου καὶ στὴν ἀμέσως ἐπόμενη ἐποχὴ, ἡ ἱστοριογραφία τῆς μᾶς πλευρᾶς ἔδρισκε στὴ θεματολογία «Ἑλληνες στὴν ὑπηρεσία τῆς Πύλης» τὸ ἱστορικὸ προηγούμενο γιὰ νά ὑποστηρίξει πὼς οἱ ἄρχουσες τάξεις δὲν ἔχουν «ἐθνικὴ συνείδηση», συνεργάζονται πάντα μέ τοὺς κατακτητὲς γιὰ νά διατηρήσουν τὰ ταξικά τους συμφέροντα. Ἄν δὲν ἐκφραζόταν ρητὰ, ἀφηνόταν πάντως ἔντονα νά διαφανεῖ ἡ ἀντιστοιχία τοῦ «ἱστορικοῦ προηγούμενου» μέ τὴν ἑλληνικὴ ἀστική τάξη τῆς ἐποχῆς καὶ τὴ συνεργασία τῆς μέ τὸν ἀγγλικὸ παράγοντα. Μέσα στὴν ἴδια ἱστορικὴ περίοδο ὑποστηρίχθηκε δέβαια καὶ ἡ ἄλλη ὄψη τοῦ Ἰανου: ναὶ μὲν συνεργάστηκαν ἀλλὰ αὐτὸ ἦταν γιὰ τὸ καλὸ τοῦ ἔθνους καὶ πάντως, πρὶν ἀκόμα ξεσπάσει ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση, εἶχαν διακόψει κάθε συνεργασία μέ τοὺς Ὄθωμανοὺς. Κατὰ συνέπεια, ἡ ἑλληνικὴ ἀστική τάξη δὲν βαρύνεται μέ προπατορικά ἁμαρτήματα καὶ πάντως οἱ Ἑλληνες αὐτοὶ εἶχαν ἐθνικὴ συνείδηση².

2. «Οἱ Φαναριῶται, λόγῳ τῆς κοινωνικῆς των θέσεως, ὑπῆρξαν τουρκόφιλοι», διατύπωση τοῦ Γιάννη Κορδάτου, στὴν τέταρτη ἐπεξεργασμένη ἐκδοση τοῦ ἔργου του *Ἡ κοινωνικὴ σημασία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασεως τοῦ 1821*, Ἀθήνα 1946· στὴν πρώτη (Ἀθήνα 1926) καὶ στὶς ἐπόμενες ἐκδόσεις,

Ἡ χρήση ὥστόσο τοῦ παρελθόντος σάν ἰδεολογικοῦ ὄπλου στίς διαμάχες τοῦ παρόντος ἢ σάν ἄλλοθι γιά πολιτικές διεκδικήσεις δέν παρουσιάστηκε θέβαια γιά πρώτη φορά στά χρόνια τοῦ ἐμφυλίου· ἄς ἀναφέρουμε καί μίαν ἄλλη περίπτωση πού ἔχει σχέση μέ τό θέμα τῆς συνάντησής μας.

Δέν εἶχε ἀκόμα ἀναγνωριστεῖ τό μικρό ἑλλαδικό κράτος πού εἶχε προέλθει ἀπό τήν Ἑλληνική Ἐπανάσταση, καί ὁ Φαναριώτης Ἰακωβάκης Ρίζος Νερουλός, προσκεκλημένος ἀπό τό Πανεπιστήμιο τῆς Γενεύης, δίνει στά 1826 μιά σειρά διαλέξεων γιά τή Νεοελληνική Λογοτεχνία³. Ὅταν ἔρχεται ἡ σειρά τοῦ Ἄλέ-

μολονοῦ ὑπάρχει σφοδρό κατηγορητήριο ἐναντίον τῶν Φαναριωτῶν, ἡ φράση μέ αὐτή τή διατύπωση δέν ὑπάρχει. Βλ. καί Γ. Βαλέτας, *Τό προδομένο Εἰκοσιένα*, Ἀθήνα 1946, σ. 12: «Ὁ ἀγώνας, καί τότε καί τώρα, ἀπ' τοὺς Κλέφτες καί τοὺς Ἀντάρτες, ἀπό τήν ἐπαναστατημένη καί φευγάτη στά βουνά ἐνοπλη ἀγροτιά, πού τήν πολεμοῦσαν καί τήν πρόδιδαν μαζί μέ τοὺς καταχτητῆς καί οἱ συνεργάτες τοὺς Ἑλληνας-προεστοί, μεγαλοχτηματίες, γενίτσαροι καί κεφαλαιοῦχοι». Τίς ἀπόψεις τῆς ἄλλης πλευρᾶς παρουσιάζει ὠραία ἡ μελέτη τοῦ Περικλῆ Α. Ἀργυροπούλου μέ τὸν τίτλο «Οἱ Ἑλληνας εἰς τήν ὑπηρεσίαν τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας» πού δημοσιεύτηκε στὸν συλλογικὸ τόμο τοῦ περιοδικοῦ *L'Hellénisme Contemporain* πού εἶχε ὡς θέμα 1453-1953. *Ἡ πεντακοσιοστὴ ἐπέτειος ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως* (σ. 153-182).

3. Τὰ μαθήματά του δημοσιεύτηκαν τὴν ἐπόμενη χρονιά στὴ Γενεὴ μέ τὸν τίτλο *Cours de littérature grecque moderne donné à Genève par Jacovaky Rizo Neroulos, Ancien premier ministre des hospodars Grecs de Valachie et de Moldavie*. Τὸ ἔργο ἐπανεκδόθηκε ἕνα χρόνο ἀργότερα, ὕστερα ἀπὸ δευτέρες φροντίδες τοῦ συγγραφέα του, στὴν ἴδια πόλη. Γνώρισε πολλές μεταφράσεις σὲ διάφορες εὐρωπαϊκὲς γλώσσες καί μία ἀπόδοση στὰ ἑλληνικά πού ἐκδόθηκε στὴν Ἀθήνα τὸ 1870.

ξανδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων καί γίνεται λόγος γιά τὴν πολιτικὴ του συνείδηση, ὁ Ρίζος ἐπικαλεῖται ἕνα φιλολογικὸ τεκμήριο γιά νὰ ἀποκαλύψει τίς πραγματικὲς τῆς διαστάσεις.

Ἀπὸ ὅλα τὰ ἔργα πού ἔγραψε ὁ Μαυροκορδάτος, στὴν ἐπιστολογραφία του εἶναι πού ἀποκαλύπτονται, κατὰ τὸν Ρίζο, οἱ πραγματικὲς του ἀπόψεις γιά τοὺς Ὄθωμανοὺς στὴν ὑπηρεσία τοῦ κράτους τῶν ὁποίων εἶχε θέσει τίς δυνάμεις του. Εἰδικότερα, στίς ἐπιστολές του πρὸς τὸν πατριάρχη Ἱεροσολύμων Δοσίθεο ἐκφράζει τὸ μίσος του κατὰ τῶν καταπιεστῶν τοῦ ἔθνους του. Τὰ ἔγγραφα ὅμως αὐτὰ τεκμήρια τῶν μύχιων σκέψεων τοῦ Μαυροκορδάτου δέν θὰ τὰ βροῦμε στὴν πρώτη ἔντυπη ἔκδοση τῶν ἐπιστολῶν του, πού εἶχε δεῖ τό φῶς τῆς δημοσιότητος τὸ 1804, διότι, συνεχίζει ὁ Ρίζος, ὁ ἐκδότης τῶν ἐπιστολῶν ἀφαίρεσε τὰ ἐπίμαχα τμήματα ἀπὸ τὰ κείμενά του⁴.

Ὅσο ὅμως καί ἂν ψάξουμε στὴν χειρόγραφη παράδοση τῶν ἐπιστολικῶν κειμένων τοῦ Μαυροκορδάτου δέν θὰ διαπιστώσουμε ὁ ἐκδότης τοῦ 1804 νὰ ἔκανε καμιά ἐνσυνείδητη παρέμβαση: δημοσίευσε, καταρχὴν, ὅ,τι παρέδιδαν τὰ χειρόγραφα πού εἶχε στὴ διάθεσή του⁵.

Συμπέρασμα: ὁ λόγιος Φαναριώτης Ἰακωβάκης Ρίζος Νερουλός ἐνόψη τῆς δημιουργίας τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους-ἔθνους θέλησε νὰ παρουσιάσει τὸν γενάρχη τῶν Φαναριωτῶν, τὸν Ἀλέξανδρο Μαυροκορ-

4. Τὰ σχετικὰ μέ τὸν Μαυροκορδάτο τὰ ἀναφέρει στὴ σ. 27 τῆς πρώτης ἐκδόσεως καί στὴ σ. 29 τῆς δευτέρας.

5. Βλ. Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, «Ἡ λογοκρισία πού δέν ἔγινε», *Ὁ Ἐρασιστής* 19 (1993), 235-243.

δάτο, πρόδρομο της εθνικής ιδεολογίας: αλλά το φιλολογικό τεκμήριο, εκείνο τουλάχιστον που επικαλέστηκε, δεν οδηγεί προς την άποψη αυτή.

Αν όμως τα παραδείγματα που αναφέραμε εικονογραφούν αυτό που ονομάστηκε ιδεολογική χρήση της Ιστορίας, την ενσυνείδητη λίγο ή πολύ παραποίηση των δεδομένων του παρελθόντος για να υπηρετηθούν σκοπιμότητες του σήμερα, είναι χρήσιμο να δώσουμε και ένα παράδειγμα που κατά τη γνώμη μου υποδεικνύει τη φιλολογική έγρηγορηση που πρέπει να έχει όποιος ασχολείται με τέτοια θέματα.

Σύγχρονος μελετητής επικαλείται ένα φιλολογικό τεκμήριο για να υποστηρίξει την άποψη ότι ο Άλεξανδρος Μαυροκορδάτος ό έξ άπορρήτων είχε «όθωμανική συνείδηση». Εκείνο που έχουμε να κάνουμε και στην περίπτωση αυτή είναι να ελέγξουμε τη φιλολογική άξία του προσαγόμενου τεκμηρίου.

«Τά διπλωματικά... έπιτεύγματα [του Μαυροκορδάτου] ως προς την προαγωγή των όθωμανικών συμφερόντων θά μπορούσαν να θεωρηθούν ότι αποτελούν έμπρακτη έκφραση της όθωμανικής του συνείδησης», σημειώνει ό μελετητής⁶ και ενισχύει την άξιολογική του κρίση με ένα τεκμήριο έγγραφο, μιá φράση που την βρίσκει δημοσιευμένη στο έντυπο που εκδόθηκε στη Βιέννη τό 1805 με τον τίτλο *Άλεξάνδρου Μαυροκορδάτου, Φροντίσματα*⁷. Η φράση είναι «Είς

6. Π. Μ. Κιτρομηλίδης «Ορθοδοξία και συλλογική ταυτότητα στη Νοτιοανατολική Ευρώπη», *Βαλκάνια και Ανατολική Μεσόγειος, 12ος-17ος αιώνας. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου στη Μνήμη Δ. Α. Ζακυθηνού*, Αθήνα 1998, σ. 134 σημ. 20.

7. Βλ. Δ. Σ. Γκίνης - Βαλέριος Μέξας, *Έλληνική Βι-*

τά άρχεϊα εϊ τις εισίει, τυφλός εισίτω και κωφός εξίτω»⁸. Ίδου λοιπόν μιá «χαρακτηριστική του παραινεση», ένα άποδεικτικό της «τυφλής νομιμοφροσύνης [του] στην όθωμανική έξουσία», δηλώνει ό μελετητής.

Η φράση είναι όντως δημοσιευμένη στο έντυπο του 1805 αλλά πριν χρησιμοποιηθεί, σαν άποφασιστικό μάλιστα τεκμήριο, πρέπει να ύποσσει κάποιον κριτικό έλεγχο: μέσα σε ποιό φιλολογικό περιβάλλον έχει σωθεί ή φράση αυτή; θά πρέπει να προσγραφεί στον Μαυροκορδάτο; είναι όντως δηλωτική των μύχων σκέψεών του, όπως παρουσιάζεται;

Η άπάντηση σε αυτά τά προκαταρκτικά κάθε επισημονικής έρευνας ζητούμενα μās φέρνει πιό κοντά στις πραγματικές διαστάσεις της μαρτυρίας. Ο Μαυροκορδάτος είχε ένα σημειωματάριο στο όποιο κατέγραφε παροιμίες και άποφθεγματικές φράσεις που είτε τις συναντούσε στα διαβάσματά του είτε τις άκουγε και έκρινε χρήσιμο να τις άπομνημονεύσει. Όταν μάλιστα ή φράση που του κινούσε τό ενδιαφέρον ήταν έκφρασμένη σε κάποια άλλη γλώσσα από την έλληνική, φρόντιζε να την καταγράψει άποδίδοντάς την σε λόγια, συνήθως, έλληνικά. Η συλλογή του, που είχε την εύλογη έπιγραφή «Γνώμαι», γνώρισε μιάν άξιολογική χειρόγραφη παράδοση και ένα από τά χειρόγραφα όδηγήθηκε στο τυπογραφείο και δημοσιεύτηκε στη Βιέννη τό 1805⁹. Δημοσιεύτηκε μετά από τό πρωτό-

βλιογραφία 1800-1863, τ. 1, Αθήνα 1939, σ. 63, άρ. 380 και Φίλιππος Ήλιού, *Έλληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία - Φυλλάδια*, τ. 1, Αθήνα 1997, σ. 161, άρ. 1805, 99.

8. ό. π. σ. 202. «Άρχεϊα» είναι οι έδρες των άρχών και «κωφός» σημαίνει δέβαια κωφάλαος, μουγκός.

9. Έχω καταγράψει τη χειρόγραφη παράδοση του έργου

τυπο ἔργο τοῦ Μαυροκορδάτου «Φροντίσματα», σὸ τέλος τοῦ ἐντύπου, μὲ ἐπιγραφή παρόμοια μὲ ἐκείνη τῆς χειρόγραφης παράδοσης τοῦ ἔργου: «Ἐγχειρίδιον ἐν ᾧ Γνώμαι...», δηλωτικὴ πάντως ὅτι ἡ συλλογὴ περιέχει γνωμικά, «γνώμας» – ἄλλων προφανῶς.

Καὶ πραγματικά· ἡ συγκεκριμένη φράση εἶναι ἀπόδοση σὲ λόγια ἑλληνικά μᾶς ἀραβικῆς παροιμίας. Ὁ Κυριάκος Σιμόπουλος δημοσίευσε πρόσφατα μίαν ἄλλη παραλλαγή της: «ἽΟποιος ἐπισκέπτεται τὸν σουλτάνο πρέπει νὰ μπαίνει θεόστραβος καὶ νὰ θγαίνει ἄλαλος»¹⁰.

Ἡ καταγραφή σὸ σημειωματάριο ἐνὸς λόγιου, ὅπως ἦταν ὁ Μαυροκορδάτος, μᾶς φράσης πού τοῦ ἔκανε ἐντύπωση ἢ καὶ πού τοῦ ἄρесе μπορεῖ βέβαια νὰ θεωρηθεῖ, ὕστερα ὅμως ἀπὸ περίκλοκες ἀναζητήσεις καὶ λεπτές συσχετίσεις, ὅτι ἀποτελεῖ κάποιον ἔμμεσο τεκμήριον τῶν ἀπόψεών του· ἀλλὰ σὲ καμιά περίπτωση ἢ ἀπομνημόνευση μᾶς παροιμίας δὲν ἀποτελεῖ ἀφ' ἑαυτῆς «χαρακτηριστικὴ... παραίνεση», ἀποδεικτικὴ τῆς «τυφλῆς νομιμοφροσύνης [τοῦ Μαυροκορδάτου] στὴν ὀθωμανικὴ ἔξουσία».

του «Φροντίσματα» καὶ τὴν παράλληλη πού γνώρισε ἢ συλλογὴ «Γνώμαι» στὴ μελέτη μου *Ἡ ἐμφάνιση τῆς Σχολῆς τοῦ Φυσικοῦ δικαίου στὴν «τουρκοκρατούμενη» ἑλληνικὴ κοινωνία. Ἡ πρώτη μετακένωση*, Ἀθήνα 1983, σ. 19-23. Νεότερα στοιχεῖα γιὰ τὴ χειρόγραφη παράδοση καὶ τῶν «Φροντισμάτων» καὶ τῆς συλλογῆς «Γνώμαι» δίνονται σὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ τρίτου Μέρους τῆς δεύτερης ἐκδόσεως τῆς πρὸ πάνω μελέτης μου (ὑπὸ δημοσίευση).

10. Κυριάκος Σιμόπουλος, *Διδάγματα κοινωνικοπολιτικά τῶν παροιμιῶν ὄλων τῶν ἐθνῶν*, Ἀθήνα 1996, σ. 102. Ὁ συγγραφέας τὴν ἐντάσσει σὸ κεφάλαιο πού ὀνομάζει «Ἀντιεξουσιαστικὲς παροιμίαι ἀπὸ ὄλες τῆς ἠπειροῦς».

Συμπέρασμα· ἡ ἄποψη ἐκείνη πού θέλει νὰ παρουσιάσει τὸν Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο νὰ ἔχει «ὀθωμανικὴ συνείδηση» δὲν βρῖσκει ἱκανὰ ἐρείσματα σὲ ἐκείνη τουλάχιστον τὴ φιλολογικὴ πηγὴ στὴν ὁποία στηρίχτηκε.

III

Ἐς περὰσουμε τώρα μὲ μιὰ πιὸ συστηματικὴ προσέγγιση σὸ ζητούμενό μας. Τὸ θέμα, γενικά, τῆς «πολιτικῆς συνείδησης» τῶν χριστιανῶν Ρωμῶν πού μὲ τὴν ὀθωμανικὴ κατάκτηση βρέθηκαν μέσα στὰ ὄρια μᾶς ἄλλης ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορίας δὲν ἀποκαλύπτεται, κατὰ τὴ γνώμη μου, μὲ τὸν ἐντοπισμὸ μᾶς φράσης ἢ μᾶς ἐνέργειας οἱ ὁποῖες μποροῦν ἄλλωστε νὰ ἐρμηνευτοῦν ἔτσι ἢ ἄλλιῶς· εἶναι ἀνάγκη τὸ ὅποιο πραγματολογικὸ ὑλικὸ νὰ φωτισθεῖ ἀπὸ τὴν ἀπάντηση σὲ ἓνα θεμελιακὸ ἐρώτημα: ποῖο ἦταν τὸ πολιτικο-κοινωνικὸ μὀρφωμα μέσα σὸ ὁποῖο ζοῦσαν οἱ χριστιανικοὶ πληθυσμοὶ μετὰ τὴν ὀθωμανικὴ κατάκτηση;

Οἱ δικές μου ἔρευνες μὲ ἔχουν ὀδηγήσει στὴν ἄποψη πὼς μετὰ τὴν Ἀλωση (καὶ) τῆς πρωτεύουσας τοῦ βυζαντινοῦ κράτους ἀπὸ τοὺς ὀθωμανοὺς δημιουργήθηκαν οἱ πολιτικὲς προϋποθέσεις ὥστε οἱ χριστιανικοὶ πληθυσμοί, πού μὲ ποικίλους τρόπους βρέθηκαν στὸς κόλπους τῆς ὑπὸ κατασκευῆ, τότε, ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, νὰ μὴ ζήσουν μέσα σὸ μὀρφωμα μᾶς θρησκευτικῆς κοινότητος ἀλλὰ νὰ συγκροτήσουν μιὰ διαφοροποιημένη πολιτικὴ κοινωνία¹¹. Μιὰ κοινωνία

11. Ἐς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ παραπέμψω σὲ μιὰ σχετικὰ πρό-

πού είχε δικό της εξουσιαστικό θεσμό, δικό της δικαιοσύνη και πού τὰ μέλη της είχαν διαφοροποιημένες κοινωνικές λειτουργίες. Ἐννοῶ βέβαια τὸ θεσμὸ τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως πού λίγους μῆνες μετὰ τὴν ῥαλωση ἀνασυστάθηκε στὸ πλαίσιο τοῦ κράτους τῶν Ὀθωμανῶν καὶ εἴκοσι χρόνια ἀργότερα προσδέθηκε στὸν πιὸ ἀσφαλὴ μηχανισμό τοῦ ὀθωμανικοῦ δημοσίου, τὸν φορολογικὸ μηχανισμό του¹². Ἐννοῶ ἀκόμα τὸ δικαιοσύνη σύστημα, τὴν ἀναγνώριση ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ ἐξουσία τῶν τμημάτων ἐκείνων τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου πού καὶ μετὰ τὴν κατάκτηση προσδιόριζαν, καταρχήν, τὶς βιοτικές σχέσεις τῶν χριστιανῶν ὑπηκόων τῆς αὐτοκρατορίας¹³. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ θέμα τῶν διαφορετικῶν ρόλων καὶ τῆς διαφοροποίησης πού δήλωναν, ἄς σημειωθεῖ πρῶτα πὼς δὲν ἀναφέρομαι σὲ ἐκείνους τοὺς Ρωμιούς πού ἀποφάσισαν νὰ ἐνσωματωθοῦν στὴν κοινωνία τῶν μουσουλμάνων Ὀθωμανῶν, ἐκείνους πού ἀπέκτησαν μιὰ πλεονεκτικὴ θέση ἔναντι τῶν ἄλλων Ρωμῶν ἐπειδὴ ἄλλαξαν status· μιλοῦμε γιὰ τὴ διαφοροποίηση με-

σφατὴ μελέτη μου «Ἡ Πολιτικὴ καὶ τὸ Δίκαιο “μέσ’ ἀπὸ τὰ ἐρείπια”», *Νεοελληνικὴ παιδεία καὶ κοινωνία. Πρακτικὰ Διεθνοῦς Συνεδρίου ἀφιερωμένου στὴ μνήμη τοῦ Κ. Θ. Δημαρά*, Ἀθήνα 1995, σ. 29-40, ὅπου καὶ παλαιότερη βιβλιογραφία.

12. Τὰ σχετικὰ μετὰ τὴν πρόσδεση τοῦ Πατριαρχείου στὸν φορολογικὸ μηχανισμό τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους βλ. στὴν μελέτη μου «Les mécanismes d'une Conquête: adaptations politiques et statut économique des conquis dans le cadre de l'Empire Ottoman, *Économies méditerranéennes; équilibres et intercommunications, XIIIe-XIXe siècles*, 3, Ἀθήνα 1986, σ. 203-204 καὶ ὁ. π., σ. 38.

13. Βλ. τὰ τελευταῖα συμπεράσματα γιὰ τὸ θέμα στὴ μελέτη μου *Ἀνάγλυφα μιᾶς τέχνης νομικῆς. Βυζαντινὸ δίκαιο καὶ μεταβυζαντινὴ «νομοθεσία»*, Ἀθήνα 1999, σ. 159 ἐπ..

ταξὺ ἐκείνων τῶν Ρωμῶν χριστιανῶν πού δὲν ἄλλαξαν τὸ θρήσκευμά τους καί, μὴν ἔχοντας πάρει κάποιον δρόμο πού ὀδηγοῦσε στὶς λατινοκρατούμενες περιοχές, συνέχισαν τὴ ζωὴ τους στὰ ὄρια καὶ μετὰ τοὺς ὄρους πού τοὺς ἔθεσε ἡ ὀθωμανικὴ κατάκτηση. Πολλαπλὰ ἀλλὰ ἔμμεσα τεκμήρια πείθουν ὅτι οἱ Ρωμιοὶ αὐτοὶ χριστιανοὶ ἐνιωθάν μετὰ μιᾶς πολιτικῆς –καὶ γι’ αὐτὸ διαφοροποιημένης– κοινωνίας, ὑποταγμένης στὸ ὀθωμανικὸ κράτος. «Ἐποταγμένης» –«αἰχμάλωτης» εἶναι ἕνας ἄλλος ὅρος μετὰ τὸν ὁποῖο συχνὰ χαρακτηρίζεται –ἀλλὰ νόμιμης, ἀφοῦ, γιὰ νὰ δώσουμε ἕνα μόνον τεκμήριο, ὁ πατριάρχης καὶ οἱ ἄλλοι χριστιανοὶ ἀρχιερεῖς ἀσχοῦσαν νομίμως τὰ καθήκοντά τους στὸ πλαίσιο τοῦ κράτους τῶν Ὀθωμανῶν, ἐφοδιασμένοι μετὰ κρατικά διοριστήρια ἔγγραφα, ὅπως ἄλλωστε καὶ κάθε ἀξιωματοῦχος τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους¹⁴. οἱ ἰδιωτικοὺ δικαίου βιοτικὲς τους σχέσεις μποροῦσαν νομίμως νὰ διέπονται ἀπὸ διατάξεις τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου¹⁵ καὶ ἡ κοινωνία τους εἶχε ἱεραρχικὴ δομὴ.

Ἄν ὅμως τὰ συμπεράσματα τῶν ἐρευνῶν πού ἀνέφερα εἶχαν ὡς χρονικὸ ὄριζοντα τὴν πρώτη περίοδο μετὰ τὴν ῥαλωση τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τὰ σχετικὰ μετὰ τὴ φύση καὶ τὴ δομὴ τῆς κοινωνίας τῶν Ρω-

14. Βλ. τὰ σχετικὰ στοιχεῖα στὶς μελέτες τοῦ Halil İnalcık, «The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the byzantine Buildings of the City», *Dumbarton Oaks Papers* τ. 23-24 (1969-1970), 231-249 καὶ «Status of the Greek Orthodox Patriarch under the Ottomans», *Mélanges offerts à Irène Mélikoff par ses collègues, disciples et amis, Turcica* 21-23 (1991), 407-436.

15. Βλ. τὰ σχετικὰ στὴ μελέτη μου *Ἀνάγλυφα μιᾶς τέχνης νομικῆς...*, σ. 201 ἐπ..

μῶν χριστιανῶν σώζονται σὲ ἕμμεσα διατυπωμένα γραπτά τεκμήρια, ἢ ἐπόμενη μαρτυρία πού θά μπορούσαμε νά ἐπικαλεστοῦμε προέρχεται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα καί εἶναι ρητὰ διατυπωμένη. Μᾶς τὴν δίνει ὁ Δημήτριος Καταρτζής στὸ δοκίμιό του «Συμβουλή στοὺς νέους», πού ὅπως εἶπαμε δημοσιεύτηκε στὴν ἐποχὴ μας. Ἐκεῖ ὁ Καταρτζής ὑποστηρίζει, μὲ λόγια ἀπλά: ἐμεῖς οἱ χριστιανοὶ Ρωμοὶ πού ζοῦμε στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία ἀποτελοῦμε ἓνα ἔθνος πού συγκροτεῖ μιὰ δική του πολιτικὴ κοινωνία, αἰχμάλωτη ἀλλὰ ὄχι ὑπόδουλη. Νὰ μὴ δεχτοῦμε βέβαια ἀβασάνιστα τὴν ἄποψη τοῦ Καταρτζή· νὰ τὴν ἐπεξεργαστοῦμε πρῶτα κριτικά.

Ἡ ἄποψή του σώζεται, ὅπως εἶπαμε, στὸ ἔργο του «Συμβουλή στοὺς νέους» πού παραδίδεται ἀπὸ ἓνα καὶ μόνο χειρόγραφο, τὸν ἀθωνικὸ κώδικα, Ἐσφιγμένου 306, χειρόγραφο πού χρονολογεῖται στὴν ἐποχὴ τοῦ συγγραφέα¹⁶. Τὸ ἔργο δὲν εἶναι χρονολογημένο, ἀλλὰ κατὰ τὸν Δημαρὰ πού πρῶτος δημοσίευσε τὸ δοκίμιο, θά πρέπει νὰ γράφτηκε στὰ 1783¹⁷. Ἐσωτερικὸ ὥστόσο τεκμήριο πού πρόσφατα εἶχα τὴν τύχει νὰ ἐντοπίσω μᾶς ἐπιβάλλει νὰ δεχτοῦμε ὅτι τὸ ἔργο, ἂν ὀλοκληρώθηκε τὸ 1783, θά πρέπει νὰ δέχτηκε δευτέρως φροντίδες μετὰ τὸ 1796¹⁸.

16. Τὸ χειρόγραφο ἔχει περιγράψει καὶ χρονολογήσει ὁ Σπυρίδων Λάμπρος, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἑλληνικῶν κωδίκων*, τ. 1, Καίμπριτζ 1895, σ. 198.

17. Κ. Θ. Δημαρὰς, *Δημήτριος Καταρτζής, Τὰ Εὐρισκόμενα...*, σ. 448: «ὁ Συμβουλευτικὸς θά ἐγράφηκε βασικά πρὸς τὸ τέλος τοῦ 1783» καὶ Ὁ ἴδιος, *Δημήτριος Καταρτζής, Δοκίμια...*, σ. μβ'-μγ': «πιθανότατα, ἐκεῖ κάπου, κοντά, στὰ 1783».

18. Τὰ νέα αὐτὰ καὶ ἀθησαύριστα στοιχεῖα ἔχω ὑποσχεθεῖ

Ἡ ἀφορμὴ πάντως ἀπὸ τὴν ὁποία παρακινήθηκε ὁ Καταρτζής γιὰ νὰ ὑποστηρίξει τὰ σχετικὰ μὲ τὴν πολιτικὴ κοινωνία τῶν χριστιανῶν Ρωμῶν ἔχει ἐντοπιστεῖ: ἦταν τὰ πικρὰ σχόλια τοῦ Βολταίρου γιὰ τοὺς Ἕλληνες τῆς ἐποχῆς του, πού δημοσίευσε στὰ 1771. Ἐκεῖ ὁ Βολταῖρος διερωτᾶται γιὰ τὴν ἔννοια τῆς πατρίδας.

Ἔνας Ἑβραῖος ἔχει πατρίδα; Ἔνας Ἀρμένιος; «Ἡ λέξις “πατρίδα” ἀρμόζει στὸ στόμα ἐνὸς Ἕλληνα;», γράφει ἐπὶ λέξει ὁ Βολταῖρος, «πού ἀγνοεῖ ἂν ὑπῆρξε ποτὲ ἓνας Μιλτιάδης, ἓνας Ἀγιοῖλαος, καὶ πού ξέρει μόνο πὼς εἶναι ὁ σκλάβος ἐνὸς γενίτσαρου, ὁ ὁποῖος εἶναι σκλάβος ἐνὸς ἀγᾶ, ὁ ὁποῖος εἶναι σκλάβος ἐνὸς πασαῦ, ὁ ὁποῖος εἶναι σκλάβος ἐνὸς βεζύρη, ὁ ὁποῖος εἶναι σκλάβος ἐνὸς πατισᾶχ τὸν ὁποῖο, στὸ Παρίσι, τὸν ἀποκαλοῦμε “ὁ Μεγάλος Τοῦρκος”»;

«Μᾶς κατηγοροῦνε μερικοὶ Φράγκοι πὼς δὲν ἔχουμ' ἐμεῖς πατρίδα», γράφει σχετικὰ ὁ Καταρτζής χωρὶς νὰ ὀνομάσει τὸν Γάλλο φιλόσοφο καὶ ἀναπτύσσει μιὰ ὀλόκληρη ἐπιχειρηματολογία γιὰ νὰ ἀποδείξει ὅτι ὑπάρχει ἱστορικὴ μνήμη, ὅτι τὸ «ἔθνος» τῶν «Ρωμηῶν χριστιανῶν» ἂν καὶ «αἰχμάλωτο» δὲν εἶναι ἀμέτοχο στὴν διοίκηση «τῆς πολιτείας τῶν κρατούντων» του καὶ ὅτι τὸ ἔθνος αὐτὸ συγκροτεῖ μιὰ δική του «πολιτικὴ κοινωνία»¹⁹.

νὰ τὰ παρουσιάσω στὸ Συνέδριο πού ὀργανώνει ὁ Τομέας Μεσαιωνικῶν καὶ Νέων Ἑλληνικῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης στὴ μνήμη τοῦ Ἁλκη Ἀγγέλου τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 2002.

19. Οἱ ὅροι πού ἔχω ἐντὸς εἰσαγωγικῶν προέρχονται ἀπὸ τὸ λεξιλόγιο πού χρησιμοποιοῦ ὁ Καταρτζής.

Ἡ γνώση δέβαια τῆς ἀφορμῆς πού προκάλεσε αὐτὲς τὶς ἀναπτύξεις δημιουργεῖ κάποιες ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴν ἀντικειμενικότητα τῶν θέσεων πού διατυπώνει ὁ Καταρτζής. Σὲ τελευταία ὅμως ἀνάλυση τὸ θέμα πού τίθεται εἶναι, ἂν ὅλα ὅσα ὑποστηρίζει γιὰ νὰ ἀπαντήσει στὸν Βολταῖρο μποροῦσε νὰ τὰ κατασκευάσει ἐκ τοῦ μηδενός ἢ ἂν ἀποδίδουν κάτι τουλάχιστον ἀπὸ τὴν πραγματικότητα.

Σὲ ἄλλη εὐκαιρία θὰ παρακολουθήσουμε βῆμα πρὸς βῆμα τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ Καταρτζή καὶ θὰ θέσουμε τὸ θέμα ποιά ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματά του ἔχουν δάθος χρόνου καὶ ποιά ἀποτυπώνουν κατακτήσεις τῆς ἐποχῆς του. Ἐκεῖνο πάντως πού μποροῦμε νὰ ποῦμε ἐδῶ εἶναι ὅτι ἡ βασικὴ του θέση, ὅτι οἱ Ρωμοὶ χριστιανοὶ πού ζοῦν στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία συγκροτοῦσαν μιὰ πολιτικὴ κοινωνία, συμπίπτει, καταρχὴν, καὶ ἐνισχύει τὰ συμπεράσματα τῶν νεότερων ἐρευνῶν πού ἔχουν γίνει γιὰ τὸ ζητούμενο αὐτό. Ὁ Καταρτζής ἀπλῶς, χρησιμοποιώντας τὸ πολιτικὸ λεξιλόγιο τῆς ἐποχῆς του, ἐκφράζει αὐτὸ πού Ρωμοὶ χριστιανοὶ προηγούμενων ἐποχῶν δὲν μποροῦσαν νὰ ἐκφράσουν ρητᾶ²⁰.

20. Ὁ Σπύρος Ἀσδραχὰς ἐκφράζεται μὲ τὰ ἀκόλουθα λόγια γιὰ τὸ θέμα: «Αὐτὰ γράφονται τὰ 1783 καὶ ἀποτελοῦν ἓνα εἶδος μεταγραφῆς σὲ μιὰ σύγχρονη μὲ τὴν ἐποχὴ αὐτὴν ἐννοιολογία τῆς θέσης πού εἶχαν οἱ ὑποτελεῖς, καὶ ἀνάμεσά τους οἱ Ρωμηοί, στὸ σύστημα τῆς ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας: ὁ νεοτεραισμός, ὡς πρὸς τὸ σημεῖο αὐτό, συνίσταται ἀκριβῶς στὴν ἴδια τὴ μεταγραφὴ πού προϋθέτει ἀποδοχὴ μιᾶς πολιτικῆς θεωρίας πού δὲν ἦταν ἡ ἴδια μὲ ἐκεῖνη πού ὑπαγόρευε τὴ μεταγραφόμενη πολιτικὴ πρακτικὴ», Σπύρος Γ. Ἀσδραχὰς, «Ἡ συνειδητὴ μαρτυρία», *Ἱστορικὰ ἀπεικασματα*, Ἀθήνα 1995, σ. 63-64.

Ὅλα ὅσα ἀναφέραμε ὡς τώρα δίνουν νομίζω μιὰν ἀπάντηση στὸ ζητούμενο πού θέσαμε, ποῖο δηλαδὴ ἦταν τὸ πολιτικο-κοινωνικὸ μὲνῶμα μέσα στὸ ὁποῖο ζοῦσαν οἱ χριστιανικοὶ πληθυσμοὶ μετὰ τὴν ὀθωμανικὴ κατάκτηση: ἦταν μιὰ πολιτικὴ, διαφοροποιημένη κοινωνία.

IV

Μένει νὰ δοῦμε τὸ θέμα τῆς πολιτικῆς συνείδησης αὐτῶν τῶν Ρωμῶν χριστιανῶν. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἡ ἀπάντηση δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι μονολεκτικὴ καὶ νὰ ἀφορᾷ τὸ σύνολο τῶν μελῶν αὐτῆς τῆς πολιτικῆς κοινωνίας, ὅπως καὶ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπαράλλακτη γιὰ ὅποιαδήποτε χρονικὴ στιγμὴ μέσα στὴ μακροαἰωνήν περίοδο τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας. Θὰ μείνω ὡστόσο παραδειγματικά σὲ μιὰ κατηγορία Ρωμῶν χριστιανῶν, ἡ ὁποία ἐνδιαφέρει ἄμεσα τὸ θέμα τῆς Ἡμερίδας, ἐκείνους πού συνδέονταν μὲ τρόπο ἐπίσημο μὲ τὸ ὀθωμανικὸ κράτος· καὶ θὰ πάρω, καταρχὴν, σὰν ὀδηγό μου γιὰ νὰ προσδιορίσω τὴ θέση τους στὸ ὀθωμανικὸ σύστημα καὶ τὴν πρόσδεσή τους μὲ τὴν κοινωνία τῶν χριστιανῶν ὅσα σχετικὰ ἀναφέρει ὁ Καταρτζής.

Ὑπάρχουν, λέει ὁ Καταρτζής, ἀρκετοὶ «Ρωμηοὶ χριστιανοὶ» «πῶχουνε ἀξιώματα... μὲ μπαράτια βασιλικά»²¹. Εἶναι φανερό ὅτι ἐννοεῖ ἀξιώματα ἀναγνωρισμένα ἀπὸ τὸ ὀθωμανικὸ κράτος γιὰ τὰ ὁποῖα ἔπρεπε νὰ ἐκδοθεῖ σουλτανικὸ διοριστήριό ἐγγράφο. Τὸ ἐγγράφο αὐτὸ ἄλλωστε ὑπονοεῖ ὁ Καταρτζής μὲ τὸν ὄρο

21. Κ. Θ. Δημαράς, *Δημήτριος Καταρτζής, Τὰ Εὐρισκόμενα...*, σ. 44 στ. 26-28.

«μπαράτια», αποδίδοντας φωνητικά την αραβικής προέλευσης λέξη *berât*, την όποία χρησιμοποίησε ή Γραμματεία του όθωμανικού κράτους για να δηλώσει τὰ έγγραφα που εξέδιδε για τόν διορισμό ένός άξιωματούχου του κράτους. Ο χαρακτηρισμός τους ως «βασιλικά» αποδίδει τó γεγονός ότι στην όθωμανική αυτοκρατορία τὰ έγγραφα αυτά εκδίδονταν από τόν σουλτάνο²². Ίσως όμως, παράλληλα, τόν χρησιμοποιεί έδω ό Καταρτζής για να τονίσει τήν ύψηλή πηγή προέλευσης του διοριστηρίου έγγράφου, άρα και τόν βαθμό άποδοχής του χριστιανού Ρωμιού από τήν όθωμανική άρχή. Μέσα στην ίδια λογική, ό Καταρτζής αναφέρει και άλλες κατηγορίες Ρωμιών χριστιανών που τυχαίνουν διαφόρων τύπων άναγνώρισης από τó όθωμανικό κράτος. «Μερικοί φορούνε καθάδι», ένw άλλοι φέρουν ένα από τὰ βασιλικά διάσημα, «τήν κάμπανιτζα». Να μείνουμε όμως για τήν ώρα σέ αυτούς που είχαν άξιώματα «μέ μπαράτια βασιλικά».

Ο Καταρτζής όνομάζει τρεις περιπτώσεις τέτοιων Ρωμιών χριστιανών: «πατριάρχαι, άρχιερείς και αυθένται». Και τις επικαλείται, μαζί με τις άλλες κατηγορίες Ρωμιών χριστιανών που με άλλους -ή και με άλλους- τρόπους είναι άποδεκτοί από τήν έξουσία, για να αποδείξει πώς ή πολιτική κοινωνία του έθνους των Ρωμιών

22. Βλ. τή λέξη *berât* στην *Encyclopédie d'Islam* τ. 1, Λένυτεν - Παρίσι 21975, σ. 1205-1206. Σύμφωνα με τόν συντάκτη του λήμματος στην Έγκυκλοπαίδεια (L. Fekete) «le *berât*... signifiait "acte d'investiture", "ordonnance de nomination à une charge"... Comme toutes les investitures dans l'empire ottoman étaient accordées par le sultan, le *berât* était toujours donné au nom du sultan, et il était toujours accompagné de l'épithète *sherif* ou *humayum* («*berât* impérial»).

χριστιανών, μολοντί δέν μετέχει «στή διοίκηση τής πολιτείας των κρατούντων μας κα τ ά π ά ν τ α», δέν είναι «σ' αυτήνα [στή διοίκηση τής πολιτείας των κρατούντων] με τήν όλότη άμέτοχ[η]». Κοντά δηλαδή στα άλλα επιχειρήματα που επικαλείται, άντλημένα από τó χώρο τής πολιτικής, του δικαίου και τής οικονομίας, για να στηρίξει τó συλλογισμό του αναφέρει και τούς Ρωμιούς χριστιανούς που άναγνωρίζονται με τόν πιό έπίσημο τρόπο από τήν όθωμανική άρχή. Και συμπεραίνει: «αυτοί όλοι λοιπόν πολλά καλά συμμετέχουν στο πολίτευμα... και μετ' αυτουνοús άναγκαίως όλ' όσ' είν' άπουκάτου τους, τόσ' ίερωμένοι και τόσοι άρχοντες, κ' όλ' όσοι έχουν δίκηο κ' άράδα να γένουν τέτοιοι, δηλαδή όλ' οί 'Ρωμηοί». Είναι νομίζω έκδηλο ότι δέν αναφέρει όλους αυτούς σαν περιπτώσεις που υπερέβησαν τὰ δεσμά τής «αίχμαλωσης», αλλά ως μέλη τής ίδιας πολιτικής κοινωνίας που, μέσα στα δεδομένα τής όθωμανικής κατάκτησης, μετέχουν «στη διοίκηση τής πολιτείας των κρατούντων» άποτελώντας κατά κάποιον τρόπο έναν από τούς πνεύμονες τής κοινωνίας αυτής που τής επιτρέπουν να αναπνέει και πολιτικά.

Άς σημειώσουμε τέλος ότι σύμφωνα με τó σχήμα που παρουσιάζει ό Καταρτζής, στο πολίτευμα μετέχουν και κληρικοί και λαϊκοί: άναγνωρίζει όμως στους θρησκευτικούς άξιωματούχους, τούς έφοδιασμένους «μέ μπαράτια βασιλικά», ένα ιδιαίτερο, διπλό και δημιουργικό ρόλο που επιτελούν στην κοινωνία των χριστιανών: άποτελούν, λέει, τó ένοποιητικό σύμβολο για τούς Ρωμιούς χριστιανούς και τόν διάυλο έπικοινωνίας τους με τήν επικυρίαρχη κοινωνία. «Συνιστοϋμ' ένα έθνος», γράφει, «που έν ταϋτῷ μᾶς δένουν οί εκκλησιαστικοί μας άρχοντες με τή διοίκηση τήν άνωτά-

τη κ' ἀναμετάξυ μας· αὐτοὶ καὶ σὲ πολλὰ εἶναι κ' ἄρχοντές μας πολιτικοί».

Ἡ ἐρμηνεία εἶναι ἀπλή. Σύμφωνα με τοὺς ὅρους πού ἔθεσε ἡ ὀθωμανικὴ κατάκτηση, ἡ θρησκευτικὴ ιδιότητα ἦταν τὸ κλειδί γιὰ νὰ ἔχουν μιά νομιμοποίηση ἀπέναντι στὴν κυρίαρχη μουσουλμανικὴ θρησκεία οἱ κατακτημένοι χριστιανοί· κατὰ συνέπεια, ὁ ἐπικεφαλῆς τῆς θρησκείας τους, μᾶς ἀπὸ τὶς θρησκείες τῶν λαῶν τῆς Βίβλου, πού γινόταν καταρχὴν ἀποδεκτὸς ἀπὸ τὴ μουσουλμανικὴ κοινωνία μποροῦσε νὰ ἀποτελέσει καὶ τὸ ἐνοποιητικὸ σύμβολο τῆς κοινωνίας τῶν χριστιανῶν. Τὰ ὑπόλοιπα, τὰ πραγματικὰ ὄρια τῆς ἐξουσίας του στὸ πλαίσιο τῆς κοινωνίας του ἦταν ἐσωτερικὴ ὑπόθεση τῆς κοινωνίας αὐτῆς. Μέσα σὲ αὐτὴ τὴν ὀπτική, τὴν ὁποία ὁ νομικὸς Δημήτριος Καταρτζῆς ἦταν σὲ θέση νὰ κατανοήσῃ ἀπολύτως, ὁ ἐκκλησιαστικὸς ἄρχοντας ἦταν «σὲ πολλὰ... κ' ἄρχοντ[α]ς... πολιτικό[ς]». «Ἡ ἐρμηνεία εἶναι ἀπλή», ἀλλὰ ἀποτελεῖ, παράλληλα, καὶ καλὸ δεῖγμα τῆς προσπάθειας τοῦ Φαναριώτη Καταρτζῆ νὰ εἶναι ἀντικειμενικὸς στὶς ἀναλύσεις του· διότι λόγῳ τῆς θητείας του στὶς αὐλές τῶν παραδουνάδιων ἡγεμονιῶν²³ θὰ περιμέναμε πὼς στὴν ἀνάλυσή του θὰ ἤθελε νὰ προβάλλῃ τὸν ἐνοποιητικὸ ρόλο τῶν «αὐθεντῶν» στὴν κοινωνία τῶν χριστιανῶν καὶ ὄχι τῶν «ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων».

Ὑστερα ἀπὸ τὶς παραπάνω ἀναλύσεις, τὸ ἐρώτημα πού θέσαμε, ποῖα ἦταν ἡ πολιτικὴ συνείδηση τῶν «Ῥωμῶν χριστιανῶν» «μὲ μαπαράτια βασιλικά» νομίζω ὅτι

23. Βλ. τὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν Καταρτζῆ πού ἔχει συγκεντρώσει καὶ παρουσιάσει ὁ Κ. Θ. Δημαράς, *Δημήτριος Καταρτζῆς, Δοκίμια...*, σ. θ' ἐπ..

μπορεῖ νὰ βρεῖ μὴν ἀπάντηση σὲ ὅσα δηλώνει ἔμμεσα ὁ ἴδιος ὁ Καταρτζῆς. Ἐὰν διαβάσουμε αὐτὴ τὴ φορὰ ὀλόκληρη τὴ φράση του: «Εἶναι τόσοι σ τὸ γένος μας πῶχουνε ἀξιώματα, δηλαδὴ πατριάρχαι, ἀρχιερεῖς καὶ αὐθένται μὲ μαπαράτια βασιλικά»²⁴. Εἶναι φανερὸ πὼς δὲν τοὺς θεωρεῖ ἐξωμότες ἀλλὰ μέλη τῆς ἴδιας πολιτικῆς κοινωνίας πού, μέσα ἀπὸ τοὺς ὅρους πού τοὺς ἔθεσε ἡ κατάκτηση, ζητοῦσαν νὰ ἰσορροπήσουν ἀνάμεσα στὸ ἀτομικὸ συμφέρον καὶ τὸ «κοινὸ ἀγαθόν», ὅπως εἶχε διαμορφωθεῖ τὴν μεταβυζαντινὴ περίοδο²⁵.

Συμπέρασμα: ἡ παλαιότερη ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία ἀλλὰ καὶ οἱ ὀθωμανολόγοι ἀναγνώριζαν δύο κατηγορίες, τοὺς ὑπόδουλους καὶ τοὺς ἐξωμότες-προδότες, κατηγορίες μὲ τὶς ὁποῖες προσπαθοῦσαν νὰ ἐρμηνεύσουν ὅσα ἀφοροῦσαν τὴν τύχη τῶν χριστιανῶν μετὰ τὴν ὀθωμανικὴν κατάκτηση²⁶. Φαίνεται ὡστόσο,

24. Κ. Θ. Δημαράς, *Δημήτριος Καταρτζῆς, Τὰ Εὐρισκόμενα...*, σ. 44 στ. 26-28.

25. Ἐὰν μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ παραπέμψω καὶ πάλι σὲ μιά δική μου παλαιότερη μελέτη σχετικὴ μὲ τὸν μετασχηματισμὸ τοῦ περιοχόμενου τῆς ἔννοιας τοῦ «κοινοῦ ἀγαθοῦ» τὴν περίοδο τῆς ὀθωμανικῆς κατάκτησης, *Quelques hypothèses pour l'étude des origines de la pensée politique grecque post-byzantine (1453-1484). Le processus de transformation du concept de "bien commun" en rapport avec l'idéologie née après la Prise de Constantinople*, Παρίσι 1976.

26. Βλ. γιὰ παράδειγμα πὼς δύο διάσημοι τουρκολόγοι ἀντιμετώπιζαν τὴν περίπτωση τοῦ Θωμᾶ Καταβοληνοῦ, χριστιανοῦ ἀξιωματούχου τῆς Πύλης πού ἦταν ἀπὸ ἐκείνους πού ἀπαφασιστικὰ συνέβαλαν στὴν ἀνασύσταση τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στὸ κράτος τῶν ὀθωμανῶν μετὰ τὴν ἄλωση: τὸν θεωροῦσαν ἐξωμότη (J. Hammer, *Ἱστορία τῆς ὀθωμανικῆς Ἀυτοκρατορίας*, ἑλλ. μετ. Κ. Κροκιδάς, τ. 2, Ἀθήνα 1870, σ. 338-339 καὶ Fr. Babinger, γαλ. μετ. Η. Ε. del Medico, Παρίσι 1954, σ. 246-247), ἀποψη τὴν ὁποία ἀντέκρουσαν ἀπολύ-

ἀπὸ τὶς πηγὲς ποὺ πρόσφατα ἤρθαν στὸ φῶς καὶ ἀπὸ τὶς νεότερες ἔρευνες ποὺ ἔγιναν, πὼς ἡ πραγματικότητα ἦταν λίγο πιὸ περίπλοκη ὥστε νὰ μὴν μπορεῖ νὰ χωρέσει σὲ ἓνα μανιχαϊκὸ –ἀν ὄχι καὶ ἰδεολογικὰ ἑτεροχρονισμένο– ἐρμηνευτικὸ σχῆμα.

τως πορίσματα νεότερων ἐρευνῶν ποὺ ἀξιοποίησαν πηγὴ τῆς ἐποχῆς τοῦ Καταβοληνοῦ στὴν ὁποία δηλώνεται ὅτι παρέμεινε χριστιανός (βλ. Χ. Γ. Πατρινέλης, *Ὁ Θεόδωρος Ἀγαλλιανὸς ταυτιζόμενος πρὸς τὸν Θεοφάνη Μηδεῖας καὶ οἱ ἀνέκδοτοι Λόγοι του*, Ἀθήνα 1966, σ. 74: ἡ πηγὴ εἶναι οἱ «Λόγοι» τοῦ Θεόδωρου Ἀγαλλιανοῦ).

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ

ΟΙ ΦΑΝΑΡΙΩΤΕΣ ΣΤΑ ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

Η συμβολή των οθωμανικών πηγών στην ελληνική ιστοριογραφία παραμένει περιορισμένη. Η αιτία είναι τόσο ο μικρός αριθμός Ελλήνων τουρκολόγων όσο και μια έμμονη επιφύλαξη σχετικά με την τουρκική αμεροληψία για ό,τι αφορά τα ελληνικά πρόσωπα και πράγματα. Ωστόσο, ανεξάρτητα από το πληροφοριακό υλικό που αναμφισβήτητα συγκεντρώνουν τα αρχεία της κυριάρχου δύναμης του Ελληνικού χώρου για μερικούς αιώνες, κάθε ιστορικός θα έπρεπε να ξεκινά με την υπόθεση ότι καμιά πηγή δεν είναι αφ'εαυτής ανεπίληπτη και αμερόληπτη, αλλά πώς υπόκειται στην επεξεργασία στην οποία θα την υποβάλλει ο ερευνητής, καθώς επίσης και με την αρχή σύμφωνα με την οποία και η μεροληψία μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο ερεύνης.

Ξεκινώντας μ' αυτές τις προϋποθέσεις θέλησα να συγκεντρώσω τις πληροφορίες σχετικές με τους Φαναριώτες που μας παρέχουν τα Οθωμανικά χρονικά. Ποια είναι η θέση που απονέμουν οι Τούρκοι ιστοριογράφοι της εποχής στους Ρωμηούς αξιωματούχους της Υψηλής Πύλης και πώς αυτή η παρουσίαση εξελίσσεται από την εμφάνισή τους στα μέσα του ΙΖ' αιώνα μέχρι την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης;

Για να περιορίσουμε το θέμα μερικοί ορισμοί είναι απαραίτητοι. Και πρώτα τι εννοούμε με τον όρο χρονικά και ποια είναι τα κείμενα που θα περιλάβουμε σ' αυτή την ανασκόπηση; Πρόκειται κυρίως για τα κείμενα συνταγμένα από τους vak'a-nüvis, τακτικούς ιστορικούς της Πύλης. Ο πρώτος vak'a-nüvis, είναι ο Mustafa Na'imâ Efendî που διορίσθηκε σ' αυτή τη θέση το 1702. Στο χρονικό του περιλαμβάνει τα γεγονότα από το 1574 μέχρι το 1659. Αυτά τα επίσημα κατά κάποιο τρόπο κείμενα συμπληρώνουν και άλλες παράλληλες ιστορίες γραμμένες από συγχρόνους, καθώς και ημερολόγια (gûzâme), δηλαδή συγγράμματα που παραθέτουν τα γεγονότα μέρα με την ημέρα. Στο σύνολο μεταχειρισθήκαμε δεκαεπτά κείμενα δημοσιευμένα ανάμεσα στο 1741 (χρονικό του Raşid) και το 2000 (δημοσίευση του *Ανώνυμου Χρονικού*, που καλύπτει τα χρόνια 1699-1704). Σ' αυτή την σειρά περιλαμβάνεται όλη η παραγωγή των vak'a-nüvis, με μόνη εξαίρεση τα αδημοσίευτα τμήματα του χρονικού του Vâsif, που καλύπτουν τα χρόνια 1789-1794 και 1802-1805.

Όσο για τους Φαναριώτες, ο όρος περιλαμβάνει τις οικογένειες, μέλη των οποίων κατείχαν τις θέσεις του δραγομάνου του στόλου (derya tercümanlığı), του Συμβουλίου (Divân tercümanlığı) και των οσποδάρων της Βλαχίας και της Μολδαβίας. Πρώτος μνημονεύεται το 1669 ο Παναγιωτάκης Νικουσίος ως δραγομάνος του στόλου, και το 1709 ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος διορίζεται ηγεμόνας της Μολδαβίας. Πριν απ' αυτή την ημερομηνία, η αλβανικής καταγωγής οικογένεια Γκίκα, που προσφέρει ηγεμόνες Μολδοβλαχίας από το 1659, ενσωματώνεται στις αρχές του ΙΗ' αιώνα

με τους Μαυροκορδάτους, ενώ οι ντόπιοι Ρακοδίτζα εξακολουθούν να ηγεμονεύουν κατά διαστήματα μέχρι τα μέσα του αυτού αιώνα.

Για να εκτιμήσουμε ακριδέστερα τη θέση των Φαναριωτών στα τουρκικά χρονικά, πρέπει να προσδιορίσουμε πρώτα τη θέση τους στην Οθωμανική διοικητική ιεραρχία. Ως ηγεμόνες Μολδοβλαχίας, που ήταν το ανώτερο αξίωμα που μπορούσαν να καταλάβουν, δρισκόταν στην ίδια σειρά με τους κυβερνήτες επαρχιών. Πιο συγκεκριμένα είχαν βαθμό πασά με δύο αλογοουρές (tuğ), σύμφωνα με τη μαρτυρία του Raşid¹. Ως δραγομάνοι του Συμβουλίου υπαγόταν άμεσα στον γενικό γραμματέα του Συμβουλίου (Re'isü'l-küttâb), που θα εξελιχθεί τον ΙΘ' αιώνα σε υπουργό Εξωτερικών, αλλά που δεν είναι ακόμα αυτή την εποχή μέλος του Συμβουλίου και δεν έχει βαθμό πασά. Σ' αυτό το πλαίσιο οι διορισμοί και οι καθαιρέσεις δραγομάνων, ή ακόμα και ηγεμόνων, αναφέρονται όχι συστηματικά και σε λίγες γραμμές.

Ωστόσο, ο ρόλος που αναλαμβάνουν οι δραγομάνοι στις διασκέψεις ειρήνης που τερματίζουν τους αλληπάλληλους πολέμους με την Αυστρία, τη Βενετία και τη Ρωσία, καθώς και η όλο και περισσότερο ασταθής θέση της Μολδοβλαχίας απέναντι στις Ρωσικές επιθέσεις, γίνονται αιτία όλο και περισσότερο λεπτομερών αναφορών όσο περνούν τα χρόνια.

Σε γενικές γραμμές, μπορούμε να πούμε πως οι αναφορές αυξάνουν και πως η θέση τους στα κείμενα αποκτά περισσότερη σημασία, όσο ταυτόχρονα οι

1. Raşid, *Târîh*, τόμος Ε', Κωνσταντινούπολη, 1282 (1865), σ. 49.

εκτιμήσεις, από θετικές στην αρχή, γίνονται όλο και πιο έντονα αρνητικές.

Ο παλαιότερος των Φαναριωτών, ο Παναγιωτάκης Νικουσίος αναφέρεται σε δύο χρονικά αλλά σχετικά με ένα μόνο περιστατικό, τις διαπραγματεύσεις με την βενετσιάνικη πρεσβεία για την παράδοση του Χάνδακα, τον Αύγουστο του 1669. Στο χρονικό του 'Isâ-zâde γίνεται μόνο μνεία του *Tersemân Panayot*, ως μέλος της τουρκικής αντιπροσωπείας², αλλά η ιστορία του *Silahdâr* παραθέτει μια λεπτομερέστερη περιγραφή και ταυτόχρονα μια ενδιαφέρουσα εισαγωγή για την αντίληψη του ρόλου των Φαναριωτών από τις τουρκικές πηγές³.

«Την επόμενη μέρα (... 30 Αυγούστου 1669) ο *Karakulak Ahmed Ağa* και ο Παναγιώτης, που ήταν πρώτος διερμηνέας του Αυτοκρατορικού Συμβουλίου, έφθασαν στον τόπο της συνάντησης. Όταν οι άπιστοι άρχισαν να λεν “σας δίνουμε ένα κάστρο που δεν υπάρχει παρόμοιο στον κόσμο κι ένα διαμάντι που δεν απόκτησε ποτέ κανένας βασιλιάς, στην πραγματικότητα έχουμε δύναμη να αντισταθούμε ακόμα δυο χρόνια αλλά η προθυμία μας για ειρήνη είναι ακόμα μεγαλύτερη” απάντησε τότε ο δραγομάνος ο Παναγιώτης και είπε “απ’ εδώ και πέρα οι στρατιές του Ισλάμ θα πολεμήσουν για το πάρσιμο αυτού του κάστρου όχι για δυο χρόνια αλλά μέχρι συντελείας των αιώνων, μέχρις ότου να ακούγεται μόνο η φωνή της

2. *Isâ-zâde Târîhi*, Κωνσταντινούπολη, 1996, σ. 103.

3. *Silahdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, Silahdâr Târîhi*, Κωνσταντινούπολη, 1928, τόμος Α', σ. 517-519.

κουκουδάγιας ή στην Οθωμανική επικράτεια ή στη χώρα της Βενετίας, δηλαδή, δεν υπάρχει περίπτωση να παραιτηθούν οι πιστοί πολεμιστές από την άλωση του κάστρου. Ξεβουλώστε τ' αυτιά σας, ακόμα και αν ο σεβαστός σουλτάνος μας σκεφτόταν, να λύσει την πολιορκία η μουσουλμανική στρατιά δεν θα έδγαινε από τα χαρακώματα πριν να πάρει το κάστρο, γιατί αυτό έχει σκοτώσει εκατοντάδες χιλιάδες πιστούς του Μωάμεθ”».

Ο συγγραφέας παρουσιάζει το Νικουσίο να ξεπερνά όχι μόνο το ρόλο του δραγομάνου, που περιορίζεται στη μετάφραση των επιχειρημάτων των Τούρκων αξιωματούχων, ή ακόμα και εκείνον του πιστού υπηκόου του Σουλτάνου, εμφανίζοντάς τον ως τον διερμηνέα των αισθημάτων της στρατιάς του Ισλάμ, έτοιμη να αιρηφήση και τη δούληση του άνακτος για να κατακτήσει το κάστρο. Είναι επίσης πολύ απίθανο να πρόκειται για προσωπική ερμηνεία του *Fındıklılı Mehmed Ağa*, γεννημένου στο 1658, που γράφει στην αρχή του επόμενου αιώνα, και κατά πάσα πιθανότητα ο συγγραφέας μεταφέρει μια κατεστημένη παράδοση.

Ο δεύτερος χρονολογικά επιφανής Φαναριώτης είναι ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, που αναφέρεται πάντα ως *İskerlet-zâde Aleksandre*⁴. Μόνο ο *Cevdet*

4. Ο Σκαρλάτος Σεϊτζής είναι ο πατέρας της Ρωξάνδρας, μητέρας του Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου. Ο Αθανάσιος Κομνηνός Υψηλάντης γράφει στο ΙΒ' βιβλίο των *Εκκλησιαστικών τε και πολιτικών* του για τον Μαυροκορδάτο «(...) έπραττε και την Ιατρικήν παρά Τούρκοις και έρωτώμενος υπ' αυτών, τίνος αν ειη υίός, έλεγεν ότι του σουρουτζή Σκαρλάτου, άγνώστου όντος παρ' αυτοίς του πατρός αυτού Παντελή, όθεν ώνομάσθη Σκερλέτογλους».

Raşa, που γράφει στα τέλη του ΙΘ' αιώνα, θα χρησιμοποιήσει το πατρώνυμικό *Mançokordato*. Επίσης, το επίθετο *İskerlet-zâde*, που μεταχειρίζονται οι τούρκοι χρονικογράφοι, περιλαμβάνει τόσο τους Μαυροκορδάτους όσο και τους Γκίκες, εξ' αγχιστίας συγγενείς τους (η Ρωξάνη, κόρη του Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου, παντρεύεται τον Γρηγόριο Γκίκα).

Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, δραγομάνος από το 1674, αναφέρεται για πρώτη φορά μετά από τον αποκεφαλισμό του Καρά Μουσταφά Πασά στο Βελιγράδι τον Δεκέμβριο του 1683. Ο *Re'isü-l küttâb* και ο δραγομάνος μεταφέρονται για ανάκριση στην Αδριανούπολη με την κατηγορία ότι έγιναν όργανα της εξαπάτησης του Σουλτάνου από τον Καρά Μουσταφά Πασά, που επιθυμούσε να κηρυχθεί πόλεμος κατά της Αυστρίας. Τις λεπτομέρειες μας τις δίνει ο *İsâ-zâde*: «Το περιεχόμενο της επιστολής σταλμένης από τον Κράλη της Βιέννης ήταν το εξής: “Η φίλια μας είναι πάγια, σας υποβάλλουμε την ανανέωσή της με τον όρο να σας δίνουμε τον ετήσιο φόρο που δίναμε τον καιρό του σουλτάνου Σουλεϊμάν, και όπως είναι λίγος καιρός που δεν δόθηκε, να δώσουμε και ό,τι υπολείπεται”, και παρήγγειλε με τον πρόεδρο του “να εκκενώσουμε και το νησί του Κόμαραν”⁵. Όταν όμως ήρθε ο Δραγομάνος στον Ρείση και τον πληροφόρησε για το περιεχόμενο της επιστολής, αυτός κατέγραψε τη μετάφραση σύμφωνα με την εντολή του Βεζύρη: “Αν θέλετε να ανανεώσουμε την ειρήνη να την ανανεώσουμε, αλλά αν έχετε σκοπό να εκστρατεύσετε εναντίον μας

5. Το νησί στο Δούναβη, απέναντι στην πόλη του Κόμαραν.

μην κοπιάζετε, ερχόμαστε εμείς” έτσι ώστε οργίστηκε ο Σουλτάνος και έγινε αιτία να γίνει η εκστρατεία⁶. Μετά από την εκτέλεση του Βεζύρη η απάτη έγινε φανερή, ο Ρείσης και ο Δραγομάνος καλέστηκαν μπροστά στο Σουλτάνο και σαν ερωτήθηκαν ο Δραγομάνος είπε: “Διάβασα το γράμμα όπως μου το υπαγόρευσε η συνειδήσή μου, ο Ρείς Εφέντης δεν έγραψε αυτά που περιείχε η επιστολή αλλά το αντίθετο”, και σαν ερωτήθηκε ο Ρείσης είπε: “Φοδήθηκα, κι έγραψα αυτά που μου είπε ο Μέγας Βεζύρης”, οπότε εκδόθηκε αυτοκρατορική απόφαση για τον απαγχονισμό του και εκτελέστηκε⁷. Όσο για τον Μαυροκορδάτο, μαθαίνουμε από το χρονικό του *Defterdâr Sarı Mehmed Paşa*⁸ ότι φυλακίστηκε και απελευθερώθηκε μόνο σαν πλήρωσε στο ταμείο του κράτους 250 πουγγιά άσπρα, που αντιστοιχούσαν με την κινητή και ακίνητη περιουσία του.

Το 1688, ενώ συνεχίζεται ο πόλεμος κυκλοφορούν φήμες πως η Αυστρία ζητά ειρήνη. Η Πύλη στέλνει μία πρεσβεία στη Βιέννη με το πρόσχημα να αναγγείλει την ενθρόνιση του Σουλεϊμάν του Β' και για να διερευνήσει στην πραγματικότητα τις δυνατότητες ειρήνης. Η αντιπροσωπεία αποτελείται από τον *Zülfikâr Efendi* και τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο και θα μείνει τέσσερα χρόνια στη Βιέννη χωρίς αποτέλεσμα⁹.

6. Πρόκειται για την εκστρατεία που κατέληξε στην πανωλεθρία του Οθωμανικού στρατού μπροστά στη Βιέννη.

7. *İsâ-zâde Târîhi*, ό.π., σ. 186.

8. *Zübde-i Vekayiât*, Άγκυρα, 1995, σ. 171. Το ίδιο απόσπασμα υπάρχει και στην *Ιστορία* του *Raşid*, ό.π., τόμος Α', σ. 437.

9. *Zübde-i Vekayiât*, ό.π., σ. 292 και *Raşid*, ό.π., τόμος Β', σ. 44.

Οι διαπραγματεύσεις θα αρχίσουν τελικά το 1698 και οι δύο Οθωμανοί αντιπρόσωποι είναι ο Re'isü'l-küttâb Râmî Mehmed Efendi και ο αρχιδραγομάνος İskerlet-zâde Aleksandri, με τον τίτλο mahrem-i esrâr-i Devlet-i'Aliyye (έμπιστος των μυστικών του Υψηλού Κράτους), τον οποίον ο Μαυροκορδάτος θα μεταφράσει ως «ο εξ απορρήτων»¹⁰.

Τα οθωμανικά χρονικά δεν αναφέρονται στο ρόλο του Μαυροκορδάτου στις διαπραγματεύσεις, αντίθετα με τις ξένες μαρτυρίες (Hammer κ. ά.) που του δίνουν τον πρωτεύοντα ρόλο, αλλά περιέχουν εν γένει λίγες σχετικές λεπτομέρειες για τα προκαταρκτικά της ειρήνης του Κάρλοβιτς. Ο Μαυροκορδάτος αναφέρεται επίσης παρών στην υπογραφή συνθήκης με την Ρωσία που γίνεται τον επόμενο χρόνο στην Κωνσταντινούπολη¹¹.

Μνεία της ιατρικής ιδιότητας του Μαυροκορδάτου γίνεται επ' ευκαιρία της ασθένειας του πρώην Μεγάλου Βεζύρη Hüseyin Paşa, όπου είναι παρών μαζί με τους άλλους γιατρούς που τον εξετάζουν¹².

Τέλος ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος αναφέρεται επ' ευκαιρία των διαπραγματεύσεων ανάμεσα στον ηγεμόνα της Βλαχίας Κωνσταντίνο Μπρανκοβάνου και την Πύλη, όταν ο μέγας δραγομάνος προτείνει να διπλασιαστεί ο φόρος της Βλαχίας (από 270 σε 500

10. *Zübde-i Vekayiât*, ό.π., σ. 641, *Anonim Osmanlı Tarihi*, (Ανώνυμος Οθωμανική Ιστορία), Άγκυρα, 2000, σ. 134, Raşid, ό.π., σ. 436.

11. *Zübde-i Vekayiât*, ό.π., σ. 683, *Anonim*, ό.π., σ. 144, Raşid, ό.π., σ. 494.

12. *Anonim*, ό.π., σ. 165.

πουγγιά)¹³. Αυτή η επέμβαση, η οποία και θα εισακουσθεί, αποτελεί πρώτη μνεία της ανάμιξης των Φαναριωτών στις παραδουνάδιες ηγεμονίες. Στις 11 Δεκεμβρίου 1709, δέκα μέρες πριν από το θάνατο του Αλεξάνδρου, ο γιος του Νικόλαος διορίζεται ηγεμόνας Μολδαβίας¹⁴.

Ο μεγαλύτερος υπερασπιστής, θα μπορούσαμε μάλλον να πούμε υμνητής, του Νικολάου Μαυροκορδάτου είναι ο Raşid από τους πιο σημαντικούς ιστορικούς του ΙΗ' αιώνα. Αντίθετα, ο μεγαλύτερος κατήγορος του είναι ο Αθανάσιος Κομνηνός Υψηλάντης, ο συγγραφέας των *Εκκλησιαστικών τε και πολιτικών διβλίων*, ο οποίος δεν φαίνεται εξ' άλλου να τρέφει συμπάθεια για κανένα από τους Μαυροκορδάτους.

Έτσι ο Raşid κατηγορεί τον Χάνο της Κοιμαίας, που για προσωπικά του συμφέροντα και επειδή ο Νικόλαος δεν του έκανε τις αναμενόμενες κολακείες, συντέλεσε στο να καθαιρεθεί σε λιγότερο από ένα χρόνο, στις 25 Νοεμβρίου 1710, και να διορισθεί στη θέση του ο «προδότης και άθεος» (haîm-i bî-dîn) Δημήτριος Καντεμίρης¹⁵. Τον επόμενο χρόνο όμως ο Καντεμίρης θα διαφύγει στη Ρωσία, ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος αναλαμβάνει και πάλι την ηγεμονία της Μολδαβίας, ενώ ο αδελφός του Ιωάννης (Yanakî στον Raşid) διορίζεται δραγομάνος του Συμβουλίου¹⁶.

Η επόμενη υπεράσπιση του Νικολάου από τον Raşid γίνεται επ' ευκαιρία της αιχμαλωσίας του, το

13. *Anonim*, ό.π., σ. 217, το περιστατικό αναφέρεται επίσης από τον Hammer.

14. Raşid, ό.π., τόμος Γ', σ. 312.

15. Ό.π., σ. 343.

16. Ό.π., σ. 365.

1716 στο Βουκουρέστι (όπου είχε διορισθεί τον προηγούμενο χρόνο ηγεμόνας της Βλαχίας) από τους Αυστριακούς. Κατά τον Raşid, ο Νικόλαος, «πιστός υπηρέτης πάππου προς πάππον (aba'an-cedd) του Υψηλού Κράτους», είχε προσφέρει ακόμα μεγαλύτερες υπηρεσίες πληροφορώντας τακτικά την Κωνσταντινούπολη για τις κινήσεις των Αυστριακών και χρησιμοποιώντας ως μεσάζων μεταξύ της Πύλης και του Rakoczi, το οποίο οι Τούρκοι προωθούσαν ως ηγεμόνα της Τρανσυλβανίας για αντιπερισπασμό στους Αυστριακούς. Οπότε, αν οι Αυστριακοί κατάφεραν να τον αιχμαλωτίσουν με μία επιδρομή τετρακοσίων ατόμων αυτό οφειλόταν –πάντοτε κατά τον Raşid– κυρίως στην προδοσία των δογιάρων που δεν μπορούσαν να ανεχθούν την αντικατάσταση των ντόπιων ηγεμόνων από τον Μαυροκορδάτο¹⁷.

Το Συμβούλιο διορίζει στη θέση του Νικολάου τον αδελφό του Ιωάννη (2 Δεκεμβρίου 1716)¹⁸, ο οποίος και θα κληθεί κατά σουλτανική διαταγή να παρευρεθεί στις διαπραγματεύσεις ειρήνης του Πασάροβιτς, τον Μάρτιο του 1718¹⁹. Αλλά όπως δεν είναι επίσημο μέλος της οθωμανικής αντιπροσωπείας, οι Αυστριακοί δεν δέχονται να καθήσει στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων και επιμένουν να παρίσταται όρθιος πίσω από τις αντιπροσωπείες, ως δραγομάνος. Κατά τον Raşid η τουρκική αντιπροσωπεία δεν δέχεται να υποτιμήσει μπροστά στους συναδέλφους του τον Ιωάννη, ο οποίος έχει ως ηγεμόνας βαθμό ισότιμο κυ-

17. Ό.π., τόμος Δ', σ. 306-307.

18. Ό.π., σ. 309.

19. Ό.π., τόμος Ε', σ. 33-34.

βερνήτου με δύο αλογοουρές και αποφασίζει να παρευρεθεί στις συνεδριάσεις ο γραμματέας του και ο ίδιος να παρεμβαίνει παρασηνιακά²⁰.

Ξέρουμε επίσης, από ξένες πηγές, ότι με την συνθήκη του Πασάροβιτς η Πύλη θα απαιτήσει, και θα εξασφαλίσει την απελευθέρωση του Νικολάου. Ο Ιωάννης θα παραμείνει όμως βοεβόδας Βλαχίας μέχρι τον θάνατό του το 1721, οπότε και θα επανέλθει σ' αυτό το αξίωμα ο Νικόλαος. Ο Υψηλάντης κατηγορεί τον Νικόλαο ότι δηλητηρίασε τον αδελφό του.

Από τον διορισμό του Ιωάννη στη Βλαχία το 1716, διερχόμενος του Συμβουλίου ήταν ο γαμπρός του Γρηγόριος Γκίκας, ο οποίος διορίζεται ηγεμόνας Μολδαβίας το 1726. Ο Küçük Çelebi-zâde 'Asim efendi, συνεχιστής του χρονικού του Raşid, αναφέρει τον ορισμό του στις 5 Οκτωβρίου 1726, ονομάζοντάς τον İskerlet-zâde Ligorasko²¹.

Η περίοδος που ακολουθεί το 1730, χρονιά που καταπνίγεται στο αίμα η σχετικά φιλελεύθερη περίοδος, γνωστή ως «η εποχή της τουλίπας», επιφέρει συντηρητισμό και αναταραχές. Τα χρονικά του Sami και του Şakir, επίσημων χρονικογράφων της εποχής (1730-1733), εξακολουθούν να εκθειάζουν την πιστή υπηρεσία των İskerlet-zâde. Ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος πεθαίνει το 1730²² και διορίζεται να τον αντικαταστή-

20. Ό.π., σ. 49.

21. Ό.π., τόμος ΣΤ', σ. 409-410.

22. Ο χρονογράφος, που δε θέλει να χρησιμοποιήσει τις τυπικές φράσεις, που συνοδεύουν το θάνατο ενός μουσουλμάνου, με αναφορές στον Παράδεισο, αλλά ούτε και να τον αποστείλει στην Κόλαση, όπως συμβαίνει συνήθως στις αναγγελίες θανάτου ενός απίστου, μεταχειρίζεται την εξής πρωτότυπη ορο-

σει ως βοεβόδας της Βλαχίας ο γιος του Κωνσταντίνος. Αλλά ο Μιχαήλ Ρακοβίτσα, από παλιά ηγεμονική οικογένεια, καταφέρει να του πάρει τη θέση. Τον επόμενο χρόνο όμως ο Κωνσταντίνος «πιστός στη θρησκεία και στο κράτος και γόνος οικογενείας πάππου προς πάππον εμπίστων δραγομάνων»²³, διορίζεται και πάλι ηγεμόνας Βλαχίας (14 Νοεμβρίου 1731).

Την 1η Δεκεμβρίου 1731 συμβαίνει η πρώτη εκτέλεση Φαναριώτου για προδοσία και συνεργασία με τον εχθρό, ο αποκεφαλισμός του Κωνσταντίνου Βεντούρα, δραγομάνου του στόλου, αναφερόμενου ως εχθρού της θρησκείας και καταραμένου από τους χρονικογράφους²⁴.

Ακολουθεί το 1741 η καταδίκη και εκτέλεση του Iskerlet-zâde του Αλεξάνδρου Γκίκα, μεγάλου διερμηνέα. Ο χρονικογράφος Sübhi αφιερώνει ένα σημαντικό απόσπασμα στην υπόθεση απορώντας για το πώς ένας απόγονος μιας δυναστείας (hânedân), που υπηρέτησε τόσα χρόνια με πίστη και συνέπεια το κράτος,

λογία για να ανακοινώσει το θάνατο του Μαυροκορδάτου «πορεύθηκε προς τη χώρα της ανυπαρξίας και θημάτισε προς τον λάκκο του τάφου ('azm-i diyâr-i'adem ve hufre-i ganve vaz'-i kadem...). *Târîh-i Sâmî, Şâkir ve Sübhi*, Κωνσταντινούπολη, 1198 (1784), σ. 14.

23. Ό.π., σ. 32.

24. Ό.π., σ. 34. Κατά τον Υψηλάντη η εκτέλεση είναι συνέπεια των διαβολών του Κωνσταντίνου Μαυροκορδάτου «μισούντος τὸν Βεντούραν διὰ τὴν μετὰ τοῦ Μιχάλ-βόδα (Ρακοβίτσα) οἰκειότητα», ενώ ο Sâmî αφήνει να εννοηθεί ότι στην πτώση του δραγομάνου συνετέλεσε η καθάρηση του προστάτη του Καπουδάν-πασά. Το ίδιο επαναλαμβάνει και ο Şem'dânî-zâde (*Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târîhi, Mür'it-i Tevârîh*), Κωνσταντινούπολη, τόμος Α', 1976, σ. 25-26.

μπόρεσε να προδώσει τα μυστικά στις διαπραγματεύσεις ειρήνης με την Αυστρία (πρόκειται για την συνθήκη ειρήνης του Βελιγραδίου, το 1739) και κυρίως να εισαγάγει στο κείμενο της συνθήκης φράσεις και λέξεις διφορούμενες που έβλαπταν τα συμφέροντα του κράτους²⁵.

Παρ' όλα αυτά όμως οι χρονικογράφοι διατηρούν την εμπιστοσύνη τους προς τους Iskerlet-zâde (Μαυροκορδάτους και Γκίκες). Έτσι ο Süleyman 'Izzî, επαινεί την «πάππου προς πάππου» αφοσίωσή τους καθώς και την πιστή υπηρεσία του Κωνσταντίνου Μαυροκορδάτου στον αυστροτουρκικό πόλεμο του 1736-1739, όταν αυτός διατελούσε ηγεμόνας Βλαχίας, αναφερόμενος στον επαναδιορισμό του σ' αυτή τη θέση το 1744²⁶.

Στα χρόνια που ακολουθούν η απληστία της οθωμανικής γραφειοκρατίας, την οποία και θα επικρίνουν οι μεταγενέστεροι ιστορικοί, όπως ο Şâni-zâde και ο Cevdet Paşa, και οι οικονομικές ατασθαλίες των ηγεμόνων δημιουργούν σειρά προβλημάτων που θα επιβαρύνουν την τελευταία περίοδο της σταδιοδρομίας του Κωνσταντίνου Μαυροκορδάτου και των Γκίκα. Το Συμβούλιο ως αντιπερισπασμό επαναφέρει στις ηγεμονίες τους Ρακοβίτσα και μετά νέες φαναριώτικες οικογένειες, όπως τους Καλλιμάχηδες. Αυτά

25. *Târîh-i Sâmî...*, ό.π., σ. 186-187.

26. *Târîh-i 'Izzî*, Κωνσταντινούπολη, 1199 (1784), σ. 6. Μερικούς μήνες μετά από την εκτέλεση του Αλεξάνδρου Γκίκα, ο αδελφός του Γρηγόριος παύεται από την ηγεμονία της Μολδαβίας, στην οποία είχε διαδεχθεί το 1735 τον Κωνσταντίνο Μαυροκορδάτο, και επαναφέρεται ο Κωνσταντίνος (*Târîh-i Sâmî...*, ό.π., σ. 203) στον οποίο θα δοθεί και πάλι η Βλαχία το 1744.

αναφέρονται χωρίς ιδιαίτερα σχόλια από τον Süleyman 'Izzî και το πρώτο μέρος της ιστορίας του Vasif Efendi²⁷.

Η κατάσταση θα αλλάξει ριζικά με τον ρωσο-τουρκικό πόλεμο του 1768 - 1774. Η ρωσική επίδραση στις ηγεμονίες, στους Φαναριώτες και σε όλο τον ελληνικό χώρο αυξάνει, και κατά συνέπεια η εμπιστοσύνη που έτρεφε εδώ κι έναν αιώνα η Οθωμανική γραφειοκρατία προς τους Φαναριώτες μειώνεται.

Ο Γρηγόριος Καλλιμάχης, ηγεμόνας της Μολδα-

27. Ανταλλαγή ηγεμονιών το 1748 μεταξύ Κωνσταντίνου Μαυροκορδάτου, που επαναφέρεται στη Μολδαβία, και Γρηγορίου Γκίκα, βοεβόδα Μολδαβίας από το 1747, που διορίζεται στη Βλαχία (*Târih-i'Izzî*, ό.π., σ. 153-154, ο οποίος αναφέρεται στους εκδισμούς και υπεξαιρέσεις των ηγεμόνων εις βάρος των εκεί ραγιάδων επίσης *Sem'dânî-zâde*..., ό.π., σ. 141). Καθαίρεση τον επόμενο χρόνο και εξορία στην Τένεδο του Κωνσταντίνου Μαυροκορδάτου, αντικατάστασή του από τον Κωνσταντίνο Ρακοδίτσα, γιο του Μιχαήλ (*Târih-i'Izzî*, ό.π., σ. 208). Θάνατος του Γρηγορίου Γκίκα το 1752 και διαδοχή του στην ηγεμονία Βλαχίας από το γιο του Ματθαίο (*Târih-i'Izzî*, ό.π., σ. 285). Ανταλλαγή ηγεμονιών το 1753 μεταξύ Κωνσταντίνου Ρακοδίτσα και Ματθαίου Γκίκα (*Târih-i'Vâsif*, Κωνσταντινούπολη, 1219 (1805), τόμος Α', σ. 15). Καθαίρεση του Ματθαίου Γκίκα τον Φεβρουάριο του 1756 και αντικατάστασή του με τον Κωνσταντίνο Ρακοδίτσα (ό.π., σ. 76). Διορισμός το 1758 του Ιωάννη Καλλιμάχη, διερμηνέα του Συμβουλίου, στη Μολδαβία (ό.π., σ. 119). Καθαίρεση την ίδια χρονιά και φυλακισμός, για χρέη, του Κωνσταντίνου Μαυροκορδάτου, που είχε επανέλθει το 1756 στη Βλαχία, διαδεχόμενος τον Ρακοδίτσα (ό.π., σ. 151). Αποφυλάκιση του Κωνσταντίνου Μαυροκορδάτου το 1759, τελευταίος διορισμός του στη Βλαχία το 1761, καθαίρεση και εξορία του στη Μυτιλήνη το 1763 (ό.π., σ. 151, 220· επίσης *Sem'dânî-zâde*..., ό.π., τόμος Β', σ. 38).

βίας, αποκεφαλίζεται το 1769, με την κατηγορία ότι δεν φρόντισε αρκετά για το σιτηρέσιο του οθωμανικού εκστρατευτικού σώματος. Ο Vâsif αναφέρει την κατηγορία και το γεγονός τονίζοντας την προσέγγιση του Καλλιμάχη προς τους Ρώσους²⁸.

Το τμήμα του χρονικού του Vâsif, που περιλαμβάνει τα περιστατικά που οδήγησαν στο 1789 στην εκτέλεση του Νικολάου Μαυρογένη, ηγεμόνα Βλαχίας, δεν έχει δημοσιευθεί, αλλά ο Cevdet Paşa (ο οποίος χρησιμοποιεί το χρονικό του Vâsif) αναφέρεται εκτενέστατα στην περίπτωση, πλέκοντας το εγκώμιο του Μαυρογένη και κατηγορώντας αυτούς που προκάλεσαν το θάνατό του²⁹. Αλλά ο Cevdet Paşa γράφει έναν αιώνα μετά από τα γεγονότα.

Οι τελευταίοι χρονικογράφοι της εποχής, ο Ahmed 'Asim, (περίοδος 1791 - 1808, αλλά πολύ συνοπτικός για τα πρώτα δέκα χρόνια) και κυρίως ο Şâhî-zâde (1808 - 1820) επικρίνουν ιδιαίτερα τους Φαναριώτες. Σ' αυτούς παρατηρούμε και την εισαγωγή μιας νέας ορολογίας, την οποία μπορούμε να χαρακτηρίσουμε ως αποστασιοποίηση. Δηλαδή οι Φαναριώτες παύουν να είναι «δικοί τους» και γίνονται «ξένοι». Τα επώνυμα που έδιναν οι χρονικογράφοι στα διάφορα πρόσωπα αντικαθίστανται πλέον από τα πραγματικά οικογενειακά τους ονόματα. Από τα 1790 και εξής εμφανίζονται τα πατρωνυμικά Μαυρογένης (Μανρογανί), Υψηλάντης, Μουρούζης κ.τ.λ., στα Οθωμανικά χρονικά, ενώ στον Şâhî-zâde παρουσιάζεται για πρώ-

28. *Târih-i'Vâsif*, ό.π., τόμος Β', σ. 11-12.

29. Cevdet Paşa, *Târih*, Κωνσταντινούπολη, 1309 (1891-1892), τόμος Ε', σ. 63-67.

τη φορά ο όρος Fenârlî Rum (Φαναριώτες), παράλληλα με το Rum Milleti, σε μια φράση λίβελλο, όπου οι Φαναριώτες κατηγορούνται ως προδότες και κατάσκοποι του εχθρού εδώ κι εκατόν πενήντα χρόνια. Αλλά μην ξεχνάμε πως ο Şâhî-zâde συντάσσει την ιστορία του ανάμεσα στο 1821 και το 1826.

Αντίθετα, ο Cevdet Paşa στον ΙΑ' τόμο της ιστορίας του, που γράφεται γύρω στα 1875, θα επιχειρήσει μια κάποια αποκατάσταση. Αναφερόμενος στις ιστορίες του Σπυρίδωνα Τρικούπη και του Κωνσταντίνου Παπαρηγόπουλου αναλύει την άνοδο και την πτώση των Φαναριωτών, εισάγοντας τόσο τον παράγοντα της Ρωσίας όσο και αυτόν της παρακμής της Οθωμανικής γραφειοκρατίας³⁰.

30. Ό.π., τόμος ΙΑ', σ. 11-13.

ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΣ ΚΟΝΟΡΤΑΣ

ΟΡΘΟΔΟΞΟΙ ΙΕΡΑΡΧΕΣ
ΣΤΗΝ ΥΠΗΡΕΣΙΑ
ΤΗΣ ΥΨΗΛΗΣ ΠΥΛΗΣ

Η ιστορική ανάλυση της μορφής που πήρε η παροχή υπηρεσιών Ορθοδόξων Ιεραρχών προς την Υψηλή Πύλη κατά την μακρά περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας που συμβατικά αρχίζει με την Άλωση και λήγει το 1923, παραπέμπει στο γενικότερο ζήτημα των σχέσεων ανάμεσα στα μέλη του Ανώτατου Ορθόδοξου Κλήρου και της Οθωμανικής Διοίκησης. Απαραίτητη προϋπόθεση προς τούτο είναι να ληφθούν υπόψη δύο παράγοντες: από τη μία πλευρά το οθωμανικό θεσμικό, πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο, καθώς και οι κατά καιρούς συγκεκριμένες επιδιώξεις της οθωμανικής ηγεσίας όσον αφορά στους Ορθόδοξους Ιεράρχες. Από την άλλη, οι τάσεις και επιδιώξεις που ανέπτυξε η ίδια η Ορθόδοξη Εκκλησιαστική Ιεραρχία εντός του παραπάνω πλαισίου προς διάφορες κατευθύνσεις. Έχει άρα σημασία να εξαχθούν συμπεράσματα από την αντιπαραβολή των θεωρήσεων και των δύο μερών ώστε να σκιαγραφηθούν πληρέστερα οι διαστάσεις του θέματος που φυσικά αφορά όχι μόνο την εκκλησιαστική, αλλά γενικότερα την Νεοελληνική και, ακόμη περισσότερο, τη Βαλκανική Ιστορία.

Πριν προχωρήσει κανείς στην κατ' ουσίαν εξέταση του ζητήματος, επιβάλλεται να θεθούν υπόψη κάποιες παράμετροι που φαίνεται να διέπουν άμεσα τις σχέσεις Ορθόδοξης Εκκλησίας και Οθωμανικής Διοίκησης: καταρχήν, στην ανάπτυξη και εξέλιξη των σχέσεων αυτών επί τετρακόσια εβδομήντα χρόνια, υπάρχει μία δυναμική εξέλιξη: οι οθωμανικές κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές δομές, δηλαδή το πλαίσιο, εντός του οποίου τέθηκαν και αναπτύχθηκαν οι σχέσεις αυτές, μεταβαλλόταν σταδιακά και ριζικά από το 15ο ως και τις αρχές του 20ού αιώνα. Οι μεταβολές αυτές δεν μπορούσαν να αφήσουν ανεπηρέαστες και τις επαφές Πύλης και Ορθοδόξων Ιεραρχών.

Μία δεύτερη παράμετρος αφορά στις σχέσεις Σουλτάνων και Ιεραρχών πριν από την Άλωση, περίοδο κατά την οποία τέθηκαν οι πρώτες βάσεις. Πράγματι, αν και η Άλωση αποτελεί σημαντικό σταθμό ως προς το ζήτημα αυτό, δεδομένου ότι μόνον από τότε η κεφαλή της Ορθοδοξίας, δηλαδή ο Οικουμενικός Πατριάρχης, τελεί υπό την οθωμανική εξουσία, η Ορθόδοξη Εκκλησία και οι οθωμανοί ιθύνοντες γνωρίζονταν ήδη αρκετά καλά τουλάχιστον εκατόν πενήντα χρόνια πριν: πολλοί Μητροπολίτες ασκούσαν τα καθήκοντά τους σε οθωμανοκρατούμενα εδάφη, τόσο στη Μικρά Ασία, όσο και (από τα μέσα του 14ου αι.) στα Βαλκάνια και ήταν φυσικό και επιβεβλημένο να αναπτυχθούν ήδη από τότε οι εκατέρωθεν σχέσεις και να διερευνηθούν και διαγνωσθούν οι εκατέρωθεν επιδιώξεις.

Η τρίτη παράμετρος που πρέπει να ληφθεί υπόψη, αφορά στη σημασία που είχε η Ορθόδοξη Εκκλησία για τους ορθόδοξους λαούς που σταδιακά πέρασαν

στην οθωμανική εξουσία: Η Εκκλησία, ιδίως μετά την εξαφάνιση από το πολιτικό προσκήνιο του Βυζαντινού Αυτοκράτορα, των άλλων ορθόδοξων ανεξάρτητων βαλκανικών Βασιλείων, αλλά και την εξαφάνιση, φυγή στη δύση ή και ενσωμάτωση στην οθωμανική άρχουσα τάξη μεγάλου μέρους των ανώτερων ορθόδοξων κοινωνικών στρωμάτων, αποτελούσε το μόνο θεσμικά συγκροτημένο σώμα της μεσαιωνικής ορθόδοξης κοινωνίας που οι Οθωμανοί διατήρησαν για δικούς τους λόγους αλώβητο, όσον αφορά τουλάχιστον την ιεραρχική του δομή. Κατά συνέπεια, οι Ορθόδοξοι Ιεράρχες ήταν απαραίτητοι στις ορθόδοξες οθωμανοκρατούμενες κοινωνίες, δεδομένου ότι κυρίως αυτοί, τουλάχιστον κατά τους δύο πρώτους αιώνες μετά την Άλωση, μπορούσαν να μεταλαμπαδεύσουν στο νέο πλαίσιο τις αξίες που χρειάζονταν αυτές οι κοινωνίες για να διατηρήσουν τη συνοχή τους. Πράγματι, η Εκκλησία δεν φρόντιζε μόνο να σώσει τις ψυχές του ποιμνίου της: αναγορεύθηκε σε σημαντικό νομοθέτη, απένεμε δικαιοσύνη, είχε οικονομικές δραστηριότητες, ασκούσε κοινωνική πρόνοια, ήταν ένας σημαντικότερος –ο βασικός για τους πρώτους αιώνες– παράγων παροχής παιδείας και, άρα, αναπαραγωγής της ιδεολογίας στους ορθόδοξους πληθυσμούς¹. Ο τεράστιος πολιτικός, ιδεολογικός και κοινωνικός ρόλος της Εκκλησίας δεν ξέφυγε της προσοχής των Σουλτάνων, των οποίων η πλειοψηφία των υπηκόων ήταν, μέχρι και το πρώτο μισό του 16ου αιώνα ορθόδοξοι. Αν λοι-

1. Πολύ εύστοχα ο Ρουμάνος ιστορικός Ν. Ιοργα τιλοφόρησε το διδρίλιο του *Το Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο* (ελλ. μτφρ. από τις εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1985).

πόν οι Ορθόδοξοι ιεράρχες συνειδητοποίησαν πολύ νωρίς ότι ήταν απαραίτητες οι επαφές με την Οθωμανική Διοίκηση, την ίδια ανάγκη αισθάνθηκαν και οι οθωμανοί ιθύνοντες, ώστε να εδραιώσουν αποτελεσματικότερα την κυριαρχία τους στο μεγαλύτερο μέρος των κατακτημένων πληθυσμών.

Μία τελευταία παράμετρος που δεν πρέπει να αγνοηθεί είναι το ότι η Χριστιανική –και αργότερα η Ορθόδοξη– Εκκλησιαστική Ιεραρχία είχε μάθει να συνυπάρχει αλληλένδετη με την πολιτική εξουσία στην χριστιανική Ανατολή, ήδη από τη νομιμοποίησή της τον 4ο αιώνα. Ανάμεσα σε άλλους παράγοντες και η παράδοση που είχε διαμορφωθεί επί ένδεκα αιώνες από τη στενή σχέση Πατριαρχών και Βυζαντινών Αυτοκρατόρων, των «δύο στύλων της Πολιτείας», κατά τα κείμενα κανονικού δικαίου, δεν φαίνεται να επέτρεπε στους Ορθόδοξους Ιεράρχες να ασκούν πολιτική εξουσία χωρίς την αιγίδα κάποιας κρατικής εξουσίας, έστω και αν αυτή ήταν από το 1453 αλλόπιστη. Πολύ περισσότερο που ο πολυεθνικός χαρακτήρας του Οθωμανικού Κράτους, όπως και πριν του Βυζαντινού, συνήδε με τον οικουμενισμό που αποτελούσε σημαντικό ιδεολογικό άξονα της Εκκλησίας.

Έχοντας λάβει όλα τα παραπάνω υπόψη, επιβάλλεται μία σύντομη αναφορά σε ζητήματα μεθοδολογικού χαρακτήρα, τα οποία επίσης αποτελούν προϋποθέσεις για μία σφαιρικότερη θεώρηση των σχέσεων Πύλης και Ορθόδοξης Εκκλησιαστικής Ιεραρχίας. Οι δύο αυτοί μηχανισμοί που εκ πρώτης όψεως είχαν εκ διαμέτρου αντίθετη αποστολή –ο ένας τη διατήρηση της Ορθοδοξίας και ο άλλος την εξάπλωση του Ισλάμ–

συνυπήρξαν τουλάχιστον για πέντε αιώνες και μάλιστα –όσον αφορά στο Οικουμενικό Πατριαρχείο– εδρεύοντας στην ίδια πόλη. Η Κωνσταντινούπολη ήταν ταυτόχρονα το κέντρο της πολυεθνικής Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά και το σημείο αναφοράς όλων των ορθόδοξων πληθυσμών. Η μακροαίωνα αυτή συνύπαρξη μπορεί να μελετηθεί ορθολογικά μόνο αφού ληφθούν, μακριά από κάθε τύπου συναισθηματικές φορτίσεις και θεωρήσεις και χωρίς, φυσικά, τους παρεπόμενους αναχρονισμούς, οι οικονομικοί, κοινωνικοί και πολιτικοί παράγοντες που την καθόρισαν και τη μορφοποίησαν. Ήδη, εδώ και τριάντα πέντε περίπου χρόνια άρχισαν να διαμορφώνονται νέες απόψεις στην ιστοριογραφία: νέες μελέτες, αφενός μεν έθεσαν το ζήτημα στο πλαίσιο των πραγματικοτήτων της εποχής και εξήγησαν τη συνύπαρξη Πατριαρχείου - Πύλης στην πολιτική βάση του δούναι και λαβείν², αφετέρου δε, ανέδειξαν σταδιακά την καθοριστική σημασία της μελέτης των οθωμανικών θεσμών και των πολιτικών στοχεύσεων της οθωμανικής εξουσίας, καταδεικνύοντας ότι είναι πλέον αδύνατη όχι μόνο η μελέτη του θέματος που μας απασχολεί εδώ, αλλά γενικότερα η έρευνα στη Νεοελληνική και στη Βαλκανική Ιστορία, χωρίς να ληφθεί υπόψη ο οθωμανικός παράγοντας και κατά συνέπεια και οι οθωμανικές πηγές³.

2. Βλ. ενδεικτικά D. Apostolopoulos, *Quelques hypothèses pour l'étude des origines de la pensée politique gracque post-byzantine (1453-1484). Le processus de transformation du concept de «Bien commun» en rapport avec l'idéologie née après la prise de Constantinople*, διδ. διατρ., Παρίσι, Πανεπιστήμιο Paris I, 1976.

3. Ιδιαίτερη σημασία στα οθωμανικά κείμενα που αφορούν

Η αντιπαραβολή σε ίση βάση των τελευταίων με τις εκκλησιαστικές και τις άλλες που μόνες μέχρι τότε είχαν μελετηθεί, θα μπορούσε να οδηγήσει σε μία σφαιρικότερη θεώρηση του θέματος, μακριά από τους μύθους, τις αξιολογήσεις και τις ιδεολογικές χειραγωγήσεις που είχαν πρυτανεύσει από τα μέσα του 19ου αιώνα στην ιστοριογραφία.

Δεδομένου ότι η περίοδος πέντε και πλέον αιώνων συνύπαρξης Ορθόδοξης Εκκλησιαστικής Ιεραρχίας και Οθωμανικής Διοίκησης είναι ιδιαίτερα μακρά, η παρούσα μελέτη θα περιοριστεί σε γενικές θεωρήσεις

στην Εκκλησία έδωσε ο Γ. Αραμπατζόγλου, *Φωτίσιος Βιβλιοθήκη*, I-II, Κωνσταντινούπολη, 1933-1935. Αξίζει να αναφερθούν, μεταξύ άλλων, οι παρακάτω μελέτες: J. Kabrda, *Le système fiscal de l'Église Orthodoxe dans l'Empire Ottoman*, Brno 1969, Radmila Tričković, «Srpska crkva sredinom XVII veka», στο *Glas CCCXX Spske Akademije nauk I umetnosti, Odeljenje istorijskih nauka* (Βελιγράδι), 2 (1980), σελ. 61-164, M. Maxim, «Les relations des pays roumains avec l' Archevêché d'Ohrid à la lumière des documents tures inédits» στο *Revue des Études Sud-Est Européennes*, (Βουκουρέστι), 19/4 (1981), σελ. 653-671, B. Braude, «Foundation Myths of the Millet System», στο B. Braude - B. Lewis (εκδ.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society*, Νέα Υόρκη - Λονδίνο, I, 1982, σελ. 69-88, H. Inalcik, «Ottoman Archival Materials on Millets», *Ibidem*, σελ. 437-449, H. Inalcik, «The Status of the Greek Orthodox Patriarch under the Ottomans», στο *Turcica* (Παρίσι), 21/23 (1991), σελ. 412-421, P. Konortas, «Considérations ottomanes au sujet du Patriarcat Orthodoxe de Constantinople (XVe-XVIe siècles): quelques hypothèses», στο Επιτροπή Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης / Κέντρο Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης (εκδ.), *ΣΤ Συνέδριο Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης, ελληνικές ανακοινώσεις*, Αθήνα 1990, σελ. 213-226, Ελισσάβετ

και άντληση ενδεικτικών παραδειγμάτων που καταδεικνύουν πάντως τάσεις και στοχεύσεις τόσο των οθωμανών ιθυνόντων, όσο και των Ιεραρχών. Έτσι, καταρχάς θα γίνει προσπάθεια να εκτεθούν οι θέσεις της Οθωμανικής Διοίκησης για το ρόλο των μελών του Ανώτατου Ορθόδοξου Κλήρου στο Κράτος και την κοινωνία. Θα εξετασθεί συγκεκριμένα εάν η οθωμανική ηγεσία θεωρούσε τους Ιεράρχες απλά θρησκευτικούς λειτουργούς ή κάτι περισσότερο: όργανα της Διοίκησης του Κράτους με συγκεκριμένες διοικητικές θέσεις και άρα συγκεκριμένη αποστολή. Στη δεύτερη περίπτωση, οι Ιεράρχες δεν θα ασκούσαν απλά κατά καιρούς κάποιες δραστηριότητες που θα τους έβεταν περιστασιακά στην υπηρεσία της Υψηλής Πύλης, αλλά θα είχαν μόνιμο και αυτονόητο καθήκον να ασκούν ένα κρατικό αξίωμα και να συμμορφώνονται συνεχώς με τις εκάστοτε επιλογές της οθωμανικής εξουσίας. Παράλληλα, ολόκληρη η Ορθόδοξη Εκκλησιαστική Ιεραρχία θα ήταν κομμάτι της Οθωμανικής Διοίκησης, ενταγμένη με κάποιο τρόπο στους διοικητικούς μηχανισμούς της Αυτοκρατορίας, με ανάλογες συνέπειες για τη γενικότερη θέση των μελών του Ανώτατου Ορθόδοξου Κλήρου στην οθωμανική κοινωνία. Στη συνέχεια, θα γίνει προσπάθεια να διερευνηθούν οι θέσεις του Ανώτατου Ορθόδοξου Κλήρου απέναντι στις όποιες θεωρήσεις της Οθωμανικής Διοίκησης για το ρόλο του. Θα εξετασθεί συγκεκριμένα, εάν οι Ιε-

Ζαχαριάδου, *Δέκα τουρκικά έγγραφα για τη Μεγάλη Εκκλησία (1483-1567)*, Αθήνα 1996, Π. Κονόρτας, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Βεράτια για τους προκαθημένους της Μεγάλης Εκκλησίας (17ος - αρχές 20ού αι.)*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια 1998.

ράρχες αποδέχθηκαν, τότε και ως ποιο βαθμό το όποιο νομικό καθεστώς τούς είχε επιφυλάξει η οθωμανική εξουσία, νομιμοποιώντας την ενδεχομένως και αποδεχόμενοι ίσως μία ένταξή τους στον οθωμανικό διοικητικό μηχανισμό. Παράλληλα, θα διερευνηθούν οι λόγοι και οι νομικές, πολιτικές και κοινωνικές συνέπειες της όποιας αποδοχής τέτοιας μορφής. Γίνεται αντιληπτό ότι εάν οι Ορθόδοξοι Ιεράρχες λειτουργούσαν έναντι του ποιμνίου τους, των ιεραρχικά κατωτέρων τους κληρικών, των άλλων οργάνων της Οθωμανικής Διοίκησης, αλλά και εξωτερικών παραγόντων, όχι μόνο ως καθαρά θρησκευτικοί λειτουργοί, αλλά και ως διοικητικά όργανα, αποδεχόμενοι για κάποιους λόγους το καθεστώς που τους είχαν επιφυλάξει οι Σουλτάνοι, θα αποδέχονταν και μία εξέχουσα θέση στην οθωμανική κοινωνία ως οιονεί (;) μέλη της οθωμανικής άρχουσας τάξης, καθώς και τις συνέπειες της θέσης αυτής σε οικονομικό, πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο.

Η οθωμανική άποψη

Για τη διερεύνηση των θέσεων και των προθέσεων της οθωμανικής εξουσίας ως προς το ρόλο των Ορθόδοξων Ιεραρχών στο Κράτος, πολύτιμες είναι βέβαια οι οθωμανικές πηγές που αφορούν στην Εκκλησία. Οι πηγές αυτές είναι διαφόρων ειδών και πολυάριθμες σε όγκο. Ιδιαίτερη σημασία έχουν εδώ τα *δεράτια*⁴,

4. Για τη σχετική με τα *δεράτια* βιβλιογραφία, βλ. Κονόρτας, *Θεωρήσεις*, ό.π., σελ. 45 επ. και 53 επ.

δηλαδή τα έγγραφα διορισμού των μελών του Ανώτατου Ορθόδοξου Κλήρου που περιγράφουν τα καθήκοντα και τις εξουσίες των Ιεραρχών, όπως τις αντιλαμβάνονταν η οθωμανική εξουσία, αλλά και μία σειρά καταστίχων που αφορούν τις οικονομικές σχέσεις του Ανώτατου Ορθόδοξου Κλήρου με το Σουλτανικό θησαυροφυλάκιο, όπως τα *Piskopos Mukataas Defterleri*⁵.

Ήδη πριν από την Άλωση, άλλου τύπου οθωμανικές πηγές, τα *φορολογικά τιμαριωτικά κατάστιχα* (*tahrir defterleri*), παρέχουν σημαντικές πληροφορίες για τη θέση του Ανώτατου Κλήρου στο Κράτος. Παρουσιάζονται Μητροπολίτες και Επίσκοποι να είναι κάτοχοι τιμαρίων, όπως και άλλοι ορθόδοξοι αριστοκράτες στα Βαλκάνια ή και Μονές⁶. Τούτο σήμαινε ότι η Οθωμανική Διοίκηση θεωρούσε τους συγκεκριμένους ορθόδοξους κληρικούς και λαϊκούς ως μέλη της οθωμανικής άρχουσας τάξης που απελάμβαναν φορολογικές προσόδους από το Κράτος και είχαν την υποχρέωση να παρέχουν σε αντάλλαγμα, στρατιωτική συνδρομή στον οθωμανό μονάρχη ανά πάσα στιγμή. Λόγω του μικρού αριθμού πληροφοριών για την πρόωμη αυτή εποχή, δεν είμαστε προς το παρόν σε θέση να γνωρίζουμε σε ποιο βαθμό το μέτρο ήταν γενικευμένο, όσον αφορά στους Ιεράρχες. Διαφαίνεται όμως μία τάση της Οθωμανικής Διοίκησης ήδη πριν από την Άλωση, να εντάξει στα γρανάζια της οθωμανικής στρατιωτικοδιοικητικής γραφειοκρατίας τα μέλη του Ανώτατου

5. Για τα κατάστιχα αυτά, όσον αφορά στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, βλ. İnalçık, *Materials*, ό.π..

6. Βλ. Η. İnalçık, *Hicri 835 tarihli sûret-i defter-i sancak-i Arnavid*, Αγκυρα, Türk Tarih Kurumu 1954, σελ. 110.

Ορθόδοξου Κλήρου. Η τάση αυτή επιδεδαιώνεται πανηγυρικά μετά την Άλωση μέσα από τα βεράτια που χορηγούνταν σε Πατριάρχες, Μητροπολίτες και Επισκόπους. Ανεξάρτητα από την περίοδο που εκδίδονταν, τα έγγραφα αυτά καταδεικνύουν μία σταθερή δούληση της Οθωμανικής Διοίκησης να θεωρήσει τους Ορθόδοξους Ιεράρχες ως όργανα της οθωμανικής κρατικής μηχανής που επιτελούσαν –κατέχοντας μία διοικητική θέση– ένα συγκεκριμένο λειτούργημα: να επιδίδουν τις «εσφαλμένες συνήθειες των ομάδων των απίστων»⁷ (δηλαδή των Ορθοδόξων εν προκειμένω). Πράγματι, τα βεράτια εκδίδονταν –όπως και για κάθε άλλο διοικητικό αξιωματούχο– στο όνομα του Σουλτάνου, ο οποίος μέσω αυτών και μόνο παρουσιάζεται να εκχωρεί σε κάθε Ανώτατο Κληρικό μία συγκεκριμένη διοικητική θέση καθιερώνοντας έτσι μία διαπροσωπική σχέση ανάμεσα σε αυτόν και καθένα Ιεράρχη ξεχωριστά και, σε καμμία περίπτωση –μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα– θεσμική σχέση μεταξύ Κράτους και Εκκλησίας, διακηρύσσοντας παράλληλα με τον τρόπο αυτό ότι η εξουσία του κάθε Ιεράρχη πηγάζει από το Σουλτάνο και μόνο. Οι διοικητικές αυτές θέσεις παρουσιάζονται μέσα από τα βεράτια ως αντιστοιχούσες προς κρατικά αξιώματα που ανήκαν στην οθωμανική εξουσία και άρα απονέμονταν ή αφαιρούνταν κατά το δοκούν από τον οθωμανό μονάρχη και μόνο. Είναι χαρακτηριστικό ότι από το 16ο ως και τα μέσα του 17ου αιώνα, οι μόνες δύο βασικές προϋποθέσεις για την εκχώρηση των βερατίων σε Μητροπολίτη ή Επί-

7. Βλ. Ζαχαριάδου, *Έγγραφα*, ό.π., σελ. 178.

σκοπο, σύμφωνα πάντα με την Οθωμανική Διοίκηση, ήταν, πρώτον να έχει ο προς τον η εκχώρηση την ιδιότητα του κληρικού και δεύτερον, η καταβολή από πλευράς του στην Πύλη ενός ποσού, του *πεσκέσιου*⁸. Το πεσκέσι ήταν ένα είδος «αντιδώρου» προς τον οθωμανό μονάρχη, ο οποίος παραχωρούσε στον συγκεκριμένο Ιεράρχη το αξίωμά του. Για παράδειγμα, στο κείμενο μητροπολιτικού βερατίου της εποχής της βασιλείας του Μωάμεθ Β', αναφέρονται ως προς το σημείο αυτό τα εξής: «Επειδή ο κληρικός... κατέβαλε στο Σουλτανικό μου θησαυροφυλάκιο το ποσό... χρυσών νομισμάτων του εκχώρησα τη μητροπολιτική του εξουσία»⁹.

Μόλις από το τέλος του πρώτου μισού του 17ου αιώνα αναγνωρίστηκε στον Πατριάρχη το δικαίωμα να προτείνει αυτός μόνος μέσω μίας ενσφράγιστης αίτησης προς την Πύλη συγκεκριμένο κληρικό ως Μητροπολίτη ή Επίσκοπο και, μετά την καταβολή του παραπάνω ποσού, η αρμόδια Υπηρεσία της Κεντρικής Οθωμανικής Διοίκησης εξέδιδε το βεράτι¹⁰. Παράλληλα, η Ιερά Σύνοδος, το μόνο κατά τους Ιερούς Κανόνες αρμόδιο όργανο για την ανάδειξη των Μητροπο-

8. Για το δόσιμο αυτό, βλ. μεταξύ άλλων, Π. Κονόρτας, «Η οθωμανική κρίση του τέλους του ΙΣΤ αιώνα και το Οικουμενικό Πατριαρχείο», στο *Τα Ιστορικά* (Αθήνα), 2/3 (1985), σελ. 45 επ..

9. F. Babinger, *Sultanische Urkunden zur Geschichte der Osmanischen Wirtschaft und Staatsverwaltung am Ausgang der Herrschaft Mehmeds II des Eroberers*, Μόναχο, Oldenburg 1945, σελ. 229-232 και R. Anhegger – H. İnalcık, *Kanûnnâmê-i sultani ber mâceb-i 'örf-i 'smani*, Άγκυρα, Türk Tarih Kurumu 1956, σελ. 65.

10. Βλ. ενδεικτικά, Κονόρτας, *Θεωρήσεις*, σελ. 192 επ..

λιτών και των Πατριαρχών, είναι στα θεράτια παντελώς απύσχα, όσον αφορά αυτή της την αρμοδιότητα από το 16ο μέχρι και το 18ο αιώνα τουλάχιστον. Οι εν λόγω διοικητικές θέσεις που απονέμονταν στους Ιεράρχες από την οθωμανική εξουσία μέσω των θερατίων, ονομάζονταν αντίστοιχα *patriklik*, *mitropolidlik* και *piskoposluk* και αντιστοιχούν στους όρους πατριαρχική, μητροπολιτική και επισκοπική εξουσία, την οποία οι εν λόγω Ιεράρχες μπορούσαν να ασκήσουν όχι από τη στιγμή της συνοδικής εκλογής τους, αλλά μόνον από τη στιγμή της έκδοσης του θερατίου¹¹.

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, η οθωμανική εξουσία επεφύλαξε καταρχάς στα μέλη του Ανώτατου Ορθόδοξου Κλήρου ένα καθεστώς άμεσα εξαρτημένου από αυτήν –και μόνο– διοικητικού λειτουργού. Παράλληλα, ο Σουλτάνος εμφανίζεται μέσα από τα εν λόγω κείμενα στην αρχή να ελέγχει την εκκλησιαστική Ιεραρχία σε όλα τα επίπεδα, από τον Πατριάρχη μέχρι και τον Επίσκοπο. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι όροι «Πατριαρχείο» και «Εκκλησία» απουσιάζουν από τα θεράτια παντελώς μέχρι και τα μέσα του 19ου αιώνα. Τούτο σημαίνει ότι η Οθωμανική Διοίκηση δεν αναγνώριζε τη νομική προσωπικότητα της Εκκλησίας ή του Πατριαρχείου ή μίας Μητρόπολης ή Επισκοπής. «Εβλεπε» μόνο συγκεκριμένους κληρικούς, στους οποίους απένεμε τις συγκεκριμένες διοικητικές θέσεις. Αυτό το καθεστώς που πολύ απέχει από την εικόνα που μας δίνουν οι εκκλησιαστικές πηγές, εναρμονιζόταν απόλυτα σε νομικό επίπεδο με το ισλαμικό δίκαιο που δεν αναγνωρίζει νομικά πρόσωπα. Παράλληλα όμως, πο-

11. Βλ. Konortas, *Considerations*, ό.π., σελ. 217 επ..

λιτικά, επέτρεπε στο Σουλτάνο να ελέγχει την Ορθόδοξη Εκκλησιαστική Ιεραρχία σε όλα τα επίπεδα.

Το παραπάνω καθεστώς γνώρισε σημαντικές εξελίξεις κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας: ενώ κατά το 16ο και μέχρι το τέλος του πρώτου μισού του 17ου αιώνα, μόνος ο Σουλτάνος φαίνεται να διορίζει τους Μητροπολίτες και τους Επισκόπους, αργότερα, όπως ήδη αναφέρθηκε, αναγνωρίζεται στον Πατριάρχη το δικαίωμα να προτείνει αυτός μόνος –και όχι ο Σύνοδος– τους συγκεκριμένους προς διορισμό κληρικούς στην Πύλη. Μάλιστα από τα μέσα του 18ου αιώνα (1741) αναγνωρίστηκε αυτό το δικαίωμα όχι μόνο στον Πατριάρχη, αλλά και σε πέντε (αργότερα οκτώ) συγκεκριμένους Μητροπολίτες (Νικαίας, Νικομηδείας, Κυζίκου, Ηρακλείας και Χαλκηδόνος). Πρόκειται βεβαίως για τους *Γέροντες* Μητροπολίτες και το σύστημα διοίκησης του Πατριαρχείου που εγκαινιάστηκε τότε, ίσχυσε μέχρι και το 1860/2 και ονομάστηκε *Γεροντισμός*¹². Η νομική προσωπικότητα του Πατριαρχείου και της Ορθόδοξης Εκκλησίας και ο ρόλος της Ιεράς Συνόδου στην ανάδειξη των Μητροπολιτών και των Επισκόπων θα αναγνωρισθούν πλήρως από την Πύλη μόλις κατά την περίοδο του *Τανζιμάτ* και συγκεκριμένα μετά την έκδοση του *Χάττι Χουμαγιούν* (Διατάγματος που εκδόθηκε το 1856) και τη συνακόλουθη δημοσίευση (1860/2) των *Εθνικών*

12. Βλ. ενδεικτικά, Άνθιμος (Μητροπολίτης Αμασείας), «Ιστορική περιγραφή του προ της εφαρμογής των Εθνικών Κανονισμών πολιτεύματος του Οικουμενικού Πατριαρχείου και ο Γεροντισμός», στο *Εκκλησιαστική Αλήθεια* (Κωνσταντινούπολη), 21 (1901), σελ. 384-388.

Κανονισμών, (οθ. *Nizamat-i mevzuat*). Οι τελευταίοι είναι στην ουσία το «Σύνταγμα» της Ορθόδοξης Κοινοτήτας της Αυτοκρατορίας (*Rum milleti*), με βάση το οποίο αυτή διοικήθηκε μέχρι και το 1923. Και οι Εθνικοί Κανονισμοί όμως ψηφίστηκαν από «Εθνοσυνέλευση» που συγκλήθηκε, όσον αφορά το νομικό σκέλος, από σουλτανικό διάταγμα και περιβλήθηκαν το νομικό τύπο του νόμου του Οθωμανικού Κράτους.

Παρά τις παραπάνω μεταβολές, υπάρχει πάντως μία σταθερά, όσον αφορά το καθεστώς των μελών του Ανώτατου Ορθόδοξου Κλήρου στην Αυτοκρατορία, μέχρι και το 1923. Πάντοτε, ακόμη και μετά το 1860/2, οι Ιεράρχες θεωρούνταν μέλη της Οθωμανικής Διοίκησης και σε κάθε περίπτωση ήταν απαραίτητη, για την άσκηση των καθηκόντων τους, ανεξάρτητα από το ποια διαδικασία εκλογής τους αναγνώριζε η Πύλη κατά καιρούς, η έκδοση σουλτανικού βερατίου (η καταβολή δοσιμάτων καταργήθηκε επίσημα με τις θεσμικές αλλαγές που επήλθαν με το Τανζιμάτ). Χαρακτηριστικά, σύμφωνα με το άρθρο Η' του πρώτου Κανονισμού, ο Πατριάρχης θεωρείται «πολιτικώς... μέσον της Υψηλής Κυβερνήσεως, ίνα εκτελή τας αποφάσεις της ως προς κοσμικάς τινας υποθέσεις των εν τη Πατριαρχεία του Χριστιανών»¹³.

Εκτός όμως από το παραπάνω καθαρά διοικητικό σκέλος, το καθεστώς των μελών του Ανώτατου Ορθόδοξου Κλήρου είχε και μία οικονομική διάσταση. Στο

13. Χ. Παπαστάθης, *Οι κανονισμοί των Ορθοδόξων Ελληνικών Κοινοτήτων του Οθωμανικού Κράτους και της Διασποράς. Ι: Νομοθετικές πηγές - Κανονισμοί Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1984, σελ. 86.

πεσκέτι που επιβλήθηκε στον Πατριάρχη κατά το 1465/5, προστέθηκε το 1474 και το *βασιλικόν χαράτζιον*¹⁴ (οθ. *maktu*), ένα κατ' αποκοπή ποσό που καταβαλλόταν σε ετήσια βάση. Το ποσό των εν λόγω δοσιμάτων αυξήθηκε σημαντικά κατά το 16ο αιώνα, ενώ νέα δοσίματα προστέθηκαν σταδιακά και άλλα καταργήθηκαν, τα οποία καταβάλλονταν στην Πύλη από τα μέλη του Ανώτατου Ορθόδοξου Κλήρου μέχρι και την περίοδο του Τανζιμάτ, οπότε και εξαλείφθηκαν. Είναι καταρχήν χαρακτηριστικό –και αυτό επιβεβαιώνει όσα παραπάνω αναφέρθηκαν– ότι τα εν λόγω δοσίματα δεν δάρουν την «Εκκλησία» ή το «Πατριαρχείο», ανυπόστατο νομικά για το Οθωμανικό Κράτος μέχρι και τα μέσα του 19ου αιώνα, αλλά προσωπικά τους συγκεκριμένους Ιεράρχες. Έτσι, οι μεν Μητροπολίτες και Επίσκοποι, για να λάβουν το βεράτι ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλλουν πεσκέσι, ενώ ο Πατριάρχης, εκτός από το πεσκέσι κατέβαλλε κάθε χρόνο και το *maktu*. Τα δοσίματα αυτά αντικαταστάθηκαν από άλλα κατά τη διάρκεια του 17ου και του 18ου αιώνα.

Και μέσα από την υποχρεωτική καταβολή των δοσιμάτων, φαίνεται ότι η Οθωμανική Διοίκηση δεν αναγνώριζε στην αρχή τον ισόδιο χαρακτήρα του πατριαρχικού αξιώματος. Είναι άλλωστε γνωστό και

14. Βλ. Ρ. Κονορτάς, «Les contributions ecclésiastiques, "Patriarchikè Zêteia" et "Basilikon Charatzion": contribution à l'histoire économique du Patriarcat Oecuménique aux XVe et XVIe siècles», στο Centre des Recherches Neohelleniques/ Fondation Nationale de la Recherche Scientifique (εκδ.), *Actes du IIe colloque international d'histoire. Economies méditerranéennes, équilibres et intercommunications (XIIIe-XVIe siècles)*, III, Αθήνα 1986, σελ. 235 επ..

από εκκλησιαστικές πηγές ότι οι αντιμαχόμενοι για τον Πατριαρχικό Θρόνο Ιεράρχες πρόσφεραν συχνά στην Πύλη όλο και μεγαλύτερα ποσά¹⁵. Πράγματι, φαίνεται ότι μέχρι και τις αρχές του 18ου αιώνα, η εκχώρηση του *patriklik* συνδεόταν με την ετήσια καταβολή του *makti* (αργότερα ενός άλλου δοσίματος, του *κρέατος του βασιλικού μποστανίου*¹⁶) και έτσι ανανεωνόταν κάθε χρόνο. Άρα, η εκχώρηση του *patriklik* από την Πύλη έμοιαζε με την εκχώρηση από το Σουλτάνο στον πλειοδότη, σουλτανικών εισοδημάτων για ορισμένη χρονική διάρκεια, εν προκειμένω ετήσια, παραλληλίστηκε δηλαδή με ένα οθωμανικό θεσμό, αυτόν του *mukata*. Μόλις το 1714 η Πύλη θα αναγνωρίσει στον Πατριάρχη τον ισόδιο χαρακτήρα του αξιώματός του, αλλά και πάλι με το μανδύα ενός οθωμανικού θεσμού, του *malikâne*¹⁷: πρόκειται για την εκχώρηση στον πλειοδότη σουλτανικών εισοδημάτων, εφόρου ζωής αυτή τη φορά. Ο δικαιούχος, στον οποίο κατακυρωνόταν ο *malikâne* κατέβαλλε στην Πύλη εκτός από ένα εφάπαξ ποσό κατά την εκχώρηση (*muacele*) και ένα ετήσιο ποσό, το *miri*. Αλλά και το ετήσιο δόσι-

15. Το φαινόμενο αυτό, η *επανεύασις*, ήταν συχνότατο: βλ. ενδεικτικά μία αναφορά στο χρονικό του Μαλαξού: *Πατριαρχική Κωνσταντινουπόλως Ιστορία από τον αννδ' έως τον αφοή' έτους Χριστού*, στο I. Βέκκερ (εκδ.), *Historia Patriarchica et politica Constantinopoleos. Epirotica*, Βόννη, 1849, σελ. 136.

16. Βλ. Κονόρτας, *Θεωρήσεις*, σελ. 171 επ..

17. Αθανάσιος Κομνηνός Υψηλάντης, *Εκκλησιαστικών και πολιτικών των εις δώδεκα, βιβλίων Η, Θ' και Ι*, ήτοι τα μετά την Άλωσιν (1453-1789), Κωνσταντινούπολη 1870 (ανατ. Αθήνα, Καραβίας, 1972), σελ. 294-295 και Κονόρτας, *Concidérations*, ό.π., σελ. 220 επ..

μο που κατέβαλλε ο Πατριάρχης στην Πύλη, ονομαζόταν από το 1714, *μυρί*¹⁸.

Είναι σαφές από τα παραπάνω ότι το πατριαρχικό αξίωμα είχε για την Πύλη και οικονομικό ενδιαφέρον, καθόλου ευκαταφρόνητο. Η οικονομική διάσταση που είχε η εκχώρηση του πατριαρχικού κυρίως αξιώματος, το οποίο περιβλήθηκε τον τύπο *mukata* και αργότερα του *malikâne*, δεν οφείλεται μόνο στην προσπάθεια της Οθωμανικής Διοίκησης να «κατανοήσει» νομικά έναν ιεραρχικά δομημένο οργανισμό, την Εκκλησία, που, ενώ της ήταν απαραίτητος, ήταν ξένος προς τους οθωμανικούς θεσμούς. Πέραν του ότι εξασφάλιζε τον προσπορισμό όλο και μεγαλύτερων ποσών στο Σουλτανικό θησαυροφυλάκιο, επέτρεπε στην Πύλη να διεισδύει σε όλα τα επίπεδα της εκκλησιαστικής Ιεραρχίας, εκμεταλλευόμενη τους ανταγωνισμούς των επιθυμούντων τον Πατριαρχικό θρόνο Μητροπολιτών που πλειοδοτούσαν. Και με αυτόν τον τρόπο, ο εκκλησιαστικός μηχανισμός εντάχθηκε στη διοικητική μηχανή του Οθωμανικού Κράτους. Αν και σταδιακά, εκμεταλλευόμενοι την προϊούσα παρακμή της Κεντρικής Διοίκησης της Αυτοκρατορίας αλλά και άλλους παράγοντες, όπως την αύξουσα επιρροή των Φαναριωτών, οι Ιεράρχες κατόρθωσαν να «πείσουν» την Οθωμανική Διοίκηση να πλησιάσει τις αντιλήψεις της προς αυτές που επέβαλλαν οι Ιεροί Κανόνες για τη διοίκηση της Εκκλησίας και να αναγνωρίσει τέλος, από τα μέσα του 19ου αιώνα, και τη νομική της προσωπικότητα, υπάρχει μία σταθερά: τά μέλη του Ανώτατου

18. Βλ. Κονόρτας, *Θεωρήσεις*, σελ. 174 επ..

Ορθόδοξου Κλήρου πάντα θεωρούνταν από την Πύλη ως κρατικοί αξιωματούχοι, μέλη της Διοίκησης του Κράτους.

Η θέση της Εκκλησίας

Αναφέρθηκε παραπάνω ότι η Ορθόδοξη Εκκλησία ήταν επί ένδεκα αιώνες στενά συνδεδεμένη με τη Βυζαντινή ορθόδοξη πολιτική εξουσία. Ωστόσο, η νέα τάξη πραγμάτων που επιβλήθηκε μετά την Άλωση, έθετε σημαντικά ζητήματα ως προς τη θέση που θα τηρούσε ο Ορθόδοξος Ανώτατος Κλήρος απέναντι στην αλλόπιστη οθωμανική εξουσία και τις στοχεύσεις της. Οι εκκλησιαστικές πηγές φαίνονται στην αρχή διστακτικές να αποδεχθούν το καθεστώς που επεφύλαξε στα μέλη του Ανώτατου Ορθόδοξου Κλήρου η Οθωμανική Διοίκηση, καθώς βέβαια και τη συνακόλουθη άγνοια και καταπάτηση από την οθωμανική εξουσία πολλών Ιερών Κανόνων. Η εικόνα που αποπνέουν για τα παραπάνω οι συνοδικές αποφάσεις του δεύτερου μισού του 15ου και των αρχών του 16ου αιώνα, είναι μία προσπάθεια τήρησης κατά το δυνατόν της παράδοσης και σε περίπτωση που αυτό δεν ήταν εφικτό, εκθέτουν ότι η Εκκλησία αναγκαζόταν «λόγω των καιρών» να συμμορφωθεί «κατ' οικονομίαν» με καταστάσεις που επιβάλλονταν «έξωθεν». Η συμμόρφωση αυτή παρουσιάζεται ως υποχρεωτική ώστε να διατηρεί το «μείζον», δηλαδή η ορθόδοξη πίστη¹⁹... Αυτό

19. Ενδεικτική είναι η φρασεολογία που χρησιμοποιείται σε συνοδική πράξη του 1474, η οποία αναφέρεται στην επιβολή

εξασφαλιζόταν βέβαια μόνο μέσω της διατήρησης της Εκκλησίας.

Από το δεύτερο μισό όμως του 16ου αιώνα η παραπάνω θέση μεταβάλλεται και τα εκκλησιαστικά κείμενα είναι όλο και λιγότερο διστακτικά στο να αποδεχθούν τις σουλτανικές παρεμβάσεις. Μπορεί κανείς να διαπιστώσει τη μεταβολή αυτή και μέσω του τίτλου που τα επίσημα εκκλησιαστικά κείμενα απονέμουν στο Σουλτάνο: ενώ στην αρχή ο οθωμανός μονάρχης αποκαλείται κυρίως «ο κρατών», από το 1580 είναι «βασιλεύς», τίτλος που απονεμόταν πριν το 1453 μόνο στον ορθόδοξο Βυζαντινό Αυτοκράτορα²⁰... Πρόκειται βέβαια για τυπική αναγνώριση της νομιμότητας της οθωμανικής εξουσίας που μετά τους πρώτους δισταγμούς επικρατεί από την εποχή της πρώτης πατριαρχίας του Ιερεμία Β'. Όσο προχωρούν οι δεκαετίες και οι αιώνες, η αναγνώριση της νομιμότητας της οθωμανικής εξουσίας θα πάρει και τη διάσταση της ρητά εκπεφρασμένης αναγνώρισης των Σουλτάνων ως διαδόχων των Βυζαντινών Αυτοκρατόρων. Είναι χαρακτηριστική στο σημείο αυτό μία πράξη που εκδόθη-

του βασιλικού χαράτζιου. «Δια τούτο η Πόρτα, προστάξει του κρατούντος, επέθηκεν ημίν, ως μη βουλομένοις το τοιούτο βάρος, προσθείσα και απειλίας μεγίστας, ει όλως παρακούσαι τολμήσωμεν... Δια τούτο, ως τα έσχατα κινδυνεύοντες, υπέστημεν άπαντες το ειρημένον χαράτζιον κατ' ενιαυτόν τελείν»: Ε. Σταματιάδης, *Εκκλησιαστικά Σύλλεκτα*, Σάμος, Ηγεμονικόν Τυπογραφείον, 1891, σελ. 15.

20. P. Konortas, «Les rapports juridiques entre le Patriarcat Orthodoxe de Constantinople et l'Empire Ottoman (1453-1600): problèmes d'approche», στο *Questions et débats sur l'Europe Centrale et Orientale* (Παρίσι), 4 (Δεκ. 1985), σελ. 156.

κε το Μάιο του 1767 και που αναφέρεται στην κατάργηση των Αυτοκέφαλων Αρχιεπισκοπών Αχρίδας και Ιπεκίου και στη συνακόλουθη ενσωμάτωσή τους στο Οικουμενικό Πατριαρχείο. Η ενσωμάτωση αυτή έγινε σύμφωνα με σουλτανικό διάταγμα, το οποίο νομιμοποιείται από το εκκλησιαστικό κείμενο, παραλληλιζόμενο με τα διατάγματα των Βυζαντινών Αυτοκρατόρων: «... ότι τοις όντως και νομίμως βασιλεύσι δέδοται το νομοθετείν και νεαράς θεσπίζειν, οίος εξ οίων εστιν ο νυν κραταιότατος και ευσεδέστατος νικητής και τροπαιούχος αήττητος βασιλεύς και δεσπότης ημών ού το κράτος είη αώνιον... Νεαρά, ρωμαϊστί δε σάκρα και τουρικώτερον χάτι σερίφιον... ως παρά γνησίου βασιλέως και τα σκήπτρα κατά διαδοχήν φέροντος νενομοθετημένον»²¹.

Παρά τους αρχικούς δισταγμούς να αναγνωρίσει τους Σουλτάνους ως βασιλείς, το Πατριαρχείο ποτέ δεν απέστη από τη γραμμή της νομιμοφροσύνης απέναντι στην οθωμανική τάξη πραγμάτων. Τούτο φαίνεται ενδεικτικά και από τη στάση του Πατριαρχείου απέναντι σε ενέργειες που σκοπό είχαν να ανατρέψουν την οθωμανική εξουσία. Είναι χαρακτηριστική στο σημείο αυτό η συνοδική απόφαση του 1601 που προβαίνει στην εκλογή νέου Μητροπολίτη Λαρίσης μετά την πρώτη αποτυχημένη απόπειρα επανάστασης

21. Κ. Δελικάνης, *Πατριαρχικών εγγράφων τόμος τρίτος, ήτοι τα εν τοις κώδιξι του Πατριαρχικού Αρχιεπιφυλακείου σωζόμενα επίσημα εκκλησιαστικά έγγραφα τα αφορώντα εις τας σχέσεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου προς τας Εκκλησίας Ρωσίας, Βλαχίας και Μολδανίας, Σερβίας, Αχριδών και Πεκίου, 1564-1863*, Κωνσταντινούπολη 1905, σελ. 898-900.

του μέχρι τότε Μητροπολίτη Διονυσίου (του Φιλοσόφου ή Σκυλοσόφου): «...πράγμα ετόλμησεν επιβλαβές και επόλεθρον κατά τε της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας και της επαρχίας αυτού... και παντός του γένους των ευσεδών. Και γαρ τολμηρώς και αλογίστως αποστασίαν μελετήσας κατά της βασιλείας του πολυχρονίου βασιλέως σουλτάν Μεχμέτ και πολλά των απόπων διανοηθείς και σκεψάμενος, πάνυ όντα μεστά επιβουλής και κινδύνων θανατηφόρων...»²². Στην ίδια γραμμή εντάσσεται βέβαια και η Πατρική Διδασκαλία (1798), καθώς και άλλα κείμενα, όπως αυτά του Αθανασίου Παρίου (αρχές του 18ου αιώνα).

Δεν ήταν μόνο η αποδοχή της νομιμότητας της οθωμανικής εξουσίας που αποτέλεσε πάγια γραμμή πλεύσης του Πατριαρχείου. Ορθόδοξοι Ιεράρχες αποδέχθηκαν συχνά και το ρόλο που του ανέθετε η οθωμανική εξουσία ως διπλωματικών εκπροσώπων της, πράγμα που καταδεικνύει άλλωστε και μία τάση εμπιστοσύνης προς τα μέλη του Ορθόδοξου Κλήρου από την πλευρά των ταγών του Οθωμανικού Κράτους. Χαρακτηριστική ως προς το σημείο αυτό είναι η θέση που πήρε ο Μελέτιος Πηγάς, Τοποτηρητής του Οικουμενικού Θρόνου, σε επιστολή που απέστειλε προς τον Μιχαήλ Γενναίο, Ηγεμόνα της Βλαχίας που είχε επαναστατήσει κατά του Σουλτάνου: «Ου γαρ εστι θέλημα του πολυχρονημένου μεγάλου αυθέντου σουλτάν Μεμετ ίνα αδικώνται οι λαοί. Ου γαρ ως βασιλεύς μόνον

22. Δ. Σάρρος, «Μαξιμου ιερομονάχου του Πελοποννησίου λόγος στηλιτευτικός κατά Διονυσίου του επικληθέντος Σκυλοσόφου και των συναποστησάντων αυτώ εις Ιωάννινα εν έτει 1611», στο *Ηπειρωτικά Χρονικά* (Ιωάννινα), 3 (1928), σελ. 179.

διοικεί τον κόσμο του θεού, αλλά και ως πατήρ αγαπά τον λαόν... Μάλιστα όταν ο βασιλεύς ουκ έχει είδησιν, ουδέ θέλημα εις τα κακά... Ίνα και ημείς έχωμεν ειρήνην εν τη σκέψει του πολυχρονημένου βασιλέως και του υψηλοτάτου δεζύρη, ος ημάς αγαπά»²³. Κατά την ίδια περίοδο, ο Πηγάς εκφραζόταν για το Σουλτάνο σε επιστολή του προς τον Ρώσο Τσάρο ως εξής: «Οι βασιλείς όλοι και άρχοντες των εθνών και δη και αυτοί οι νυν κρατούντες της όλης Ασίας και Αφρικής έχουσιν ημάς και τους εμούς δια τιμής»²⁴. Αλλά ακόμα και στις αρχές του 20ού αιώνα (1901), ο Πατριάρχης Κωνσταντίας Ε', πιεζόμενος να παραιτηθεί, υποστήριζε ότι η παύση του εξαρτάται μόνον από την οθωμανική εξουσία: «Εφόσον ο Πατριάρχης εκπληροί πιστώσ τα εαυτού καθήκοντα, δέον να περιμένη την ετυμηγορίαν του Άνακτος και της Κυβερνήσεως, έτοιμος να υποκύψη εις την Υψηλήν θέλησιν του εφ' ημάς τεταγμένου κραταιού Μονάρχου»²⁵.

Η πίστη το Πατριαρχείου στην αρχή της νομιμοφροσύνης απέναντι στην οθωμανική εξουσία δεν φαίνεται να οφείλεται μόνο στην επιθυμία των Σουλτάνων να νομιμοποιήσουν την εξουσία τους στους ορθόδοξους υπηκόους τους και μέσω της Εκκλησίας. Ο Ορθόδοξος Ανώτατος Κλήρος αμέσως ήδη μετά την Άλω-

23. E. Hurmuzaki (εκδ.), *Documente prințoare la istoria Românilor, XVII: Texte grecești* (εκδ. Α. Παπαδόπουλος - Κεραμεύς), Βουκουρέστι 1909, σελ. 347.

24. W. Regel, *Analecta Byzantino-russica*, Λειψία - Αγία Πετρούπολη 1891, σελ. 109.

25. Β. Σταυρίδης, *Οι Οικουμενικοί Πατριάρχαι (1860 - σήμερα)*, Ι, Θεσσαλονίκη 1977, σελ. 405.

ση, γνώριζε πολύ καλά ότι η ανασύσταση του Πατριαρχείου οφειλόταν στη σουλτανική θέληση, στη «φιλανθρωπία του κρατούντος» σύμφωνα με τα λόγια του ίδιου του Γενναδίου Σχολαρίου²⁶, πρώτου Πατριάρχη μετά την Άλωση. Οι Ορθόδοξοι Ιεράρχες διαπίστωσαν έγκαιρα και γρήγορα, αφενός μεν ότι η οθωμανική εξουσία μπορούσε να τους προστατεύσει από τις επιδουλές των Δυτικών²⁷ και ότι κατά συνέπεια η αντιδυτική πολιτική των Σουλτάνων συμβάδιζε με την αυστηρή αντικαθολική πολιτική που σε γενικές γραμμές ακολουθούσε το Πατριαρχείο, τουλάχιστον κατά τα πρώτα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι ενώ στις λατινοκρατούμενες περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου οι Βενετοί, οι Γενουάτες και άλλοι Λατίνοι Ηγεμόνες δεν επέτρεπαν την ύπαρξη Ορθόδοξων Ιεραρχών, μόλις αυτές πέραγαν στην οθωμανική εξουσία, το Πατριαρχείο χειροτονούσε Ιεράρχες και τους απέστειλε να ασκήσουν τα καθήκοντά τους. Αυτό συνέδη για παράδειγμα στη Χίο (1566) και στην Κρήτη (1645). Όσο λοιπόν επεκτεινόταν το Οθωμανικό Κράτος, τόσο αυξανόταν και η εδαφική δικαιοδοσία του Πατριαρχείου.

Παράλληλα, οι Ορθόδοξοι Ιεράρχες διαπίστωσαν ότι η πρόσδεσή τους ως κρατικών λειτουργών στους αρμούς της Οθωμανικής Διοίκησης, εξασφάλιζε πλεονεκτήματα σε πολλά επίπεδα: για παράδειγμα, τα δε-

26. L. Petit - X. Siderides - M. Jugie, *Oeuvres complètes de Georges Scholarios*, Παρίσι, IV, σελ. 265.

27. Βλ. ενδεικτικά το κείμενο της επιστολής του Πατριάρχη Μάξιμου Γ' προς τον Δόγη της Βενετίας (1480): F. Miklosich - J. Müller, *Acta et diplomata graeca Medii Aevi sacra et Profana*, Βιέννη, V, σελ. 282.

ράτια επέβαλλαν στις κατά τόπους οθωμανικές δικαστικές και διοικητικές αρχές να φροντίζουν να εισπράττουν αυτές εκκλησιαστικά δασύματα από τους υποχρέους σε καταβολή ορθοδόξους κληρικούς και λαϊκούς, σε περίπτωση που ο Πατριάρχης ή οι Μητροπολίτες και οι Επίσκοποι αδυνατούσαν να τα εισπράξουν. Παράλληλα ορισμένες αποφάσεις των εκκλησιαστικών δικαστηρίων σε ζητήματα γάμου ήταν εκτελεστές με την παρέμβαση των οθωμανικών Αρχών. Ενδεικτικές στο ζήτημα αυτό είναι σχετικές διατάξεις κειμένου πατριαρχικού βερατίου του 1757: «Οι κατά καιρούς έχοντες εξουσία να συμπράττουν λαμβάνοντας και αποδίδοντας με τη σύμπραξη των ιεροδικαστικών Αρχών στους αντιπροσώπους [του Πατριάρχου] που αποστέλλονται προς είσπραξη από την έδρα [της βασιλείας μου] σύμφωνα με αυτοκρατορική διαταγή και γράμμα [του], οτιδήποτε και αν έχει να λαμβάνει ο Πατριάρχης από τα ετήσια υποχρεωτικά δασύματα του πατριαρχικού αξιώματος, σύμφωνα με τον παλαιό νόμο και τα βεράτια του, από τους οπουδήποτε ευρισκόμενους Μητροπολίτες, Επισκόπους, καλόγερους, ηγούμενους και άλλους ζιμμήδες [=λαϊκούς ορθοδόξους εν προκειμένω]. Να είναι εκτελεστές με την παρέμβαση των ιεροδικαστικών Αρχών, οι ποινές των ιερέων ή των αντιπροσώπων [του Πατριάρχου] που ευλογούν γάμους αντίθετους με τις θρησκευτικές τους πρακτικές, χωρίς να έχει γνώση ο παραπάνω Πατριάρχης»²⁸... Αυτού του δικαιώματος έκανε πολύ σύντομα χρήση ο Ανώτατος Ορθόδοξος Κλήρος. Η προσφυγή μελών του Ανώτατου Κλήρου στα ιεροδικεία

28. Βλ. Κονόρτας, *Θεωρήσεις*, σελ. 382 και 383.

κατά Ορθοδόξων στηλιτεύεται ήδη από τον Παχώμιο Ρουσάνο: «... και ου μόνον αυτοί [οι Αρχιερείς] τους χριστιανούς διώκουσι και της εκκλησίας αφορίζουσιν, αλλ' εστιν ότε και εις κριτήρια σύρουσι διαβάλλοντες. Και ταύτα απίστων»²⁹. Παράλληλα, σε επιστολή του προς εξάρχους, ο Πατριάρχης Ιερεμίας Β' δίνει εντολή να προσφύγουν στα ιεροδικεία σε περίπτωση που οι υπόχρεοι σε καταβολή των εκκλησιαστικών δασυμάτων αρνούταν να τα καταβάλουν: «Αποδεχόμεθα και τας... δαπάνας τας εις κριτήρια και αλλαγού χάριν του καταβαλείν τους μηδόλως ανεχομένους το ημέτερον κατάστιχον»³⁰. Όλες οι δικαιοδοσίες των μελών του Ανώτατου Κλήρου έναντι του ορθόδοξου ποιμνίου και των κατώτερων κληρικών περιβάλλονταν μέσω των βερατίων τον τύπο σουλτανικής διαταγής. Έτσι, αν κάποιος ορθόδοξος δεν υπάκουε στο θρησκευτικό του ηγέτη, θα ήταν αναγκασμένος να υπακούσει σε αυτόν που ο Σουλτάνος όριζε ως θρησκευτικό του ταγό. Κάθε πράξη ανυπακοής προς τα μέλη του Ανώτατου Ορθόδοξου Κλήρου έπαιρνε, αν χρειαζόταν, το χαρακτήρα ποινικού και διοικητικού παραπτώματος και καταστέλλόταν ανάλογα³¹.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η οθωμανική εξουσία εμφανίστηκε αμέσως μετά την Άλωση και ήταν για τουλάχιστον ένα αιώνα μετά την πτώση του Βυζαντί-

29. Ι. Καρμίρης, «Ο ανέκδοτος λόγος “Προς τους δυσανα-σχετούντας προς τας εκ των Εθνών επαγομένης ημίν θλίψεις” του Παχωμίου Ρουσάνου», στο *Εκκλησία* (Αθήνα), 16 (1938), σελ. 215-219, 231-235.

30. Κ. Σάθας, *Βιογραφικόν σχεδίασμα περί του Πατριάρχου Ιερεμίου Β' (1572-1594)*, Αθήνα, 1872, σελ. 201.

31. Βλ. ενδεικτικά Κονόρτας, *Θεωρήσεις*, σελ. 78 επ..

ου, η μόνη πολιτική εξουσία πάνω στην οποία μπορούσε να στηριχθεί το Πατριαρχείο. Παράλληλα, ο Ανώτατος Ορθόδοξος Κλήρος αντιλήφθηκε ότι η εκτελεστικότητα των αποφάσεών του εξαρτιόταν από την Οθωμανική Διοίκηση, η οποία εγγυόταν καταρχήν, σε περίπτωση που υπήρχε ανάγκη, την ιεραρχική του εξουσία στους κατώτερους κληρικούς, το κύρος του έναντι των λαϊκών, την απολαβή των εκκλησιαστικών εισοδημάτων και την επέκταση της εδαφικής του δικαιοδοσίας. Αλλά και όταν η κεντρική εξουσία στο Οθωμανικό Κράτος πέρασε σε φάση αποσύνθεσης και παρακμής, οι Ορθόδοξοι Ιεράρχες παρέμειναν κατά κανόνα προσδεδεμένοι στο άρμα της οθωμανικής νομιμότητας, εξασφαλίζοντας τη σταδιακή διεύρυνση των αρμοδιοτήτων τους³². Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Αθανάσιος Κομνηνός Υψηλάντης, Φαναριώτης χρονικογράφος του δεύτερου μισού του 18ου αιώνα, χαρακτηρίζει πολύ εύστοχα τα μέλη του Ανώτατου Ορθόδοξου Κλήρου ως «οφφικιάλιους ραγιάδες»³³. Ο όρος σημαίνει δέβαια ένα μη μουσουλμάνο κρατικό αξιωματούχο.

Οι αλλαγές του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα

Κατά την περίοδο του Τανζιμάτ (1839 - 1876) τα πράγματα άλλαξαν ριζικά, όσον αφορά τη θεσμική

32. Την σταδιακή διεύρυνση των αρμοδιοτήτων των μελών του Ανώτατου Ορθόδοξου Κλήρου μαρτυρεί η συνεχής και σταδιακή διόγκωση του κειμένου των βερατίων. Ως προς το ζήτημα αυτό, βλ. ενδεικτικά Κονόρτας, *Θεωρήσεις*, σελ. 94 επ..

33. Υψηλάντης, *Βιβλίον*, ό.π., σελ. 711.

ένταξη του Πατριαρχείου και των Ορθοδόξων Ιεραρχών στην οθωμανική έννομη τάξη. Η δημοσίευση σειράς νέων νομοθετικών κειμένων εκφράζει αφενός μεν τις αλλαγές που επιθυμούν να επιφέρουν στην κοινωνία της Αυτοκρατορίας οι νέοι ιθύνοντες, αφετέρου δε την άνοδο νέων κοινωνικών στρωμάτων. Το Κράτος νομοθετικά «εκσυγχρονίζεται» σταδιακά, ώστε, μεταξύ άλλων, οι νομοθετικές αλλαγές να είναι κατανοητές από την Ευρώπη, της οποίας η κρατική συγκρότηση και η κοινωνική οργάνωση αποτελούσε το πρότυπο πολλών από τους «Τανζιματιστές». Αποκορύφωμα αυτών των αλλαγών είναι η δημοσίευση του πρώτου Οθωμανικού Συντάγματος του 1876.

Όσον αφορά στους μη μουσουλμάνους της Αυτοκρατορίας, η σταδιακή αναγνώριση ισοπολιτείας πού επιτυγχάνεται πανηγυρικά με το Χάτι Χουμαγιούν (1856), αποτελεί πραγματική επανάσταση: είναι η πρώτη φορά που σε πολιτικά ανεξάρτητη ισλαμική χώρα, μουσουλμάνοι και μη μουσουλμάνοι έχουν ίσα δικαιώματα σε νομικό επίπεδο. Η νέα δικαιοσύνη αντιμετώπιση των μη μουσουλμάνων από το Οθωμανικό Κράτος αντικατοπτρίζει δέβαια τη σπουδαιότητα για την οθωμανική κοινωνία και οικονομία, των μέσων και ανώτερων νέων κοινωνικών στρωμάτων στους κόλπους των *μιλλέτ*.

Ειδικότερα όσον αφορά στην Ορθόδοξη Κοινότητα, αμέσως σχεδόν μετά τη δημοσίευση του Χάτι Χουμαγιούν, η Πύλη επέβαλε τη συγκρότηση «Εθνοσυνέλευσης» του *μιλλέτ* που θα ψήφιζε τον Οργανισμό Διοίκησής του. Το κείμενο που προέκυψε, οι Εθνικοί ή Γενικοί Κανονισμοί, κυρώθηκε (1862) ως Νόμος του Κράτους, εντάχθηκε δηλαδή και αυτό στην οθωμανι-

κή έννομη τάξη. Τα βεράτια, χωρίς να χάσουν τη σημασία τους αποτελούσαν πλέον μαζί με τους Γενικούς Κανονισμούς τη βάση των σχέσεων της Εκκλησίας με την Πύλη. Το νέο στοιχείο που προέκυψε ήταν πλέον η θεσμική ενσωμάτωση του *μιλλέτ* και της Εκκλησίας στο οθωμανικό θεσμικό πλαίσιο κατά τρόπο κατανοητό από τα ευρωπαϊκά δικαιικά συστήματα. Αναγνωρίστηκε η νομική προσωπικότητα της Εκκλησίας (*Ortodoks Kilisesi*) και του Πατριαρχείου (*Patrikhane*). Στην ουσία όμως, η βασιική αρχή της ένταξης των μελών του Ανώτατου Ορθόδοξου Κλήρου στην οθωμανική έννομη τάξη δεν παραδιάστηκε: η ένταξη αυτή απλώς άλλαξε μορφή. Ο Πατριάρχης και οι Μητροπολίτες θεωρούνται από την Οθωμανική εξουσία ως *memur* (διοικητικοί υπάλληλοι) και το αξίωμά τους χαρακτηρίζεται αντίστοιχα ως *memuriyet*. Όλοι οι Ιεράρχες, μετά την εκλογή τους, διορίζονταν, όπως άλλωστε και παλαιότερα, με πράξη της Οθωμανικής Κυβέρνησης³⁴. Και στα μετά το 1862 γνωστά βεράτια η έννοια της πρόσδεσης στην οθωμανική νομιμότητα παραμένει: ο Πατριάρχης ασκεί ισόδια την εξουσία του, αρκεί να μην παραβιάζει τους δογματικούς κανόνες της Ορθόδοξης Κοινότητας (*kavmun kavanin-i mezhebiye*) τους Κανονισμούς (*nizam*) και να μην διαπράττει προδοσία (*hiyanet*) κατά του Κράτους³⁵.

Η παρά τις θεσμικές αλλαγές του Τανζιμάτ παρα-

34. Βλ. Κονόρτας, *Θεωρήσεις*, σελ. 162 και 358.

35. [Οικουμενικό Πατριαρχείο], *Αντίγραφα δύο υψηλών βερατίων, πατριαρχικού και αρχιερατικού, εκδοθέντων επί της πατριαρχείας Ιωακείμ του από Δέρον μετά της μεταφράσεως αυτών*, α.τ., 1885, σελ. 1.

μονή των μελών του Ανώτατου Ορθόδοξου Κλήρου στην οθωμανική έννομη τάξη, αντικατόπτριζε, εκτός των άλλων, και τη δούληση πολλών Ιεραρχών να παραμείνουν προσδεδεμένοι στην οθωμανική νομιμότητα. Ακόμη και κατά τα τέλη του 19ου αιώνα, το Πατριαρχείο συνέπλευσε σε πολλές περιπτώσεις με το Οθωμανικό Κράτος. Η εποχή αυτή άλλωστε, είναι η εποχή που πολλοί Ρωμοί της Αυτοκρατορίας καταλαμβάνουν κρατικά αξιώματα, αρκετά από αυτά μάλιστα είναι στο ανώτατο επίπεδο της διοικητικής και δικαστικής ιεραρχίας του Κράτους³⁶. Εκτός από τη σημαντική κοινωνική, πολιτική και οικονομική θέση που διατήρησαν και διεύρυναν στο πλαίσιο των οθωμανικών θεσμών, πολλά μέλη του Ανώτατου Ορθόδοξου Κλήρου που ανήκε στο Πατριαρχείο, διαπίστωσαν σε πολλές περιπτώσεις, ότι η διατήρηση της Αυτοκρατορίας εξασφάλιζε, περισσότερο από τη διάλυσή της, τη σημαντική θέση που κατείχαν στην κοινωνία. Πράγματι, τα εθνικιστικά κινήματα που εμφανίσθηκαν στα Βαλκάνια, ήταν αντίθετα, τόσο με τον πολυεθνικό χαρακτήρα της Αυτοκρατορίας, όσο και με τον οικουμενισμό της Μεγάλης Εκκλησίας. Οι κινήσεις αυτές οδήγησαν στη δημιουργία ανεξάρτητων Κρατών και στη συνακόλουθη δημιουργία «εθνικών» Ορθόδοξων Εκκλησιών (Ελλάδα, Σερβία, Ρουμανία και αργότερα Αλβανία, ενώ η βουλγαρική περίπτωση ακολούθησε μία ανάλογη αλλά διαφορετική πορεία). Ως

36. Βλ. Α. Αλεξανδρής, «Οι Έλληνες στην υπηρεσία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας 1850-1922», στο *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, (Αθήνα), 23 (1980), σελ. 365-404.

αποτέλεσμα των παραπάνω εξελίξεων, ο Σουλτάνος έχανε εδάφη και υπηκόους, αλλά παράλληλα και ο Πατριάρχης έχανε *επαρχίες* και ποιμνιο. Η διάλυση του Οθωμανικού Κράτους θα συμπαρέσυρε και τη διάλυση ολόκληρου του θεσμικού πλαισίου που είχε οικοδομήσει, άρα και το θεσμό των *μιλλέτ* και, κατά συνέπεια, και το σημαντικό ρόλο που διαδραμάτιζε στο πλαίσιο αυτό ο Ανώτατος Πατριαρχικός Ορθόδοξος Κλήρος. Για παράδειγμα, ακόμη και στις αρχές του 20ού αιώνα και ενώ η ανάπτυξη του βουλγαρικού εθνικισμού είχε οδηγήσει σε πολλές περιπτώσεις σε σύμπλευση του Πατριαρχείου με το Ελληνικό Κράτος, λίγο πριν από τους Βαλκανικούς Πολέμους, η πρόσδεση πολλών Ιεραρχών στην οθωμανική νομιμότητα, ενοχλούσε ιδιαίτερα τους οπαδούς του ελληνικού εθνικισμού και παρενέβαλλε προσκόμματα στις προσπάθειές τους για τη διάδοση της ιδεολογίας τους στους ορθόδοξους πληθυσμούς ολόκληρων περιοχών. Σε έκθεση που συνέταξε το 1907, ο Στυλιανός Γονατάς, απεσταλμένος της Ελληνικής Κυβέρνησης στη Θράκη, κατηγορεί πολλούς Ιεράρχες ότι σε αυτούς πρυτάνευε «πνεύμα στενώς θρησκευτικόν, πνεύμα ίσως κοσμοπολιτικόν, εθνικής αδιαφορίας και ίσως πνεύμα χρηματιστικόν», αποδίδοντάς τους ευθύνες για την έλλειψη εθνικής συνείδησης σε μεγάλο μέρος του θρακικού ορθόδοξου πληθυσμού, κυρίως στην ύπαιθρο³⁷.

Παρά τις μεταβολές που υπέστη το νομικό καθε-

37. Ελένη Μπέλια, «Έκθεση Στυλιανού Γονατά περί Θράκης», στο *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Ιστορίας της Ελλάδος*, (Αθήνα), 24 (1981), σελ. 290 και 292-293.

σώς των μελών του Ανώτατου Ορθόδοξου Κλήρου κατά τη διάρκεια πέντε αιώνων, υπάρχει μία σταθερά: αυτή της πολιτικής βούλησης της οθωμανικής εξουσίας να εντάξει τα μέλη της εκκλησιαστικής ιεραρχίας στην κρατική μηχανή. Η προσπάθεια αυτή, η οποία απηχούσε τη σπουδαιότητα που είχαν στην οθωμανική κοινωνία οι Ορθόδοξοι Ιεράρχες και άρα την βούληση των οθωμανών ιθυνόντων να τους προσεταιριστούν και να τους ελέγχουν σε όλα τα επίπεδα της εκκλησιαστικής ιεραρχίας, εκφράστηκε και πέτυχε κατά καιρούς με τη μορφή διάφορων οθωμανικών θεσμών. Από τη δική τους πλευρά, τα μέλη του Ανώτατου Ορθόδοξου Κλήρου ενστερνίστηκαν σχετικά σύντομα το νομικό καθεστώς που τους επεφύλαξε η οθωμανική εξουσία, διαβλέποντας ότι τους εξασφάλιζε σημαντικές αρμοδιότητες, εκτελεστικότητα στις αποφάσεις τους με τη συνδρομή του Κράτους, σημαντικές οικονομικές απολαβές, εξέχουσα κοινωνική θέση και σημαντικότατο πολιτικό ρόλο.

Οι παραπάνω θεωρήσεις, τόσο της Πύλης, όσο και των Ιεραρχών, πρέπει δεδαίως να τοποθετηθούν στο πλαίσιο της εποχής τους, δηλαδή σε μία περίοδο κατά την οποία κυριαρχούσαν διαφορετικές από τις σημερινές κοινωνικές και κρατικές δομές και άρα και πολιτικές προτεραιότητες και ιδεολογίες. Κάθε προσπάθεια ερμηνείας των θέσεων και τάσεων που αναφέρθηκαν με βάση τα σημερινά δεδομένα ή, αντίθετα, η προβολή τους σε σημερινές καταστάσεις, θα αποτελούσε ιστορικό αναχρονισμό. Ιδιαίτερα είναι αυτονόητο ότι η Ορθόδοξη Εκκλησία, διαπνεόμενη από τις αρχές της οικουμενιστικής ιδεολογίας, συμβιβαζόταν δύσκολα με την ιδεολογία του εθνικισμού και θα ήταν άτο-

πο να χρεωθεί μία εθνική αποστολή που ποτέ δεν μπορούσε να έχει κατά την περίοδο που μας απασχόλησε εδώ.

Άλλωστε, σε καμμία περίπτωση τα μέλη του Ανώτατου Ορθόδοξου Κλήρου δεν ταυτίστηκαν απόλυτα με την οθωμανική εξουσία. Η μη ταύτισή τους αυτή ήταν όχι απλώς αποδεκτή από την πολυεθνική οθωμανική κοινωνία και τους οθωμανικούς θεσμούς, αλλά αυτονόητη και επιβεβλημένη. Η οθωμανική κοινωνία, αντίθετα από τις κοινωνίες των σημερινών εθνικών Κρατών, βασιζόταν όχι στην ομογενοποίηση των υπηκόων του Σουλτάνου, αλλά στη διαφορετικότητα τους. Στο πλαίσιο αυτό τα μέλη του Ορθόδοξου Ανώτατου Κλήρου διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στη διατήρηση της πολιτισμικής ταυτότητας των ορθόδοξων πληθυσμών που υπάγονταν στην οθωμανική εξουσία. Διατήρησαν τη βυζαντινή παράδοση, τις αξίες ενός Ελληνισμού στην οικουμενική του διάσταση, την ανάμνηση για τους Ορθόδοξους ότι είχαν κατά το παρελθόν «δική τους» βασιλεία, συνέβαλαν σε σημαντικό βαθμό στη διατήρηση των γλωσσών των βαλκανικών λαών και φρόντισαν πάντα να τηρούν προς το ποίμνιό τους τη βασική διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στους Ορθόδοξους και στους αλλόθρησκους ή τους αλλόδοξους. Εξάλλου, παρά την αρχή της πρόσδεσης στην οθωμανική νομιμότητα, υπήρξαν κατά καιρούς και Ιεράρχες που προσπάθησαν να υποσκάψουν και να ανατρέψουν την οθωμανική τάξη πραγμάτων συμμετέχοντας σε επαναστατικά κινήματα που υπέθαλπαν οι Βενετοί, οι Αψβούργοι ή οι Τσάροι. Το ίδιο συνέβη δέδαια και κατά την Ελληνική Επανάσταση.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΓΑΡΔΙΚΑ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΑΡΑΘΕΟΔΩΡΗ Η ΖΩΗ ΚΑΙ Η ΣΤΑΔΙΟΔΡΟΜΙΑ ΤΟΥ

Η πρώτη μου επαφή με την εξέχουσα αυτή προσωπικότητα της πολιτικής και των γραμμάτων ήταν εντελώς συμπτωματική, όταν στην αρχή της επαγγελματικής μου σταδιοδρομίας, μόλις προσλήφθηκα στο Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, μου ανατέθηκε η ταξινόμηση και καταλογογράφηση του αρχείου του. Ήταν μια ανάθεση, όχι μια επιλογή. Η γνωριμία μου με τον Αλέξανδρο Καραθεοδωρή και, αναπόφευκτα από τη φύση του αρχείου, και με άλλα μέλη της οικογένειάς του, μου αποκάλυπτε, μέσα από τη γραφίδα ενός σπάνιου μυαλού, ίχνη ενός κόσμου τον οποίο δεν γνώριζα: του κόσμου της καθ' ημάς ανατολής. Και ενώ στην θεωρία είχα διδαχθεί ότι ο ιστορικός πρέπει να τηρεί συναισθηματικές αποστάσεις από το αντικείμενο της μελέτης του, άφησα τον εαυτό μου να καταληφθεί από συναισθήματα θαυμασμού και μεγάλης εκτίμησης για το σπάνιο αυτό αντικείμενο, που είχα μπροστά μου¹.

Θα προσπαθήσω στη συνέχεια να *σκιαγραφήσω* την προσωπικότητα του Αλέξανδρου Καραθεοδωρή.

1. Κατερίνα Γαρδίκια-Αλεξανδροπούλου, *Αρχείο Αλέξανδρου Στ. Καραθεοδωρή. Κατάλογος και Ευρητήρια*, Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, 1981.

να αναφερθώ, στο *οικογενειακό περιβάλλον*, στο οποίο ανατράφηκε και το οποίο, στη δική του περίπτωση, είχε ξεχωριστή σημασία, και επίσης να τονίσω πόσο διαφορετικές ήσαν οι *συνθήκες* στην Οθωμανική αυτοκρατορία στα χρόνια, που σταδιοδρόμησε, σε σύγκριση με την περίοδο, που προηγήθηκε της ελληνικής επανάστασης, κατά την οποία ξετυλίχτηκαν οι σταδιοδρομίες, όσων προαναφέρθηκαν στη σημερινή ημερίδα. Τέλος θα προσπαθήσω να δείξω ότι, παρόλο που δεν δικαιώθηκε από τις εξελίξεις, οι αντιλήψεις και η διαδρομή που διήνυσε στην πολιτική και την παιδεία ο Αλέξανδρος Καραθεοδωρή, συγκροτούνταν από εσωτερική λογική, *συνέπεια* και *απέρρευαν* από την κοινωνική του θέση και τις ιστορικές περιστάσεις, όπως τις παρακολουθούσε μέσα από το δικό του ιδιαίτερο πρίσμα.

Ο Αλέξανδρος Καραθεοδωρή γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1833 και πέθανε εκεί το 1906, 73 ετών. Πατέρας του ήταν ο ιατρός Στέφανος Καραθεοδωρή και μητέρα του η Λουκία Μαυροκορδάτου. Σε ηλικία 36 ετών νυμφεύθηκε την Κασσάνδρα, κόρη του Παύλου Μουσούρου. Το γενεαλογικό δένδρο της οικογένειας αποκαλύπτει σχέσεις με τις επιφανέστερες οικογένειες της Πόλης αλλά και της Αθήνας (τους Ραγκαδή, τους Δέλτα, τους Παπαρηγόπουλους και παραδειγμα). Η οικογένεια Καραθεοδωρή όμως είχε αναδειχθεί κοινωνικά μετά τις καταστροφές, που επέφερε στην φαναριώτικη τάξη η ελληνική επανάσταση. Κατάγονταν από το Βοσνοχώρι ή Μποσνάκιοι (Bosna) από την άμεση περιοχή της Αδριανούπολης. Ο ιατρός Στέφανος ήταν ορφανός γυιός μικρεμπόρου, μεγαλωμένος σε εκκλησιαστικό περιβάλλον, προστατευόμε-

νος του μετέπειτα πατριάρχη, τότε μητροπολίτη Αδριανούπολης, Καλλίνικου και συγγενής του Κυρίλλου επίσης μητροπολίτη Αδριανούπολης και μετέπειτα πατριάρχη Κυρίλλου ΣΤ'. Αξίζει να σημειώσουμε λίγα πράγματα για τον Στέφανο Καραθεοδωρή, διότι αυτός είναι που δίωσε την ανατροπή των συνθηκών στην Οθωμανική αυτοκρατορία της τρίτης δεκαετίας του 19ου αιώνα και προσαρμόστηκε με επιτυχία στις συνέπειες της ανατροπής αυτής.

Σε ηλικία 20 ετών ο Στέφανος πήγε στην Πίζα της Ιταλίας, όπου παρέμεινε για σχεδόν δέκα χρόνια, μέχρι το 1819, και όπου παρακολούθησε μαθήματα ιατρικής, μαθηματικών, φυσικής, φιλοσοφίας, ευρωπαϊκών και αρχαίων ανατολικών γλωσσών. Αποτέλεσε μέλος του κύκλου, του μητροπολίτη Ουγγροβλαχίας Ιγνάτιου, που δρισκόταν στην Πίζα αυτοεξόριστος. Τον κύκλο αυτόν αποτελούσαν πολλοί νέοι με εθνικές επαναστατικές ιδέες, μεταξύ τους δε και ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, πρώην μέγας ποστέλνικος της Βλαχίας και κατοπινός πρωθυπουργός της Ελλάδας, κατά δύο χρόνια νεότερος του Στέφανου Καραθεοδωρή. Κατά την επιστροφή του στην Αδριανούπολη ο τριαντάχρονος πλέον Καραθεοδωρή πέρασε και από την Ελλάδα. Αλλά ίχνη για υιοθέτηση επαναστατικών ιδεών δεν έχουν διασωθεί.

Ο κατ' εντολήν του Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως επίσημος βιογράφος του ποιητή Ηλίας Τανταλίδης γράφοντας στην Πόλη το 1868 μετά το θάνατό του αναφέρεται στα γεγονότα του 1821 καθ' όσο αφορούσαν τον Στέφανο Καραθεοδωρή και μια αποφασιστική καμπή στη ζωή του:

«Επιστάντος του τρομερού Απριλίου αναγγέλλονται μεν αι εν Κωνσταντινουπόλει τραγωδίαι και το δι' αγχόνης αυτόθι μαρτύριον του ευκλεούς Μητροπολίτου Δωροθέου συν αυτώ τω θείω Πατριάρχη Γρηγορίω και τοις άλλοις της Ι. Συνόδου μακαρίοις Ιεράρχαις, συλλαμβάνονται δε παραχρήμα και καρατομούνται ελεεινώς οι είκοσι και τέσσαρες της Αδριανουπόλεως δημογέροντες και τινες επίσημοι ιερείς. ... Την επιούσαν συμβουλίου αγρίων Γενιτσάρων γενομένου εν τινι καπνοπωλείω είπέ τις αυτών: "Εστί τις ενθάδε άπιστος, ιατρικήν προφασιζόμενος. Πάντως ούτος εστί κατάσκοπος, απολεστέος λοιπόν μοι δοκει και ούτος." Και πάντως η βουλή έργον αν εγένετο, ειμή τάχιστα τούτο μαθών ο μέγα τότε δυνάμενος αρχιγραμματεύς του ιερού δικαστηρίου, Καβουλή Εφέντης, σύ την γυναίκα προσφάτως ήν σεσωκώς εκ δεινής ασθενείας ο ιατρός, διεμήνυσε των καζανίω των Γενιτσάρων, ότι πάσα κατά του ιατρού βλάβη έσεται βλάβη προς αυτόν, και ούτως ανέστειλε την μαιφονίαν.²»

Ο Στέφανος όμως είδε με τα μάτια του τον προστάτη του Κύριλλο ΣΤ' απαγχονισμένο από τη Μεγάλη Πύλη της Μητροπόλης «εν μέσω ατάκτου και παμμιγούς βαρβαρικού όχλου βλασφημούντος και αλαλάζοντος αποτροπαίως». Μετά τη σωτηρία του «εξημμένιζε κατά μικρόν δια των μειλιχίων αυτου τρόπων τους φοβερούς της πόλεως ισχυρούς. Και τας μεν πρώτας του τρόμου ημέρας κατέστρεψεν αυτός δια πυρός τα εαυτου έγγραφα», προφανώς είχαν επικίνδυνο περιε-

2. Η. Τανταλίδης, *Βίος Στεφάνου Καραθεοδωρή, Ιατρού*, Κωνσταντινούπολη 1868, σ. 30-31.

χόμενο. Στην Κωνσταντινούπολη εγκαταστάθηκε ως επιτυχημένος ήδη ιατρός το 1824, όπου έγινε ανακτορικός ιατρός των σουλτάνων Μαχμούτ Β' και Αβδούλ Μετζίτ και ιδρυτής και καθηγητής της αυτοκρατορικής ιατρικής σχολής.

Οι περιστάσεις λοιπόν άλλαξαν, όχι μόνο για τις τύχες του ελληνισμού, αλλά και για τη θέση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας στο διεθνές περιβάλλον, που αντιμετώπιζε πρώτον την εμφάνιση των εθνικών επιδιώξεων, την απαίτηση διάφορων, πολλές φορές αντικρουόμενων, εθνικών ομάδων να διαχειριστούν τις τύχες τους δημιουργώντας ανεξάρτητα εθνικά κράτη. Δεύτερον με την προσπάθεια των μεγάλων δυνάμεων, και αυτών με αντικρουόμενα μεταξύ τους συμφέροντα, να διαχειριστούν τις αντιθέσεις χωρίς να προκληθεί πολεμική ανάφλεξη και παράλληλα να επεκτείνει την οικονομική και πολιτική τους διείσδυση. Για μεν τις μεγάλες δυνάμεις αυτό ήταν μια νέα φάση του παλαιού Ανατολικού ζητήματος. Για την Πύλη όμως το ίδιο φαινόμενο είχε διαφορετική σημασία: έπρεπε τώρα η Πύλη να διαχειριστεί τις αντιθέσεις αυτές αλλά και την γεωπολιτική διείσδυση των ευρωπαϊκών δυνάμεων χωρίς να προκληθεί αποδιάρθρωση στις πολιτικές και κοινωνικές δομές της αυτοκρατορίας. Από τη σκοπιά της Πύλης λοιπόν αυτό θα μπορούσε να αποκληθεί Δυτικό ζήτημα. Για το σκοπό ακριδώς αυτό η Πύλη είχε ανάγκη από τις υπηρεσίες των Ελλήνων επιγόνων των Φαναριωτών, αλλά και χριστιανών άλλων εθνοτήτων, Αρμενίων, Βουλγάρων, Πολωνών, Γερμανών κ.λπ. μερικοί μάλιστα από τους οποίους έγιναν και εξωμότες. Η Πύλη ζητούσε από την κοινωνική αυτή ομάδα να υπηρετήσει, με διάφορους τρό-

πους, τη σταθερότητα και μάλιστα, σε αντίθεση με την εποχή πριν από την ελληνική επανάσταση, με συνείδηση ότι όφειλε να προσαρμοστεί στην παρουσία της Δύσης και όχι πια να την κατακτήσει ως χώρα απίστων. Η Πύλη είχε ανάγκη των υπηρεσιών των χριστιανών υπηκόων της, όσο ποτέ άλλοτε. Με την πάροδο του χρόνου δέβαια εκπαιδευόνταν και μουσουλμάνοι Οθωμανοί στη Δύση. Αυτή η περίοδος της προσπάθειας προσαρμογής είναι η περίοδος των μεταρρυθμίσεων, το Tanzimat, στις οποίες πίστεψε και τις οποίες υπηρέτησε έντιμα και, όπως θεωρούσε ο ίδιος, για το κοινό καλό της αυτοκρατορίας και του ελληνικού γένους ο Αλέξανδρος Καραθεοδωρή. Από τη σκοπιά του μόνο η σταθερότητα, της οποίας εγγυητής ήταν ο σουλτάνος, μπορούσε να διαφυλάξει το γένος από τον τουρκικό φανατισμό και τα ανταγωνιστικά χριστιανικά έθνη που το απειλούσαν, τόσο πολιτικά όσο και εκκλησιαστικά. Παρόμοια φαινόμενα μελών εθνικών μειονοτήτων στην υπηρεσία πολυεθνικών αυτοκρατοριών παρατηρούνται και αλλού, για παράδειγμα στην αυτοκρατορία των Αψβούργων. Μαγυάροι ή Σλάβοι πιστοί στον αυστριακό τους ηγεμόνα ονομάζονταν kaisertreu.

Σημείο των νέων περιστάσεων είναι ότι ο Αλέξανδρος ακολούθησε στο Παρίσι σπουδές νομικής, όχι ιατρικής όπως η προηγούμενη γενεά Φαναριωτών. Η τεχνογνωσία αυτή θα ήταν χρήσιμη στο ευνομούμενο κράτος, το οποίο επαγγέλλονταν οι οθωμανικές μεταρρυθμίσεις. Η βαθειά του παιδεία όμως φέρει σαφέστατα τα σημάδια θητείας στο πλευρό του πατέρα του: θρησκευτική και κλασική παιδεία, ανατολικές γλώσσες και παιδεία, μαθηματικά. Είναι τόσο στενή η

πολιτιστική σχέση ανάμεσα στους δύο, ώστε βλέπει κανείς στο αρχείο μελέτες του πατέρα γραμμένες με το χέρι του γιου, και με διορθώσεις από το χέρι του πατέρα. Ο κόσμος της παιδείας αυτής, την οποία και οι δύο θέλησαν να διαδώσουν στο ελληνικό γένος μέσα από σωματεία όπως ο Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως, αναιρεί τη διάκριση μεταξύ ανατολής και δύσης. Συνιστούσε ένα πρόγραμμα κοσμικής – οικουμενικής παιδείας του ελληνικού γένους της Πόλης, που θα επέτρεπε στο γένος αυτό να καταλάβει δεσπόζουσα θέση μέσα στην αυτοκρατορία. Το πρόγραμμα όμως δεν βρήκε ανταπόκριση.

Η αρχαιογνωσία των Καραθεοδωρή συνδυάζει την ελληνο-ρωμαϊκή παιδεία με καλή γνώση των εβραϊκών της Βίβλου, ενώ η γνώση της ανατολικής παιδείας συνδυάζει την εκπαίδευση του οθωμανού στα περσικά και τα αραβικά με την αφομοίωση των κατακτήσεων των σύγχρονών τους ανατολικών σπουδών της Δύσης. Φορέας μιας τέτοιας οικουμενικής σύνθεσης, σύνθεσης που ο ίδιος ο Αλέξανδρος Καραθεοδωρή θεωρεί ότι εκφράζει, και ότι είναι η δική του πολιτιστική κληρονομιά, δεν θα μπορούσε να αισθανθεί συμπάθεια ή κατανόηση για τις εθνικές ιδέες, ιδέες πολιτιστικής αποκλειστικότητας. Η κληρονομία αυτή όμως έχει χρονικό βάθος μόλις μιας γενιάς, αυτής του Στέφανου. Είναι χαρακτηριστικό του πόσο ο Καραθεοδωρή ήταν ξένος προς τα εθνικιστικά κινήματα της εποχής του, ότι όταν προς το τέλος της σταδιοδρομίας του, το 1895, μεταβαίνει για τρίτη φορά στην Κρήτη, δεύτερη φορά ως Χριστιανός διοικητής, στο μέσο της αιματηρής κρίσης μεταξύ των Χριστιανών και των Μουσουλμάνων του νησιού, αποκαλεί τη διαμάχη των

δύο θρησκευτικών / εθνικών κοινοτήτων του νησιού «εμφύλια», δηλαδή μεταξύ συμπατριωτών Κρητικών.

Στην πολιτική ο Καραθεοδωρή ήταν φιλελεύθερος συντηρητικός, υπηρέτης της νομιμότητας και της ισονομίας. Ξεκίνησε την πολιτική του σταδιοδρομία ως μεταφραστής του νομικού τμήματος του συμβουλίου του κράτους και ήταν προστατευόμενος του μετέπειτα μεγάλου δεξύρη Mehment Emin Aali pasa, τον οποίο συνόδευσε το 1867 στην Κρήτη ως σύμβουλος της διοίκησης. Συνέχισε την πορεία του σε διάφορες θέσεις της διπλωματίας ενώ το 1876 κατά τη διάσκεψη των μεγάλων δυνάμεων στην Κωνσταντινούπολη έλαβε μέρος ως υφυπουργός εξωτερικών. Διετέλεσε μέλος της επιτροπής του συντάγματος υπό τον Μιδάτ πασά. Ως υπουργός δημοσίων έργων με τον τίτλο του πασά ηγήθηκε της οθωμανικής αντιπροσωπείας στο συνέδριο του Βερολίνου του 1878 για την αναθεώρηση της συνθήκης του Αγίου Στεφάνου μετά την ήττα της Τουρκίας στο Ρωσοτουρκικό πόλεμο. Εκεί μάλιστα είχε ως Έλληνες ομολόγους του τον Θ. Δηλιγιάννη και τον πρεσβευτή στο Βερολίνο Αλέξανδρο Ραγκαβή. Στο τέλος του ίδιου χρόνου διορίστηκε για λίγες μέρες γενικός διοικητής της Κρήτης, απ' όπου ανακλήθηκε για να γίνει για λίγους μήνες υπουργός εξωτερικών στη φιλελεύθερη κυβέρνηση του Hayreddin pasa. Αυτό μετά την απομάκρυνση του μεταρρυθμιστή μεγάλου δεξύρη Midhat pasa και τη συντηρητική μεταστροφή του σουλτάνου Abdul Hamit Β', που αντιδρούσε στις πιέσεις των ευρωπαϊκών δυνάμεων. Ο επόμενος σημαντικός σταθμός της πολιτικής του πορείας ήταν το 1885, οπότε διορίστηκε ηγεμόνας της

Σάμου. Ο αξιόλογος αριθμός εγγράφων στο αρχείο του από την περίοδο αυτή μας επιτρέπει να παρατηρήσουμε πώς ο Αλέξανδρος Καραθεοδωρή αντιλαμβάνονταν τη θέση του ως συνταγματικού ηγεμόνα σε μια επικράτεια με ομοιογενή, Ελληνικό, πληθυσμό, χωρίς εθνικές διαιρέσεις. Τηρητής της νομιμότητας τόσο απέναντι στην Πύλη, που είχε την τάση να παραδιάζει την αυτονομία του νησιού, όσο και απέναντι σε άλλες εξουσίες, όπως η Εταιρεία διαχείρισης του μονοπωλίου του καπνού (η Regie), στις ξένες αποστολές, όπως οι Γάλλοι ιησούιτες και πράκτορες, και παράλληλα η προσπάθεια να κρατήσει αποστάσεις από τα τοπικά κόμματα, δημιουργούσαν εντάσεις, παρά τις οποίες παρέμεινε στη θέση αυτή σχεδόν δέκα χρόνια, μέχρι το τέλος του 1894. Δεύτερη θητεία μερικών μηνών ως γενικός διοικητής της Κρήτης το 1895 και στη συνέχεια σε διάφορες υπηρεσίες της Πύλης και του Συμβουλίου του Κράτους, όπου έως το 1903 ασχολήθηκε και με ζητήματα μεταρρύθμισης και μειονοτήτων στη Μακεδονία και αλλού.

Ήδη όμως οι εθνικές συγκρούσεις στην Ευρωπαϊκή Τουρκία και την Αρμενία σήμαιναν το τέλος της αυτοκρατορικής ενότητας, μέσα στην οποία και μόνο θα είχαν θέση και προοπτική οι αντιλήψεις του Καραθεοδωρή για την πολιτική και την παιδεία.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΦΙΛΙΟΥ

«ΤΗΣ ΥΠΗΚΟΪΑΣ ΤΑ ΚΑΘΗΚΟΝΤΑ»
ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ ΣΤΟ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟ
ΚΡΑΤΟΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΠΤΙΚΗ
ΤΟΥ ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΒΟΓΟΡΙΔΗ,
ΠΡΙΓΚΗΠΑ ΣΑΜΟΥ

Όπως και να δει κανείς το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο κινούνταν οι Ρωμιοί στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, είναι σίγουρο ότι αυτό άλλαξε ουσιαστικά μεταξύ του 1775 και του 1860 περίπου. Βεβαίως, όπως θα περιμέναμε, η επανάσταση του 1821 και η ίδρυση του ελληνικού βασιλείου περίπου μία δεκαετία μετά, επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό τις σχέσεις μουσουλμάνων και χριστιανών σε επίπεδο ελίτ όπως και σε επίπεδο ραγιάδων. Ωστόσο, συνέβησαν τόσα άλλα γεγονότα, μέσα και έξω από την Αυτοκρατορία, που επέφεραν σημαντικές αλλαγές στη σκέψη, στις δυνατότητες και στους ρόλους που θα μπορούσαν να διαδραματίσουν οι θεσμοί και τα άτομα στην ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία. Η διαρκής ενδυνάμωση της ομόθρησκης Ρωσίας, η Γαλλική Επανάσταση, οι εισβολές του Ναπολέοντα, η διάλυση του θεσμού των Γιανιτσάρων και η ανάπτυξη του κρατικού/διπλωματικού συστήματος των Μεγάλων Δυνάμεων της Ευρώπης, κάνουν μάταια λοιπόν την προσπάθεια δημιουρ-

γίας εξαντλητικού καταλόγου αυτών των γεγονότων.

Το ερώτημά μας, με δεδομένα τα παραπάνω, στρέφεται γύρω από τους ανθρώπους που έτυχε να ζουν και να επιδιώσουν από όλες αυτές τις αλλαγές. Παρ' όλες τις τρομερές επαναστάσεις σε επίπεδο σκέψης, θεσμών και σχέσεων, αυτοί κατάφεραν να συντηρούν θέσεις σημαντικές στα πλαίσια μίας αυτοκρατορίας στην οποία το κυριαρχικό στοιχείο δεν ανήκαν. Πώς αντιμετώπιζαν την Αυτοκρατορία ως ιδέα, και τους ανθρώπους, μουσουλμάνους και χριστιανούς, που συνιστούσαν το κράτος αυτό; Τι ρόλο έπαιζαν οι υπό διαμόρφωση «ιδεολογίες» της εποχής τους στις ζωές τους και στις πολιτικές και οικονομικές τους σχέσεις; Ποιες ήταν οι «αρχές» που καθοδηγούσαν τις πράξεις και την πολιτική τους; Με λίγα λόγια, πώς επιβίωσαν και πώς αποκτούσαν και διατηρούσαν εξουσίες σ'ένα πλαίσιο που άλλαζε τόσο πολύ και από τόσο πολλές απόψεις;

Μία τέτοια περίπτωση είναι του Στέφανου Βογορίδη, ο οποίος έζησε από το 1773 μέχρι το 1859. Ήταν χριστιανός, οθωμανός, Φαναριώτης, Ρωμιός, Βούλγαρος, διαμεσολαβητής, καϊμακάμης στις Παραδουνάδιες Ηγεμονίες, και πρίγκηπας Σάμου. Η ιστορία της ζωής του είναι μία ιστορία οθωμανικής κοινωνικής κινητικότητας, «εθνικής» ρευστότητας, και ενός «αυτοκρατορικού ήρωα» (με όλη την παραδοξότητα που φέρει μία τέτοια έκφραση, σε αντίθεση με τη γνωστή ιδέα του «εθνικού ήρωα»).

Ο Βογορίδης ήταν μέλος δικτύου νεο-Φαναριωτών, όπως ονομάζει ο Αλέξης Αλεξανδρής αυτούς που παρέμειναν στην υπηρεσία του Οθωμανικού κράτους μετά το 1821 και μετά τη σύσταση του ελληνικού

βασίλειου¹. Η πιο γνωστή συμβολή τους είναι, δέδαια, στον τομέα της διπλωματίας (ο Κωστάκης Μουσούρος, οι Καραθεοδωρήδες, και οι Μαυρογένηδες, για παράδειγμα), αλλά στην περίπτωση του Βογορίδη θα δούμε ότι συμμετείχαν με πολλούς τρόπους οι νεο-Φαναριώτες στις αποφάσεις του κράτους τους, ως χριστιανοί και ως οθωμανοί υπήκοοι.

Η ελληνική «εθνική» ιστοριογραφία παρέχει ελάχιστα στοιχεία για τους νεο-Φαναριώτες, διότι προφανώς δεν ταιριάζουν με την εικόνα εθνικού ήρωα, όπως την έχει καθορίσει το ελληνικό βασίλειο, και δεν φαίνεται να μοιράζονται τους ίδιους στόχους με το ελληνικό έθνος-κράτος γενικώς. Αν ψάξουμε και στις ελληνικές εφημερίδες της εποχής, βλέπουμε ότι ο Βογορίδης, π. χ., παρουσιάζεται ως εχθρός του ελληνικού κράτους, δεσπότης των Σαμίων, προδότης και κλέφτης². Αλλά οθωμανικές πηγές και η προσωπική του αλληλογραφία μάς προσφέρουν άλλες διαστάσεις και όψεις της ζωής του σημαντικού νεο-Φαναριώτη Βογορίδη.

Θα ήθελα να σας αναφέρω κάποια βιογραφικά στοιχεία του Βογορίδη, και μετά να διαβάσω αποσπάσματα από μία αποκαλυπτική ιδιόγραφη επιστολή από τα τέλη του 1852, παραμονές του Κριμαϊκού Πο-

1. Βλ. Αλέξη Αλεξανδρή, «Ελληνες στην Υπηρεσία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας 1850-1922», *Δελτίο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας Ελλάδας* 23 (1980): 365-404.

2. Βλ. π.χ., *Ζέφυρος* (Αθήνα) 102 (17 Απριλίου 1842) και 4 Ιουνίου 1842, *Φίλος του Λαού* (Αθήνα) 128, και *Αιών* (Αθήνα) 273 (1842) για συζητήσεις περί του χαρακτήρος και των πράξεων του Βογορίδη.

λέμον και, με 30 χρόνια απόσταση από το 1821, ένα κείμενο στο οποίο μας δίνει τις απόψεις του για την πενηνταετή υπηρεσία του στο οθωμανικό κράτος.

Ελπίζω ότι με τα στοιχεία αυτά, τα οποία επεξεργάζομαι όντας στο αρχικό μόνο στάδιο της μελέτης μου για διδακτορική διατριβή, θα μπορώ να συμβάλω, ως ένα βαθμό, στην ευρύτερη συζήτησή μας για τους Ρωμούς και την υπηρεσία τους στην Υψηλή Πύλη.

Η καριέρα και οι μετονομασίες στη ζωή του Βογορίδη

Ο Βογορίδης γεννήθηκε ως Στέφανος Σάρος, στο Καζάν (μέρος της επισκοπής Τυρνόβου) ή το 1773 ή το 1775³. Ο πατέρας του, ο Στογιάννης Σάρος, ο οποίος ήταν έμπορος χοίρων και προβάτων, δρεθήκε ως πρόσφυγας στη Βλαχία λόγω χρεοκοπίας, και έτσι έστειλε το Στέφανο και δύο αδέρφια του (το Θεόδωρο και το Γεώργιο) σε ελληνική σχολή του Βουκουρεστίου, όπου έμειναν και τα τρία αδέρφια με τον θείο τους τον Ιωάννη, επίσκοπο Βράτζας (στη σημερινή Βουλγαρία). (Ας σημειωθεί εδώ ότι φαίνεται να υπήρχε και άλλος αδελφός, ο Αναστάσιος, ο οποίος έγινε γιατρός και δρήκε το θάνατο στο Μεσολόγγι το 1826.⁴) Από το

3. Ενώ ο Αλεξανδρής (1980: 368) και ο Ε. Σταματιάδης (*Τα Σαμαζά*, τ. 2, 1882) δηλώνουν 1773, ο Blanchard (*Les Mavroyenis: L'Histoire de l'Orient* (1909), τ. 2: 559) δηλώνει 1775. Κάνενας όμως από τους τρεις δεν μας δίνει παραπομπή για αυτή την πληροφορία.

4. Μανουήλ Ιω. Γεδεών, *Ιστορία των του Χριστού Πενητών 1453-1913*, τεύχος πρώτον (Αθήνα, 1939): 154-5.

Βουκουρέστι το Στέφανο τον έστειλε ο θείος του να συνεχίσει τις σπουδές του στην Κωνσταντινούπολη, όπου ο Στέφανος έφτασε με συστατική επιστολή του τότε αρχιεπισκόπου Ιλαρίου (ο οποίος θα εξελισσόταν σε σημαντικό πρόσωπο στο Βουλγαρικό Ζήτημα κάποιες δεκαετίες μετά). Μ'αυτή την επιστολή μπήκε στην υπηρεσία της γνωστής Φαναριώτικης οικογένειας Καρατζά.

Λόγω της σχέσης που ανέπτυξε ο Στέφανος με τους Καρατζάδες, τον δέχτηκε υπό την προστασία του ο Χοσερέβ Πασάς (ο οποίος θα παρέμενε έμπιστος σύμμαχος μέχρι το τέλος της ζωής του), και ο Στέφανος τον συνόδευσε στην Αίγυπτο ως γραμματέας. Όταν διώχθηκαν από τον Μεχμέτ Αλή, ο Στέφανος επέστρεψε στην πρωτεύουσα και εργάστηκε για ένα διάστημα στον εμπορικό οίκο του Ιωάννη Ψύχαρη, και από αυτόν στάλθηκε στον Kahya Bey Ibrahim Efendi. Ο Kahya Bey τον έστειλε στην υπηρεσία του Πρίγκηπα της Μολδαβίας Καλλιμάχη, όπου εργάστηκε επτά χρόνια. Το 1819, όταν ξέσπασε η επανάσταση του Βλαδιμιρέσκου, ο Στέφανος, μαζί με τον Spathar Κωνσταντίνο Νέγρη και τον Postelnik Ιωάννη Σουρκάση στάλθηκαν στο Βουκουρέστι ως αντιπρόσωποι του Πρίγκηπα Καλλιμάχη⁵.

Το 1820, λοιπόν, ο διοικητής Σιλιστρίας, ο Selim Mehmet Pasha, διόρισε τον Στεφανάκη καϊμακάμη (interim governor) Μολδαβίας (στην περίοδο αυτή αναφέρεται ο Στεφανάκης στην επιστολή που ακολουθεί). Όταν τον κατηγορεί ο Χαλέτ Εφένδης για κλοπή και καταπίεση, εξορίζεται στο Τουρβαλί Μικράς Α-

5. Blanchard (1909): 560.

σίας για 5 χρόνια, και μετά στη Νικομήδεια (Izmit) για ένα διάστημα. Κάποια στιγμή, μεταξύ του 1825 και του 1834, επιστρέφει στην Πόλη και διορίζεται δραγομάνος του παλιού του φίλου Χοσερέβ Πασά, και μαζί ταξιδεύουν στην Αγία Πετρούπολη. Σ' αυτή την περίοδο μαθαίνουμε ότι πήρε το όνομα Βογορίδης, από τον μεσαιωνικό Βούλγαρο βασιλιά Βογόρ, με τη γνωστή ελληνική κατάληξη «-ίδης». Οι οθωμανοί, πάντως, δεν έπαψαν ποτέ να τον λένε Στεφανάκη, και Στεφανάκι Βέη αφού διορίστηκε Βέης Σάμου⁶.

Οι λεπτομέρειες της ζωής του Στεφανάκη προτού γίνει πρίγκηπας Σάμου το 1834, είναι ακόμα άγνωστες. Δεν γνωρίζουμε επακριβώς πόσον καιρό παρέμεινε σε κάθε θέση, τι έκανε και με ποιους γνωρίστηκε στην πορεία, τι έκανε στην εξορία και, γενικώς, στην περίοδο 1821 - 1832. Ωστόσο μπορούμε να αποφανθούμε ότι η άνοδός του ήταν χαρακτηριστική ενός οθωμανού/Φαναριώτη της εποχής, με την έννοια ότι δικτυωνόταν συνέχεια τόσο με μουσουλμάνους στρατιωτικούς / πολιτικούς ηγέτες όσο και με χριστιανούς -εκκλησιαστικά, πολιτικά και εμπορικά ισχυρά πρόσωπα. Επίσης, όπως κάθε μουσουλμάνος της ίδιας γενιάς, πέρασε από θρησκευτική (χριστιανική δέδαια και όχι μουσουλμανική) εκπαίδευση, και είχε συγγενικές σχέσεις με κληρικούς οι οποίοι τον τοποθέτησαν στα δίκτυα εξουσίας στην πρωτεύουσα (βλ. π. χ. τη βιογραφία του Cevdet Pasha)⁷.

6. Blanchard (1909): 563.

7. Richard Chambers, *Ahmed Cevdet Pasha: The Formative Years of an Ottoman Transition (1822-1895)* (Princeton University, unpublished dissertation, 1968)

Το 1834, λοιπόν, διορίστηκε πρίγκηπας Σάμου, θέση την οποία διατήρησε μέχρι την εξέγερση στο νησί, η οποία αποτέλεσε την αιτία της απόλυσής του το 1850⁸. Από τη βάση του στην Κωνσταντινούπολη (δεν επισκέφθηκε το νησί καμία φορά και διοικούσε μέσω τοποτηρητή πάντα), ο Στεφανάκη Βέης αναμείχθηκε ταυτόχρονα σε πολιτικά, εκκλησιαστικά και οικονομικά σχέδια, από τα οποία η Ηγεμονία Σάμου ήταν μόνο ένα. Παράλληλα με όλες αυτές τις δραστηριότητες, που δεν ήταν άμεσα συνδεδεμένες με την επίσημη θέση του, ο επίσημος τίτλος του ήταν πρίγκηπας/βέης Σάμου. Χρησιμοποιούσε τις γνώσεις και τις γνωριμίες του, και λειτουργούσε σε αλλαγμένο πλαίσιο με τους γνωστούς μηχανισμούς. Με άλλα λόγια, προσαρμοζόταν στις αλλαγές, αλλά προσαρμοζόταν με τους τρόπους που ήδη ήταν διαθέσιμοι στην οθωμανική πολιτική και εκκλησιαστική κουλτούρα.

Όταν ιδρύθηκε η Ηγεμονία Σάμου, υπό την προστασία των τριών Μεγάλων Δυνάμεων, η προϋπόθεση ότι ο πρίγκηπας του νησιού θα έπρεπε να είναι χριστιανός υπήκοος της Αυτοκρατορίας, ίσως αποκάλυπτε τις αντιλήψεις των Δυνάμεων για την σημασία της θρησκείας στο ζήτημα της οργάνωσης της διοίκησης (δηλαδή το να διοικείται ένας χριστιανικός πληθυσμός από χριστιανό πρίγκηπα), αλλά από την άποψη ενός Οθωμανού Φαναριώτη, το πολιτικό / διοικητικό σχήμα μίας αυτόνομης ηγεμονίας ήταν και γνωστό και βολικό. Οι Ρωμοί με προϋπηρεσία στις Παραδουνά-

8. Βλ. Nikolaos Vafeas, *Pouvoir et conflits dans l'Empire ottoman. La revolte de 1849-50 dans la Principauté de Samos* (Florence, unpublished dissertation, 1998)

βιες Ηγεμονίες μπορούσαν χωρίς δυσκολία να μεταφέρουν τους ανάλογους θεσμούς / μηχανισμούς στη Σάμο, και να δημιουργήσουν μία ηγεμονία / mukataa (tax farm), σε κλίμακα μικρότερη από εκείνη των ηγεμονιών που μόλις είχαν χάσει το 1821. Γι' αυτό τον λόγο, αντί να περιμένουμε αίσθηση κοινωνικής υπευθυνότητας από το Στεφανάκη στη διοίκησή του, πιο σωστό θα ήταν να δούμε τα οικονομικά προνόμια που συνόδευαν τον τίτλο «πρίγκηπας Σάμου». Ελάμβανε ως ετήσιο εισόδημα ένα ποσό πάνω από τα 400,000 γρόσια που πλήρωναν οι Σαμιώτες σε φόρους στην Υψηλή Πύλη⁹.

Ταυτόχρονα, η Ηγεμονία Σάμου προσέφερε ευκαιρίες στο Στεφανάκη να διευρύνει τις πελατειακές του σχέσεις –επειδή είχε ανάγκη από προσωπικό– στη Σάμο όπως και στην Πόλη, στη Χαλκίδα (όπου υπήρχε κοινότητα Σαμίων μεταναστών), και στην Αθήνα, ώστε να ενημερώνεται για τις συνεχείς εξελίξεις. Λίγα παραδείγματα αρκούν να μας δώσουν μία ιδέα του δικτύου του: ο πρώτος τοποτηρητής του νησιού είναι ο Κωστάκης Μουσούρος. Ο Μουσούρος παντρεύεται το 1839 την Άννα Βογορίδου, επιστρέφοντας από την Σάμο και λίγο πριν φύγει για την Αθήνα, όπου διορίζεται ως πρώτος Οθωμανός Πρόσβης. Ο δεύτερος τοποτηρητής μετά τον Μουσούρο είναι ο Ιωάννης / Yanko Φωτιάδης, ο οποίος παντρεύεται μία άλλη κόρη του Βογορίδη πριν καταλάβει διάφορες διπλωματικές θέσεις στην Ευρώπη για την Υψηλή Πύλη¹⁰.

9. Başbakanlık Arşivi B.E.O. Nezair ve Devair defter no. 1004: 2.

10. Βλ., π.χ., Αρχείο Μουσούρου, Φ. Ι: εγγ. 6-18.

Προφανώς η διοίκηση Σάμου δεν ήταν ο σκοπός, αλλά ένα μέσο και τμήμα του ευρύτερου δικτύου εξουσίας του Στεφανάκη Βέη. Μέσ' από αυτό το πολυδιάστατο δίκτυο διορίζε έμπιστους σε διπλωματικές θέσεις σε οθωμανικές πρεσβείες και προξενεία σε μέρη κλειδιά, όπως το Παρίσι, το Λονδίνο, η Βιέννη, και η Αθήνα, αναμειγνυόταν σε πολιτικές, εκκλησιαστικές και οικονομικές υποθέσεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου και του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων, και επηρέαζε τα εσωτερικά των συντεχνιών στην Κωνσταντινούπολη¹¹. Ταυτόχρονα φρόντιζε την περιουσία και τις σχέσεις του στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες μετά το 1821¹². Η παραπάνω δραστηριότητα και οι στενές του σχέσεις με υψηλότατα πρόσωπα της Πύλης σήμαινε ότι διέθετε πάρα πολύ ισχυρό συνδυασμό δικτύων εξουσίας και κατάφερε να διατηρεί τις ισορροπίες που χρειαζόταν για να συντηρεί τη θέση του μέσα από τόσες αλλαγές. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι ήταν έμπιστος φίλος και σύμβουλος του Mustafa Reshit Pasha και ο γάμος της κόρης του με τον

11. Ο γιος του, Νικολάος Βογορίδης, διορίστηκε Πρίγκηπας Μολδαβίας το 1856, και ήταν αντίθετος με το θέμα της ένωσης Μολδαβίας και Βλαχίας και της ίδρυσης Ρουμανίας. Ο άλλος του ο γιός, Αλέξανδρος (Aleko Paşa) διορίστηκε ως πρώτος βαλής Δυτικής Ρουμελίας, «υπό την εφοριαν» του πατέρα του (Αρχείο Μουσούρου Φ. XXI, εγγ. 252). Ο γαμπρός του Γιάνκος Φωτιάδης (Fotyadis Paşa) υπηρετούσε χρόνια ως Οθωμανός Πρόσβης Αθηνών. Βλ. «Bir Osmanlı Diplomati: Kostaki Musurus Paşa, 1807-1891», *Bellefen* 3 (1970): 424-5.

12. Βλ. Başbakanlık Arşivi İrade Hariciye 2401 και Αρχείο Μουσούρου Φ. ΙΧ για την προσωπική του περιουσία στη Μολδαβία (Boğdan).

Ιάνκο Φωτιάδη στην εκκλησία του Πέρα (1851) σηματοδοτούσε την πρώτη φορά που πάτησε πόδι ένας σουλτάνος σε χριστιανικό γάμο¹³.

Σ' αυτό το πλαίσιο, το γεγονός ότι, όντας ακόμα πρίγκηπας Σάμου το 1849, δώρισε ένα κτήμα του στο Φανάρι για να χτιστεί η πρώτη Βουλγάρικη εκκλησία της πρωτεύουσας (του Αγίου Στεφάνου), μας δημιουργεί ακόμα περισσότερα ερωτηματικά για τα σχέδιά του και τους σκοπούς του¹⁴.

Εξετάζοντας την περίοδο 1850 - 59, δηλαδή από την εκδίωξή του από τη Σάμο μέχρι το θάνατό του, παρατηρούμε ότι αυτή η αλλαγή δεν του έφερε ιδιαίτερα εμπόδια. Αντίθετα, μετά το 1850 ο Βογορίδης μπλεκόταν όλο και περισσότερο μέσα στην λειτουργία της Οθωμανικής πολιτείας, στην οποία σημειωνόταν αλλαγές στα πλαίσια των μεταρρυθμίσεων Tanzimat. Εκμεταλλευόμενος την επισημοποίηση της Χριστιανικής εξουσίας στην Οθωμανική γραφειοκρατία, ο Βογορίδης έγινε ο μοναδικός ορθόδοξος αντιπρόσωπος που το 1856 διορίστηκε στο Meclis-i Vala-yi Ahkam-i Adliye (ανώτατο νομικό σώμα του Κράτους, το Συμβούλιο Δικαστικών Κανονισμών), μαζί μ' έναν Αρμένιο και έναν Εβραίο αντιπρόσωπο¹⁵. Συνέχιζε, επίσης, να παρακολουθεί λεπτομερώς τις εξελίξεις στο

13. Βλ. Αλεξανδρή (1980): 375.

14. Βλ. Γεωργίου Κουτούτσα, «Η Βουλγάρικη παροικία στην Κωνσταντινούπολη κατά τον 19ο αιώνα», *Η Παρουσία των εθνικών μειονοτήτων στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αιώνα* (Αθήνα, 1997): 91-126, και Başbakanlık Arşivi, İrade Mesail-i Mühimme 916, 930 και İrade Bulgaristan 18.

15. Βλ. Roderic Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876* (1963): 93, Αλεξανδρή (1980): 368.

διεθνές πολιτικό πλαίσιο, εν μέρει μέσω αλληλογραφίας με τους γιους, γαμβρούς και άλλους εμπιστούς, που είχε τοποθετήσει σε επίσημα πόστα. Και δεν πρέπει να μας κάνει εντύπωση ότι, μαζί με την τυπική εξουσία του στο Οθωμανικό κράτος, επέμενε όλο και πιο πολύ να επηρεάζει τους μηχανισμούς εξουσίας στο Οικουμενικό Πατριαρχείο. Αυτός ο συνδυασμός των ζητημάτων που αφορούν την γεωπολιτική, την πολιτική πατριαρχείων και τις θεσμικές συνέπειες Οθωμανικών μεταρρυθμίσεων θα δρισκεται στο κέντρο των κινήσεων του και θα φανερώνεται στα κείμενα που θα γράφει στις παραμονές του Κριμαϊκού Πόλεμου το 1852.

Κείμενα του 1852: Υπηρεσία και Καθήκοντα

Την εποχή που γράφει το υπό συζήτηση κείμενο, ο Βογορίδης έχει πρόσφατα χάσει τη θέση του ως πρίγκηπας Σάμου, και προσπαθεί να ξαναβρεί την ισορροπία του μέσα στις πολιτικές εξελίξεις στους Αγίους Τόπους: εξελίξεις που εμπλέκουν τα εσωτερικά και εξωτερικά συμφέροντα όλων: οι Ορθόδοξοι της Αυτοκρατορίας βρίσκονταν σε δίλημμα, προσπαθώντας να υπερασπίζονται τα δικαιώματά τους απέναντι στους Γάλλους και καθολικούς, αλλά να μην εμπλακούν στις συνεχείς συγκρούσεις μεταξύ της Ρωσίας, της Αγγλίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Μέσα σ' αυτό το καλειδοσκόπιο συμφερόντων και συνθηκών, ο Βογορίδης έχει κατηγορηθεί, πιο πιθανόν από τον Duc de Wellington και άλλους Άγγλους, ότι «Ρωσί-

ζει». Στο κείμενο αυτό του οποίου θα διαβάσω αποσπάσματα, γράφει ο Βογορίδης στο γαμπρό του Μουσούρο στο Λονδίνο, υπερασπιζόμενος την προσωπική του θέση και τις κινήσεις του, αλλά και εκφράζοντας την νοοτροπία του. Θα εστιάσουμε στην τρισελίδη επιστολή που μοιάζει με απολογία και στην οποία κάνει αναδρομή σε μία κρίσιμη στιγμή τριάντα περίπου χρόνια πριν, για να παρουσιάσει τα πιστεύω του και τους λόγους για τους οποίους εξακολουθούσε να υπηρετεί το Οθωμανικό Κράτος.

Η επιστολή του που χρονολογείται εν Κωνσταντινουπόλει, 23 Νοεμβρίου 1852, ξεκινάει αναδεικνύοντας την πίστη και το χριστιανικό του ήθος μέσα σε μία μη χριστιανική αυτοκρατορία.

Απόσπασμα 1: «Φωτιζόμενος από της θεωρίας του ευαγγελικού λόγου εντελλομένου ημίν αποδούναι τα του Καίσαρος Καίσαρι (ειδωλολάτρη μάλιστα όντι τότε) αγαπάν τον πλησίον ως εαυτόν καν ούτος η Σαμαρίτης ο μη δόξαζων ανάστασιν ως ημείς οι χριστιανοί, και αποφεύγειν παν ότι επιφέρει σκάνδαλον, ανωμαλίαν και σύγχυσιν της ανθρωπίνης κοινωνίας, όπου η θεία πρόνοια ηυδόκησεν εκ του μη όντος πλάσασα να μας προάγη, συστελλόμενος δε πάντοτε να μη δώσω κατ' εμαυτού αφορμήν δυσνοίας, ευθύνης και κατηγορίας τοις δυσυλόπτοις κατά των χριστιανών οθωμανοίς (υφ' ους κρίμασιν οις οίδε Κύριος καθυπέβαλεν ημάς) φιλοτιμούμενος να δώσω τοις ομογενέσι μοι χριστιανοίς παράδειγμα υποταγής τι και ανοχής, ώστε να μη βλασφημηται η χριστιανική ημών αγιωτάτη θρησκεία ως εκ της καπηλείας τινών χριστιανών, δεν έλειψα πάντοτε του να προσέχω εις την εκτέλεσιν

των επιχειμένων μοι πολιτικών καθηκόντων, και να εξαγοράζωμαι και οικονομείν τας καιρικάς περιστάσεις άνωθεν αντιλήψει.»

Προφανώς, το να είναι κανείς καλός χριστιανός, δεν έχει σχέση με την κυρίαρχη θρησκεία του κράτους του, αλλά έχει σχέση με το παράδειγμα υποταγής που δίνει (υποθέτουμε και ως υπήκοος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας). Άρα, μας λέει ο Βογορίδης, ότι το πρότυπο «ομόθρησκου» έθνος και κράτους δεν ισχύει, κάτι το οποίο θα μπορούσε να είναι απάντηση σ' όσους του έχουν κάνει κριτική που υπηρετεί μουσουλμανικό κράτος.

Δεύτερον, ο Βογορίδης τονίζει την ταπεινή του καταγωγή και την αξία της εμπειρίας των δοκιμασιών που πέρασε.

Απόσπασμα 2: «Εάν είχαν ανατροφήν τρυφεράν και ηδυπαθή ως οι Φαναριώται και οι εν Κωνσταντινουπόλει πλείστοι των υπουργών οθωμανών, δεδαίως δεν ηδυνάμην ν' αντέχω εις τοσούτους κινδύνους, και έπρεπεν ή να φονευθώ ή να φύγω ως πολλοί άλλοι ομογενείς μου Φαναριώται.»

Ενδιαφέρουσα είναι και η χρήση της λέξης «ομογενείς» σε σχέση με τη λέξη «Φαναριώτης»: αποτελούν οι Φαναριώτες γένος; Κατά πόσον είναι οι Φαναριώτες ομογενείς του; Δεν είναι ξεκάθαρο.

Τρίτον, ο Βογορίδης μας δίνει ένα κατάλογο των πολλών περιστάσεων που έμεινε πιστός και εκπλήρωσε τα θρησκευτικά και πολιτικά καθήκοντά του: όχι μόνο όταν τον κάλεσαν ο Υψηλάντης και άλλοι ηγέτες

της «αποστασίας των Γραικών» να συμμετέχει μαζί τους, όταν ξέσπασε η επανάσταση των «Γραικών» το 1821, και κατά την διάρκεια των πολέμων στην Αίγυπτο κατά των Γάλλων, αλλά...

Απόσπασμα 3: «και έπειτα πάλιν εις τα εν Ρούμελη βασιλικά κατά των Ρώσων στρατεύματα παρευρέθη, και ενεθαρρύνθη ως εκ των χτύπων των κανονιών και τουφεκιών εις το να μη αποδειλιώ προς τους κινδύνους και πολέμους, ότε ενομιζόμην Ρουμελιώτης και Βουλγάρων ομογενής.»

Πολύ ενδιαφέρον είναι που δεν δηλώνει ότι είναι Ρουμελιώτης και ομογενής Βουλγάρων, αλλά ότι οι άλλοι τον θεωρούσαν τέτοιο. Πάλι, με τα δικά μας δεδομένα, δεν είναι καθόλου «ξεκάθαρη» η «εθνική» του ταυτότητα. Παραμένει, όμως, σταθερός στη δήλωση ότι χάρη σ' αυτόν δεν έχασε η Τουρκία (όπως ονομάζει την Αυτοκρατορία) τότε τη διοίκηση της Μολδοβλαχίας και Τουρκικής Ευρώπης. Γράφει ότι...

Απόσπασμα 4: «Εγώ εξύπνισα τους παραδουνάδιδους πασάδες δια να λάβωσι προηγουμένως και εγκαιρώς τα αναγκαία πολεμικά και υπερασπιστικά μέτρα.»

Μετά από αυτή την εισαγωγή, ο Βογορίδης περιγράφει μία συγκεκριμένη στιγμή λίγο πριν το 1821, που δοκιμάστηκε η πίστη του, και στην οποία θα μπορούσε να είχε φύγει στη Ρωσία, με σκοπό να δείξει, φυσικά, ότι επέλεξε να μείνει πιστός στους Οθωμανούς. Μας προειδοποιεί:

Απόσπασμα 5: «Είπω δε και άλλο παράδοξον φανησόμενον εις τους άλλως πως ανατεθραμένους και φρονούντας παρ' ημίν τοις ενταύθα χριστιανοίς».

Το πλαίσιο έχει ως εξής: οι Γιενίτσαροι έχουν φτάσει στην Μολδαβία, δήθεν για να πολεμήσουν τους αποστάτες, αλλά στην πραγματικότητα (κατά τη γνώμη του Βογορίδη), επειδή έχουν ακούσει κάποια φήμη των εταιριστών ότι ο Βογορίδης, συνωμοτώντας με τους Ρώσους, τους πουλάει τα σιτηρά, ενώ αυτά προορίζονται για τους Γιενίτσαρους.

Συνεχίζει ο Βογορίδης:

Απόσπασμα 6: «τότε μία τη νυκτί καθ' ην ώραν ήσαν παρ' εμοί οι ουστάδες, οι προύχοντες των Γιανιτζάρων, συνηθροισμένοι διά να με ζητήσωσι χρηματικήν χάριν ίνα μη παραπονούνται από τον κρότον των καμπανών της πολιτείας.»

Αυτή τη στιγμή ένας έμπιστος του φίλος Γραικός, τον οποίο έχει στείλει ο Στεφανάκης στη Βεσσαραβία να ενημερωθεί για τις εξελίξεις,

Απόσπασμα 7: «έρχεται και υποψιθυρίζεται εις τους μου (παρόντων των ουστάδων), ότι ο Γενεράλ Ίνσοφ (Ολλανδός το γένος και πολεμικός διοικητής των Ρωσικών στρατευμάτων εν Βεσσαραβία) τον επεφόρτισε να έλθη να με ειδοποιήση μυστικώς, ότι ο τότε πρέσβυς της Ρωσσίας Βάρων Στρογανόφ απεχώρισεν αιφνιδίως από Κωνσταντινούπολιν, και τα ρωσικά στρατεύματα περιμένουσι από Πετρούπολιν καθ' ώραν διαταγών ίνα διαδώσι τον Προύτον και διώξω-

σι τους Γιανιτζάρους και τα Οθωμανικά στρατεύματα, και ότι εγώ ο Καϊμακάμης κινδυνεύω εν τοιαύτη περιπτώσει, και ότι οι εταιριστάι Γραικοί ους κατεδίωξα προπορευόμενος μετά των κοζάκων εις την έφοδον, θέλουν με κατακερματίση, και ότι αν φύγω μετά των Γιανιτζάρων, ούτοι και τους ιδίους αυτών Βεζυράδες φεύγοντας καταφονεύουσι και ότι έχει πληροφορίας ότι ο εν Κωνσταντινουπόλει παντοδύναμος τότε χριστιανομάχος Χαλέτ Εφένδης ευκαιρίαν ζητεί διά να με κατατομήση, και ότι αν όμως καταφύγω εγκαίρως εις την Ρωσίαν, θέλουν με τιμήση με βαθμόν General en chef ισόβαθμον τω Καϊμακάμη του Σουλτάνου εις την Μολδοβλαχίαν, και η Ιμπερατορική αυλή θέλει με δραβεύση και αμείψη με μωσίας και εισοδήματα.»

Σε μία τέτοια στιγμή κρίσης, τι θα πέρασε από το μυαλό του και γιατί να διαλέξει να μείνει στην υπηρεσία των Οθωμανών; Γράφοντας ο Βογορίδης την επιστολή αυτή, μας φανερώνει τις τότε σκέψεις του, ίσως όμως, και αυτές που κάνει τριάντα χρόνια μετά για το επεισόδιο που αναφέρει.

Απόσπασμα 8: «Τότε εγώ πολύ διαταραχθείς και αποπέμφας τους ουστάδες επ'άλλω λόγω ανέδραμον μετά μεγάλην θερμότητα dans un moment si suprême εις τον παντοδύναμον και πανοικτήρημον Θεόν και είπον εν εμαυτώ ότι, εάν η θεία πρόνοια ηυδόκει να με πλάση ή να γένωμαι Ρώσσος, είπετο να γεννηθώ εις την Ρωσίαν. Επειδή δε επλάσθην εν Τουρκία, μέγαν λόγον έχω να δώσω εις Θεόν αν εξ αιτίας της φυγής μου εις την Ρωσίαν ήθελον δώση εις τον Χαλέτην εύ-

λογον αφορμήν διά να φονεύση πολλούς έτι χριστιανούς, διά να δικαιολογήση την αντιχριστιανικήν και φονικήν πολιτικήν του, και να προφασίζεται ότι, αφού ο Στεφανάκης εγένετο χαϊνης, του λοιπού δεν πρέπει να εμπιστευθή η Υ. Πύλη εις κανένα χριστιανόν υπήκοον.»

Επιμένει λοιπόν και στη μοίρα του ως Τούρκος υπήκοος, και στα καθήκοντά του ως υπήκοος και ως χριστιανός, παρουσιάζοντας τον εαυτό του ως ήρωα των Οθωμανών χριστιανών. Το κίνητρό του, δηλαδή, είναι η προστασία των ομοθρήσκων του από τους εχθρούς σαν τον Χαλέτ Εφένδη και, υποθέτουμε, από άλλους. Λόγω των πιστεύω και της μοίρας του, δηλώνει ότι:

Απόσπασμα 9: «Τοιαύτα αναλογισθείς επέμεινα και αντεπάλαιψα και τότε και ύστερον, εκολύμδησα εις τόσους κινδύνους, αλλά χάριτι θεία διεσώθην άχρι τούδε. Μέγας ο Κύριος, και θαυμαστά τα έργα αυτού. Παραλιμπάνω δ' ενταύθα να εξιστορήσω άλλας μεγάλας, πιστάς και ενθέρμους εκδουλεύσεις μου από πενήκοντα χρόνων.»

Και στο τέλος απευθύνει σ' αυτούς που υποθέτουμε ότι τον έχουν κατηγορήσει, το ερώτημα για το πώς θα αντιδρούσε ο Duc de Wellington, ο οποίος πρόσφατα έχει τιμηθεί στην κηδεία του, στην θέση του Στεφανάκη:

Απόσπασμα 10: «αν ήτο εις την θέσιν μου, αν υπηρέτει έθνος αντιχριστιανόν, και του οποίου θαμβώνονται τα όμματα και απ' αυτό το σαδακά[τ] ενός χρι-

στιανού, το φθονεί και δεν ανέχεται να πιστεύση ότι ο χριστιανός είναι και φρονιμώτερος και πιστότερος προς την Υ. Πύλη ο Duc de Wellington, λέγω ήθελεν ανθέξι ή ήθελε προσπαθήση να διασώση την Μολδαβίαν και την Ρούμελην, ήτοι την Τουρσίαν, εκ τας όλας τις παρεξηγήσεις και τας καταδρομές του φανατισμού ή όχι;»

Η λογική του Βογορίδη, όπως μας την περιγράφει εδώ, είναι απλή λοιπόν. Στα πλαίσια των καθηκόντων του ως χριστιανός και Τούρκος υπήκοος είναι να υπερασπίζεται το χριστιανικό πληθυσμό της Αυτοκρατορίας εκ των έσω, και να κερδίζει την εμπιστοσύνη, όσο είναι δυνατόν, των μουσουλμάνων αρχηγών. Σ' αυτό το κείμενό του, δεν αναφέρεται καθόλου στο Πατριαρχείο, θεσμό που θα περιμέναμε να παίζει μεγάλο ρόλο σε σχέση με το καθήκον αυτό. Τα κρυπτογραφημένα κείμενα, όμως, που συνοδεύουν την επιστολή αυτήν, έχουν σχεδόν αποκλειστικά να κάνουν με το Πατριαρχείο, τη θέση του, τα δικαιώματά του και τις σχέσεις του με την υπόλοιπη Οθωμανική διοίκηση στα πλαίσια των πολιτικών Μεγάλων Δυνάμεων λίγο πριν ξεσπάσει ο Κριμαϊκός Πόλεμος.

Δεν υπάρχει χρόνος να συζητήσω λεπτομερώς το περιεχόμενο των άλλων δυο κειμένων, αλλά σαφώς κι αυτά δείχνουν πόσο περίπλοκο έχει γίνει αυτό το «καθήκον» στα τριάντα χρόνια μεταξύ της στιγμής που μας περιγράφει και αυτής στην οποία γράφει. Πίσω από τα ζητήματα προστασίας των Αγίων Τόπων, εκλογής Πατριάρχη και σχέσεων με το Μαυροβούνιο, π. χ., λειτουργούν συμφέροντα κρατών, θεσμών, προσώπων που έρχονται συνέχεια σε σύγκρουση μεταξύ

τους. Μέσα στα κρυπτογραφημένα κείμενα φαίνεται ότι η εξουσία ενός νεο-Φαναριώτη δεν είναι ποτέ ασφαλής σε πολιτικό περιβάλλον απόλυτης εξουσίας, και, για να συντηρηθεί, χρειάζεται συνεχής προσπάθεια, σκέψη και περίπλοκη στρατηγική. Παίζεται, όμως, αυτό το παιχνίδι εξουσίας με τις δυνατότητες που έχει αποκτήσει ο Βογορίδης μέσα στην καριέρα του και την ζωή του ως Οθωμανός υπήκοος.

Εάν αλλάξουμε *εμείς*, λοιπόν, την οπτική μας γωνία από εκείνη του ελληνικού «εθνικού» προτύπου, βλέπουμε ότι οι νεο-Φαναριώτες δεν ήταν απλά «εκτός» ενός έθνους - κράτους και του ελληνικού βασιλείου, αλλά ήταν *μέσα* σε μία τεράστια και περίπλοκη Αυτοκρατορία, και ήταν μέτοχοι μίας περίπλοκης πολιτικής κουλτούρας. Η «εθνική» τους ταυτότητα, όπως βλέπουμε στην περίπτωση του Βογορίδη, ήταν σαφώς ένα ζήτημα, αλλά όχι το αποφασιστικό ζήτημα στη ζωή τους, και όχι με τους όρους που ίσως φανταζόμαστε εμείς σήμερα. Πιο σημαντικό, θα έλεγα, ήταν το θρησκευτικό στοιχείο της ταυτότητας, το οποίο περιόριζε και διεύρυνε τους ρόλους που μπορούσαν να παίξουν και τις κινήσεις τους, καθώς άλλαζε το πλαίσιο και μαζί του η πολιτική και η κοινωνική σημασία της θρησκείας.

Ήθελα να φωτίσω ποια θα μπορούσε να ήταν η λογική ενός Ρωμιού που υπηρετούσε την Οθωμανική Αυτοκρατορία το 19ο αιώνα, και τελικά από την βιογραφία και τα κείμενα του Βογορίδη φαίνεται ότι αυτή η λογική είχε ως μία της βάση τον συγκεκριασμό θρησκευτικών και πολιτικών υποχρεώσεων στην Αυτοκρατορία.

ΡΩΜΙΟΙ ΙΑΤΡΟΙ ΩΣ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΙ
ΚΑΙ ΥΓΕΙΟΝΟΜΙΚΟΙ ΑΞΙΩΜΑΤΟΥΧΟΙ
ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ

Οι Ρωμιοί ιατροί δεν υπήρξαν μόνο «ιατροί» στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, αλλά και πολιτικοί και διπλωμάτες και διερμηνείς και σύμβουλοι. Η διευκρίνιση αυτή είναι απαραίτητη εφόσον στο θέμα μας τίθεται ο προσδιορισμός διοικητικός και υγειονομικός αξιωματούχος.

Τα χρονικά πλαίσια των δράσεων αυτών μπορούν να διευρυνθούν από την εποχή της εμφάνισης των Φαναριωτών στα αξιώματα των Μεγάλων Διερμηνέων μέχρι και την διάλυση της Αυτοκρατορίας και τη σύσταση της Τουρκικής Δημοκρατίας.

Σε όλη αυτή την περίοδο η ιατρική αποτέλεσε ισχυρό μέσο, στα χέρια ικανών ομογενών, για να εισέλθουν σε υψηλά κρατικά αξιώματα. Η οικονομική αυτοδυναμία των Φαναριωτών, που δραστηριοποιούνται στο εμπόριο και ιδιαίτερα στα κρατικά μονοπώλια και στην τροφοδοσία του στρατεύματος, τους δίνει τη δυνατότητα να στείλουν τα παιδιά τους για σπουδές στην Ευρώπη, κυρίως στην Πάδοβα, και να γυρίσουν οι πρώτοι από αυτούς γλωσσομαθείς και ιατροί.

Η βιογραφία του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου

του εξ απορρήτων¹, επιβεβαιώνει την διαπίστωση ότι η μοναδικότητα της επιστημονικής κατάρτισης των Ρωμιών έναντι των υπολοίπων Οθωμανών τους καθιστούσε, αμέσως μετά την επιστροφή τους από τις σπουδές, μοναδικούς λόγω δύο σπάνιων για τους μουσουλμάνους προσόντων, της ιατρικής και της γλωσσολογίας.

Ο Μαυροκορδάτος, εγγονός από μητέρα του Σκαρλάτου Τζελέπη, εμπόρου βοών και προβάτων και επιτετραμμένος στα ανάκτορα για την προμήθεια κρέατος, και γιος του κατά πολύ φτωχότερου εμπόρου μεταξωτών Παντελή Μαυροκορδάτου, αφού σπούδασε επί 14 χρόνια φιλοσοφία, φιλολογία και ιατρική στην Πάδοδα, συνέγραψε τη γνωστή διατριβή *Περί της κυκλοφορίας του αίματος*, επιστρέφει στην Ανατολή, όπου ασκεί την ιατρική και διδάσκει στοιχεία Φυσιολογίας στη Σχολή Μανωλάκη. Ο αρνητισμός της παραδοσιακής μουσουλμανικής ιατρικής στην αφομοίωση της δυτικής επιστημονικής σκέψης υπήρξε ο κύριος λόγος για την απόρριψη ή τουλάχιστον τον αφανισμό του ιατρικού και διδακτικού έργου του Μαυροκορδάτου από τους Οθωμανούς, αλλά η μοναδικότητά του, δεν τον απέριψε ως προσωπικότητα, από την άρχουσα τάξη που τον χρειαζόταν ως θεράποντα ιατρό.

Είναι βέβαιο ότι ο Μαυροκορδάτος, ο εξ απορρήτων, έγινε γνωστός στους οθωμανικούς κύκλους της εξουσίας, ως ιατρός του εξαδέλφου του Μεγάλου Βεζίρη, Κιοπρουλού Αχμέτ πασά, και έτσι τοποθετήθηκε στη θέση του εκλιπόντος Παναγιώτη Νικουσίου.

1. Σταματιάδης, Ε. Ι., Βιογραφία των Ελλήνων Μεγάλων Διεργμένων του Οθωμανικού Κράτους, Αθήνησι, 1865, σ. 60.

Η ίδια θεωρία πιθανότατα ισχύει και για τον Παναγιώτη Νικουσίο, αν και θέλω να είμαι ακόμα επιφυλακτικός, για το αν ο Νικουσίος στην Πάδοδα είχε σπουδάσει και ιατρική.

Παρόλα αυτά η αλυσίδα που ξεκινά με την διαδοχή του Μαυροκορδάτου του εξ απορρήτων έχει την αρχή της στην ιατρική και αυτό επαναλαμβάνεται, και μάλιστα αντίστροφα, από γιο σε πατέρα ιατρό, στην περίπτωση του Σκαρλάτου Καρατζά (1765 - 1768) και του Γεωργίου Καρατζά (1764 - 1765), ή στην περίπτωση του γιατρού της Βαλιντέ σουλτάνας του Σελίμ του Γ' (1789 - 1807), του Γεωργίου Χαντζερή, που μεσολαβεί για τη διαδοχή του υιού του Κωνσταντίνου στη θέση του Στέφανου Μαυρογένη, ως διεργμηνέα του στόλου, το 1790.

Η περίοδος όμως της κατεξοχήν παρουσίας των ομογενών ιατρών στην υπηρεσία της Πύλης είναι η περίοδος των μεταρρυθμίσεων και αυτό γιατί μία δέσμη παραγόντων συνετέλεσαν στο να εμφανιστεί και να εδραιωθεί στο προσκήνιο μία ομάδα Ρωμιών ιατρών. Θα αναφερθώ σε αυτούς που είναι επώνυμοι, αλλά υπάρχουν και οι λιγότερο γνωστοί, γι' αυτό θα προσπαθήσω πρώτα να δώσω μία εικόνα των συνθηκών που βοήθησαν στην εμφάνιση τόσων Ρωμιών ιατρών στην υπηρεσία της Πύλης και θα χρησιμοποιήσω και ορισμένα αριθμητικά στοιχεία.

Προσδιορίζοντας τους τομείς και τις θέσεις από τις οποίες οι ιατροί υπηρέτησαν την Αυτοκρατορία, κατά τη στενή ή ευρεία έννοια, κατά την μεταρρυθμιστική περίοδο, αυτές είναι :

Η Αυτοκρατορική Ιατρική Σχολή, ως καθηγητές,

τα ανάκτορα, ως ιατροί των Σουλτάνων και των συνοδών τους,

ο στρατός, ως ιατροί και επιθεωρητές,

το Αυτοκρατορικό Υγειονομικό Συμβούλιο, ως αντιπρόσωποι,

τα διάφορα νοσοκομεία και οι υγειονομικές υπηρεσίες ανά την επικράτεια,

οι δήμοι της Πόλης μετά την καθιέρωση των δημοτικών ιατρείων.

Το σημείο αναφοράς όμως της διείσδυσης Ρωμιών ιατρών στις υπηρεσίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είναι η Αυτοκρατορική Ιατρική Σχολή. Η ίδρυση νέου στρατού, μετά τη διάλυση του σώματος των Γενιτσάρων (1826), απαίτησε και την παραγωγή ιατρών για τις υγειονομικές του ανάγκες και επομένως την ίδρυση της Ιατρικής Σχολής. Η σχολή λειτούργησε αμφίρροπα για τους ομογενείς. Την τροφοδότησαν με καθηγητές, δημιουργώντας έτσι ένα ισχυρό καθηγητικό σώμα, ιδιαίτερα τις δεκαετίες 1840 - 1870, καλύπτοντας την μεγάλη ανάγκη σε διδακτικό προσωπικό, λόγω της παντελούς έλλειψης μουσουλμάνων ιατρών που γνώριζαν την δυτική (ή αλλιώς νέα ιατρική), και με φοιτητές, εξυπηρετώντας έτσι κατά τον καλύτερο τρόπο τις έστω και τυπικές απαιτήσεις των κατά καιρούς τιθέμενων μεταρρυθμιστικών διατάξεων και ιδιαίτερα αυτών του 1839 και 1856.

Η ιατρική έδωσε στους Οθωμανούς τη θαυμάσια ευκαιρία να ικανοποιήσουν τις απαιτήσεις των διαταγμάτων για ισοπολιτεία και ισονομία και να αποφύγουν την είσοδο «μειονοτικών» (όχι μόνο Ρωμιών αλλά και Αρμενίων και Εβραίων) σε άλλους σημαντι-

κότερους τομείς της δημόσιας και κυρίως της στρατιωτικής διοίκησης.

Μελετώντας μια σειρά διαταγμάτων² αναφορικά με την είσοδο και εκπαίδευση σπουδαστών από τους υποτελείς πληθυσμούς στην ιατρική σχολή σημειώνουμε ότι αυτή άρχισε το 1841 και εξελίχθηκε σε θέμα διεκδίκησης από τα διάφορα μιλλέτ με αποκορύφωμα το 1858, ένα χρόνο δηλαδή μετά το Χάτι-Χουμαγιούν.

Ολόκληρη αλληλογραφία αναπτύσσεται μεταξύ της διοικήσεως της Σχολής, του Οικουμενικού Πατριάρχου, του Πατριάρχη των Αρμενίων, του Εβραίου Ραβίνου και των Βουλγάρων προκρίτων για την κάλυψη των θέσεων των υποψηφίων αναλογικά με τον πληθυσμό της κάθε κοινότητας. Τα αιτήματα συζητούνται από τη Σχολή, διαβιβάζονται στο Συμβούλιο των Μεταρρυθμίσεων και η κάθε απόφαση κατοχυρώνεται με σχετική διαταγή (ιραντέ).

Έτσι ενώ το 1843 - 44, οι μουσουλμάνοι σπουδαστές είναι 300 και οι χριστιανοί 76, μετά το 1858 η αναλογία διαμορφώνεται 300 μουσουλμάνοι - 150 μη μουσουλμάνοι, από τους οποίους 55 Ρωμιοί, 40 Αρμένιοι, 15 Καθολικοί, 10 Λατίνοι, 15 Εβραίοι, 15 Βλάχοι και Μολδαβοί.

Αυτή η αναλογία των 55 Ρωμιών στους 450 Οθωμανούς υπηκόους αντιπροσωπεύει την πιο συγκεντρωτική παρουσία των πρώτων σε παραγωγική στρατιω-

2. Ayten, Altıntaş, Tanzimatı muteakip mekteb-i tibbiye-i sahane'ye hangi milletlerden ne kadar öğrenci alınacağı meselesi, *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, İstanbul, 1995, τ. 1, σ. 66-90.

τική σχολή και προεικονίζει την αναλογία στα αντίστοιχα υγειονομικά αξιώματα.

Μεμονωμένα αιτήματα εισαγωγής παιδιών σημαντικών οικογενειών προκρίτων από διάφορες περιοχές και διαφόρων μιλλέτ, μεταξύ των οποίων και Ρωμιοί, εντοπίζονται καθόλη τη διάρκεια της μεταρρυθμιστικής περιόδου. Η κατά διαστήματα απόδοση ευχαριστιών του Οικουμενικού Πατριάρχη στο Σουλτάνο για την εισαγωγή ομογενών σε ιδρύματα του κράτους ή για τις ενδείξεις της εύνοιάς του προς τους ομογενείς νεαρούς επιστήμονες, όπως αυτή του Ιωακείμ Γ' το 1902 για την παρασημοφόρηση τριών φοιτητών της ιατρικής σχολής της Γενεύης, του Αριστείδη Παπαδάκη, του Νικόλαου Γιανναρόπουλου και του Α. Καλεύρα, καθώς και για την υπόσχεση του διορισμού τους στα κρατικά νοσοκομεία της Πόλης, μετά την αποφοίτησή τους³, αποτελεί στοιχείο πάγιας πολιτικής για την διασφάλιση της παρουσίας των Ρωμιών και εν προκειμένο των ιατρών σε κρατικά αξιώματα.

Πέρα όμως του ποσοτικού παράγοντα, υπάρχει και ο ποιοτικός. Τα επίσημα ιδρυτικά διατάγματα της Σχολής εξαίρουν την εξυπνάδα και τη γλωσσομάθεια των «ραγιαδών σπουδαστών», επομένως και τα οφέλη από την εύκολη παραγωγή νέων ιατρών μέσα από τις τάξεις τους⁴. Η ικανότητα όμως των σπουδαστών αυτών αποδεικνύεται εύκολα αν δούμε την πορεία των αποφοίτων της τάξης του 1851 επί παραδείγματι. Σ'

3. *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 15 Μαρ. 1902, τ. 11, σ. 126-127.

4. Ayten, Altıntaş, Tanzimatı muteakip mekteb-i tibbiye-i sahaneye hangi milletlerden ne kadar öğrenci alınacağı meselesi, *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, İstanbul, 1995, τ. 1, σ. 68.

αυτή την τάξη ανήκει και ο Μάρκο πασά, που από το 1867 έως το 1888 διοικεί το Οθωμανικό αυτό εκπαιδευτικό ίδρυμα, ισορροπώντας μεταξύ των ανήσυχων και προοδευτικών μαθητών και του απολυταρχικού Αμπντούλ Χαμίτ Β'.

Ο Μάρκο πασά και οι μεταγενέστεροι απόφοιτοι της Σχολής αποτελούν τη δεύτερη ας πούμε γενιά καθηγητών, αυτών που προήλθαν από την ίδια τη Σχολή. Η αντιπροσώπευση και στις δύο γενιές από Ρωμιούς είναι εξίσου σημαντική. Η πρώτη γενιά αποτελείται από αυτούς που ορίστηκαν για να συγκροτήσουν και να οργανώσουν τη Σχολή. Ο Στέφανος Καραθεοδωρή (1879 - 1867) είναι από τους πρώτους καθηγητές της σχολής και δεν είναι υπερβολή να πούμε ότι στις γνώσεις του (ιατρικές και κυρίως εκπαιδευτικές) στηρίχτηκε ο αρχίατρος του Μαχμούτ του Β', Μπεχτσέτ εφέντη, για τη σύσταση και λειτουργία της σχολής. Ο Μαχμούτ πέτυχε μέσω του Καραθεοδωρή, ότι προσπάθησε ατυχώς ο Σελίμ ο Γ' μέσω του φαναριώτη πρίγκιπα Δημητρίου Μουρούζη, να συστήσει δηλαδή ιατρική σχολή κατά τα δυτικά πρότυπα. Οι ικανότητες του Καραθεοδωρή που συμπυκνώνονται κατά τον διογράφο του στην άποψη των Οθωμανών ότι «τοιούτον σοφόν ιατρόν ουκ έχει δεύτερον το Δεβλέτιον»⁵, αλλά και η πρόωμη θα έλεγε κανείς «Οθωμανική» αντίληψη για τη θέση των Ρωμιών στην Αυτοκρατορία τον εδραίωσαν στη Σχολή ως Καθηγητή και στα Ανάκτορα ως ιδιαίτερο ιατρό του Σουλτάνου. Χωρίς

5. Τανταλίδης, Ηλίας, Βίος Στεφάνου Καραθεοδωρή, Εκ του τυπογραφείου Α. Κορομηλά, Εν Κωνσταντινουπόλει, 1868, σ. 35.

αμφιβολία, χρησιμοποιώντας και πάλι τη φράση του διογράφου του (Ηλία Τανταλίδη), «ηνώξε τους βασιλείους πυλώνας και εις άλλους ομογενείς ιατρούς»⁶ και δημιούργησε μία άλλη πολύ σημαντική μορφή υπηρεσίας των ομογενών ιατρών, αυτή του ανακτορικού ιατρού, για την οποία θα αναφερθώ στην συνέχεια. Στη Σχολή ο Στέφανος Καραθεοδωρή δημιούργησε μία οικογενειακή παράδοση, αφού το 1839 με παρέμβασή του αναλαμβάνει καθηγητής της εξωτερικής κλινικής, της χειρουργικής δηλαδή, ο ανιψιός του Κωνσταντίνος ο οποίος με τη σειρά του παρέδωσε την έδρα στον ανιψιό του Αριστείδη Ζώτο το 1879.

Στην προαναφερθείσα πρώτη γενεά καθηγητών κοντά στο Στέφανο και τον Κωνσταντίνο Καραθεοδωρή προστίθεται ο Σαράντης Αρχιγένης και ο Σπυρίδων Μαυρογένης.

Έτσι το 1850, από τους 11 τακτικούς καθηγητές της Σχολής, οι 4 είναι Ρωμοί, και το 1871 από τους 19 τακτικούς καθηγητές οι 10 είναι Ρωμοί. Είναι η περίοδος με τη μεγαλύτερη εκπροσώπηση του ομογενειακού ιατρικού σώματος στις ακαδημαϊκές θέσεις:

1. Μάρκος πασάς, Διευθυντής - φαρμακολογία,
2. Κων. Καραθεοδωρή, Χειρουργική,
3. Σαράντης Αρχιγένης, Θεραπευτική,
4. Σπ. Μαυρογένης, Παθολογία,
5. Ξεν. Ζωγράφος, Υγιεινή,
6. Μιλτιάδης βέης, Δερματολογία,

6. Τανταλίδης, Ηλίας, Βίος Στεφάνου Καραθεοδωρή, Εκ του τυπογραφείου Α. Κορομηλά, Εν Κωνσταντινουπόλει, 1868, σ. 38.

7. Παυλάκης Φενερλής, Ζωολογία,
8. Παντζίρης βέης, Μαιευτική,
9. Καλίας, Ανατομία,
10. Βαλασίδης, Φυσική.

Οι περισσότεροι από τους καθηγητές κατέχουν συγχρόνως και κάποια θέση ιατρού στα ανάκτορα. Συνήθως προηγείται η ακαδημαϊκή και έπεται η ανακτορική θέση.

Ο κοινός παρονομαστής στην κατάληψη αυτών των θέσεων φαίνεται ότι είναι η αποδεδειγμένη ικανότητα των Ρωμών και η διαμόρφωση ενός συστήματος αλληλογνωριμίας και υποστήριξης μεταξύ τους.

Στα ανάκτορα διαμορφώνεται μία εσωτερική ιεραρχία στο ιατρικό προσωπικό που ξεκινά από την κατά «βάρδιες» υπηρεσία και καταλήγει στον ιδιαίτερο του Σουλτάνου.

Για κάθε σουλτάνο, μετά τον Μαχμούτ τον Β', υπάρχει ένας Ρωμιός ιατρός, κατά κάποιον τρόπο ιδιαίτερος και προσωπικός:

Ο Στέφανος Καραθεοδωρή του Μαχμούτ του Β', ο Κωνσταντίνος Καραθεοδωρή ιατρός του Μαχμούτ του Β' και του Αμπντούλ Χαμίτ Β', ο Μάρκο πασά του Αμπντούλ Μετζίτ, ο Μαυρογένης εξελίσσεται στον εμπιστότερο άνθρωπο και τον σημαντικό σύμβουλο του Αμπντούλ Χαμίτ Β'.

Αλλά υπάρχει και ένας σημαντικός αριθμός άλλων ομογενών ιατρών, που προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στην αυλή του σουλτάνου, όπως ο Καμπούρογλου, ο Φωτιάδης, ο Ξενοφών Ζωγράφος, ο Αλέξανδρος Ζωγράφος, ο Χρήστος Ενωτιάδης, ο οδοντίατρος Αρνάκης

Απελλής, ενώ παραδοσιακά και οι θέσεις των φαρμακοποιών ελέγχονται από Ρωμούς.

Η θέση και οι σχέσεις των ιατρών μεταξύ τους στα ανάκτορα είναι ιδιαίτερα ευαίσθητες και λεπτές και φαίνεται πως οι Ρωμοί κατορθώνουν με επιδεξιότητα και διπλωματία να αποφεύγουν τις δυσκολίες και να αλληλοδοθούνται.

Είναι ενδεικτικό της δύναμης και του κύρους των ιατρών το γεγονός ότι εκτός του ότι παρακολουθούν την υγεία του Σουλτάνου, αυτοί πρώτοι γνωρίζουν το αναστρέψιμο ή μη της παθήσεώς του και επομένως την πιθανή στιγμή της διαδοχής. Αυτό φαίνεται έκδηλα στη περίπτωση της ασθένειας του Αμπντούλ Μετζίτ, τον Ιούνιο του 1861, όταν τρεις Ρωμοί, ο Κωνσταντίνος Καραθεοδωρή, ο Σπυρίδων Μαυρογένης και ο Ξενοφών Ζωγράφος, παρακολουθούν τον ετοιμοθάνατο μονάρχη και μετά από ιατρικό συμβούλιο ενημερώνεται η αυλή για την κρισιμότητα της κατάστασης⁷.

Πολιτική σημασία λαμβάνει και η στάση των 19 ιατρών, μεταξύ των οποίων και αρκετών Ρωμιών, στην περίπτωση του θανάτου του Αμπντούλ Αζίζ, το 1876, όπου ο Μάρκο πασά εξισορρόπησε τα πράγματα προσθέτοντας στη γνωμάτευση για τον θάνατο του πρώην σουλτάνου, τη φράση: «με το ψαλίδι που μας έδειξαν μπορεί να γίνει η πληγή που βλέπουμε», αφήνοντας σε άλλους την κρίση για το αν πρόκειται για αυτοκτονία ή φόνο και κατορθώνοντας να διατηρή-

7. Μαυρογένης, Σπυρίδων, Βίος Κωνσταντίνου του Καραθεοδωρή, Εν Παρισίοις, 1885, σ. 58-70, και Ζωγράφος, Ξενοφών, Les derniers jours de S. M. Le Sulttan Abdul Medjid, O. Berthier, Libraire- Editeur, 1892, σ. 35.

σει ο ίδιος τις υψηλές θέσεις που κατείχε μέχρι τότε⁸.

Εκείνος όμως που αναντίρρητα μονοπωλεί την ιστορία των ιατρών στα ανάκτορα είναι ο Σπυρίδων Μαυρογένης και αυτό για δύο λόγους: Γιατί είχε να κάνει με τον πιο καχύποπτο σουλτάνο, τον Αμπντούλ Χαμίτ Β', και γιατί ο ίδιος ξεπέρασε κατά πολύ την ιατρική του ιδιότητα.

Η θέση του στο παλάτι επιβεβαιώνεται από τη μαρτυρία: «στην Ανατολή δεν γίνεται καμία ενέργεια πολιτικής φύσεως, που να μην έχει αναμιχθεί ένας ιατρός του Αμπντούλ Χαμίτ [...], δεν υπάρχει υπόθεση με ιδιαίτερη σημασία, στην οποία να μην είναι αναμειγμένος ο Μαυρογένης. Ο ίδιος ξέρει θαυμάσια πράγματα της εποχής του Μουράτ και του Αμπντούλ τα οποία, αν έγραφε, θα μπορούσε να διδάξει τους ιστορικούς και διπλωμάτες»⁹.

8. Σημαντικά στοιχεία παρέχονται στην αλληλογραφία Μαυρογένη - Ζωγράφου την περίοδο Ιουλίου - Νοεμβρίου 1876 στο Αρχείο του Ινστιτούτου Ιστορίας της Ιατρικής Cerrahpaşa Tıp Fakültesi İstanbul Üniversitesi. Σχετικά με το θάνατο του Αμπντούλ Αζίζ, βλ. Roberic H. Davison, Reform in the Ottoman Empire 1856-1876, Princeton, 1963, σ. 341-342, την αναφορά του ιατρού της Αγγλικής πρεσβείας στη Πόλη Dikson, που συμμετείχε στην ομάδα των 19 ιατρών που πιστοποίησαν το θάνατο του έμπωτου Σουλτάνου στο E. D., M.D., Dikson, Report on the death of the ex-sultan Abdul Aziz Khan, *The British Medical Journal*, July 8, 1876, σ. 41-42 καθώς και άρθρο ανωνύμου στο *Lancet*, The death of the ex-sultan, *Lancet*, June 10, 1876, σ. 872-873, όπου και αμφισβητείται η επίσημη άποψη ότι πρόκειται για αυτοκτονία.

9. Αποσπάσματα από το βιβλίο του Dr. Desjardin με το ψευδώνυμο Paul de Regla «Revue Diplomatique», Paris, 1892, επίσης. Taner, Timur, «Son dönem osmanlı hekimleri üzerine birkaç», *Tarih ve Toplum*, Φεβ. 1987, τ. 14, σ. 77-79.

Ο ίδιος είχε πάρει τον ύπατο βαθμό της πολιτικής ιεραρχίας, του βεζίρη (1883), και είχε ενεργό αλλά και διακριτική συμμετοχή στα λεγόμενα «εθνικά» θέματα του Γένους. Ως παράδειγμα, αρκεί η ανάμειξη του στην εκτόνωση του προνομιακού ζητήματος τις παραμονές των Χριστουγέννων του 1890. Ο Μαυρογένης απεσταλμένος του σουλτάνου στον τοποτηρητή του οικουμενικού θρόνου, τον Ηρακλείας Γερμανό, αφού μετέφερε σε αυτόν το απειλητικό μήνυμα του μονάρχη για το άνοιγμα των εκκλησιών, αποκάλυψε στη συνέχεια την ύπαρξη σχετικού τηλεγραφήματος του Τσάρου, που θα επενέδαινε, αν δεν υποχωρούσε η Πύλη στα δίκαια των χριστιανών υπηκόων της¹⁰. Η αποκάλυψη αυτή εδραίωσε τη σθεναρή στάση του Πατριαρχείου και ανάγκασε την Πύλη να ενδώσει και να επιβεβαιώσει με σχετικό ιραδέ τα εκκλησιαστικά προνόμια.

Επίσημες πολιτικές θέσεις κατέχουν, κατά την περίοδο του Αμπντούλ Χαμίτ Β' τρεις ομογενείς. Πρόκειται για τους τρεις από τους επτά Ρωμούς γερουσιαστές, τον Μαυρογένη, τον Μάρκο πασά και τον Κωνσταντίνο Καραθεοδωρή. Ενώ στη περίπτωση του ιατρού από τα Γιάννενα Ιωάννη Σάββα πασά διακρίνουμε μια εξέλιξη από την ιατρική στην εκπαίδευση και τελικά στη διπλωματία. Ο Ιωάννης Σάββας, «αστυνομικός ιατρός»¹¹, διακρίθηκε στη μεγάλη επιδημία της χολέρας ως αντιπρόεδρος της έκτακτης υγειονομι-

10. Μαυρόπουλος, Δημήτριος, Πατριαρχικά Σελίδες, Εν Αθήναις, 1960, σ. 15-19.

11. Βλ. Γεδεών, Μανουήλ, Μνεία των προ εμού, τυπ. Τα Χρονικά, Εν Αθήναις, 1934, σ. 382.

κής επιτροπής με πρόεδρο τον πρωθυπουργό Ααλή πασά. Η σχέση του με τον Ααλή και η νομομάθεια και τουρκομάθειά του τον απέσπασαν από την ιατρική, που υπήρξε το μέσο για την αναγνώριση των ικανοτήτων του, και τον κατήυθναν στην πολιτική. Αρχικά έγινε μουτσαρίφης Σφακίων, και στη συνέχεια ανέλαβε για αρκετό διάστημα τη διεύθυνση του νεοϊδρυθέντος γαλλοτουρκικού λυκείου του Γαλατά Σαράϊ (1868). Είναι μέλος του Διαρκούς Εθνικού Μικτού Συμβουλίου την περίοδο 1874 - 76, το 1877 περιλαμβάνεται στην εικοσαμελή επιτροπή για τη σύνταξη του συντάγματος και το 1879 γίνεται υπουργός Εξωτερικών¹².

Τέλος οι εξελίξεις στην πολιτική κατάσταση της Αυτοκρατορίας, μετά το κίνημα των Νεοτούρκων το 1908 και η συγκρότηση βουλής φέρνουν στην πολιτική έναν ακόμη ιατρό, τον Στέφανο Ναρλή, βουλευτή Καλλιπόλεως κατά τις περιόδους 1908 - 1912 και 1912 - 1914.

Βέβαια η προσφορά των Ρωμιών ιατρών στο κράτος που υπηρετούν είναι τουλάχιστον σημαντική και για την τεκμηρίωση αυτή αρκεί μόνο η αναφορά στην επίδραση που άσκησε ο Κωνσταντίνος Καραθεοδωρή στον Μαχμούτ τον Β για την ίδρυση λοιμοκαθαρητι-

12. Βλ. Mavrogeni, Sp., Rapport sur l'état de l'hygiene publique à Constantinople en Janvier 1881, σ. 18-19 και *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 15 Μαΐου 1905, έτος ΚΕ, τ. 19, σ. 234, καθώς και Αλεξανδρή, Αλέξης, Οι Έλληνες στην υπηρεσία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας 1850-1922, *ΔΙΕΕΕ*, τ. 23, 1980, σ. 372.

ου το 1836. Με ένα λόγο, η ίδια η σύσταση των υγειονομικών υπηρεσιών του κράτους οφείλεται στην ουσιαστική παρέμβαση ενός Έλληνα ιατρού.

Η οργανωμένη πλέον δημόσια υγεία κατευθύνεται από ένα ανώτατο συμβούλιο υγείας, το οποίο ελέγχει μεταξύ άλλων τις συνθήκες υγιεινής και την ποιότητα των φαρμάκων μέσω απεσταλμένων επιθεωρητών. Ο Μάρκο πασά, με την ιδιότητά του ως διευθυντής της σχολής, υπήρξε πρόεδρος του συμβουλίου, ο Ζωηρός επί σειρά ετών γραμματέας του και ο Φενερλής μόνιμο μέλος¹³. Αυτό το σώμα των επιθεωρητών επανδρώνουν κατά καιρούς ομογενείς ιατροί, όπως ο Βιτάλης, ο Ελευθεράκης πασάς και ο Λογοθέτης. Το 1888, γενικός επιθεωρητής διορίζεται ο ιατρός Κοτσώνης εφέντης. Σε ένα ανάλογο σώμα επιθεωρητών της αστυνομίας, από το 1888 ως το 1913, ο ιατρός Χριστοφορίδης κατέχει τη θέση του αντιπροέδρου.

Όταν αργότερα ιδρύονται δημοτικά ιατρεία, η παρουσία των Ρωμιών είναι και εκεί εμφανής. Στην έκτη δημοτική περιφέρεια, δηλαδή του Σταυροδρομίου, υπηρετούν περί το 1892 τρεις ομογενείς ιατροί: οι Αναστάσιος Δημητριάδης, Ιωαννίδης εφέντης και Νικόλαος Πλέσσας. Και την ίδια χρονιά διορίζεται σε αυτό και ο Περικλής Κηλαϊδίτης. Ενώ στην υγειονομική υπηρεσία του έκτου δημοτικού διαμερίσματος υπηρετεί και ο ιατρός Δόσσιος από το 1887.

Οι ιατροί ως υπάλληλοι του Κράτους, χαίρουν τιμών που απορρέουν από την καταξίωσή τους ως επι-

13. *Annuaire Oriental du Commerce* των ετών 1887, 1888, 1890, 1891, 1892-3.

στημόνων και ως ανώτερων κρατικών αξιωματούχων σε ένα σύστημα αξιών της ανώτερης οθωμανικής τάξης αφ' ενός, και όλης της ομογένειας αφ' ετέρου. Η παρουσία τους εν σώματι γίνεται αισθητή στις μεγάλες εκδηλώσεις και γιορτές. Η ακολουθία του αναστάσιμου εσπερινού στο Φανάρι είναι μία ευκαιρία για να δηλώσουν την παρουσία τους, «φέροντες τας επισήμους αυτών στολάς»¹⁴. Ο θάνατος κάποιου από αυτούς είναι αφορμή απότισης τιμών από την ομογένεια αλλά και από το κράτος. Η κηδεία, το 1882, του αντιστράτηγου Χρήστου Ενωτιάδη, ιδιαίτερου ιατρού της βασιλομήτορος, γίνεται με ιδιαίτερες τιμές, με την παρουσία των μαθητών της Ιατρικής Σχολής και όλου του ελληνικού ιατρικού σώματος.

Η αντιπροσώπευση της Αυτοκρατορίας σε πολλά συνέδρια και διεθνείς υγειονομικές συναντήσεις ανατέθηκε κατά καιρούς σε Ρωμιούς με αντιπροσωπευτικότερη την αποστολή του Ζωηρού πασά στο Ινστιτούτο Παστέρ στο Παρίσι, τη χρονιά της ανακάλυψης του αντιλυσσικού εμβολίου¹⁵.

Η συμμετοχή των Ελλήνων ιατρών στις επιστημονικές δραστηριότητες της σχολής και στις στρατιωτικές υπηρεσίες δημιούργησε μία φήμη, που μέσω των διε-

14. *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 4 Απρ. 1890, έτος I, τ. 14.

15. Zoeros, A., M. Pasteur et ses découvertes et spécialement de la méthode préventive contre la race, Conférence faite d'abord à Stamboul, à l'École Impériale de Médecine le 7 mars et ensuite à Pera au Syllogue Littérature Grec le 23 mars 1887, Constantinople, Typographie «La Turquie», 1887.

Zoeros, A., Que j'ai vu et étudié dans l'Institut de M. Pasteur, *Gazette Médical d'Orient*, 30 Ιουν. 1887, έτος 30ό, σ. 59-61.

θνών επιστημονικών εκπροσωπήσεων τους καθιστούσε γνωστούς διεθνώς, ώστε η ιδιότητα του στρατιωτικού ιατρού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας να θεωρείται ταυτόσημη της ελληνικής καταγωγής. Τον Αύγουστο του 1897, ο πρώτος επιφανής Τούρκος χειρουργός, ο Τσεμίλ Τοπουζλού, αντιπροσωπεύει την Αυτοκρατορία στο ιατρικό συνέδριο της Μόσχας. Κατά την υποδοχή της αντιπροσωπείας ο τσάρος απευθύνθηκε σε αυτόν στα ελληνικά και όταν είδε ότι δεν λάμβανε απάντηση του είπε στα γαλλικά: «Χαίρομαι που υποδέχομαι έναν περίφημο Οθωμανό χειρουργό, γνωστό στον ιατρικό κόσμο [...] πού κάνατε τις σπουδές σας; είσθε θεβαίως ορθόδοξος»¹⁶, έχοντας τη βεβαιότητα ότι δεν θα μπορούσε να συμβαίνει διαφορετικά. Είναι η περίοδος που η ιατρική στην Κωνσταντινούπολη χειραφετείται από τους Έλληνες και τις άλλες κοινότητες, κυρίως τους Αρμενίους και τους Εβραίους, και με την παράλληλη υπερίσχυση του εθνικισμού η φοίτηση στη Στρατιωτική Σχολή περιορίζεται για τους μη Τούρκους.

Η περίοδος όμως που προηγήθηκε του εθνικισμού, αν και δεν σήμαινε ποτέ για τους Ρωμιούς ουσιαστική ισοπολιτεία, έδωσε μια θαυμάσια ευκαιρία για ανάδειξη σε σημαντικά αξιώματα, τις περισσότερες φορές ουσιαστικά και των Ρωμιών, πολλοί εκ των οποίων ήταν ιατροί.

Αν στη σύγχρονη τουρκική βιβλιογραφία επαναλαμβάνεται συχνά από τους ιστορικούς της ιατρικής ο

16. Topuzlu, Cemil, 80 yıllık hatıralarım, 3η έκδοση, ARMA, İstanbul, 1994, σ. 67-68.

αφορισμός ότι μέρος σημαντικό της προόδου και του εκσυγχρονισμού της Αυτοκρατορίας ανήκει στους ιατρούς τότε από τη πλευρά μας μπορούμε να πούμε ανεπιφύλακτα ότι σημαντικό τμήμα αυτών των ιατρών υπήρξαν οι Ρωμιοί, οι οποίοι με τη σειρά τους συνετέλεσαν σε σημαντικές πολιτικές, επιστημονικές και εκπαιδευτικές πρωτοβουλίες, επηρεάζοντας τα πράγματα στην Αυτοκρατορία.

ΟΙ ΡΩΜΙΟΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΕΣ ΠΑΡΑ ΤΗ ΥΨΗΛΗ ΠΥΛΗ

Έτει σωτήριω 1462.

Τούτω τω έτει ήρξατο ο σουλτάν Μεχμέτης κρμνίζειν τον ναόν των Αγίων Αποστόλων εν Κωνσταντινουπόλει, και κτιζειν αντ' αυτού εν τω αυτώ τόπω τζαμί, το λεγόμενον τανύν Σουλτάν-Μεχμέτ-Τζαμισί, όπερ ετελείωσε συν ταις περί αυτό πολλαίς οικοδομαίς μόλις έτει τω σωτήριω 1471 και τον Χιτζρέ 876. Τότε δι' αμοιβήν εχάρισε μίαν στραταν ολόκληρον, ονομαζομένην Κιοντζούκ-Τζαφέρ, παρά τη εκκλησία του Μουγλίου, τω αρχιτέκτονι Χριστοδούλω με χάττι-σερίφι, όπου εσώζετο μέχρι πολλού εν τη εκκλησία του Μουγλίου, και έγγραφεν ούτως: "Εσύ οπού έχεις την τιμήν να ήσαι **σούπασης** της Κωνσταντινουπόλεως, με το να εχαρίσαμεν Ημείς δι' ευμένειαν τω αρχιτέκτονι Χριστοδούλω, διά μισθόν του κόπον του, τον μαχαλέν τον ονομαζόμενον Κιοντζούκ-Τζαφέρ, θέλεις υπάγει εις τον ναόν Μουγλιότισας, και θέλεις διορίσει τον ρηθέντα μαχαλέν με τους τόπους τους άνευ οικοδομών, και θέλεις τον δώσει εις την εξουσίαν του Χριστοδούλου, κατά το ιερόν ημών πρόσταγμα, εις το οποίον θέλεις πίστιν την σήμερον".

Μία τοιαύτη υπόθεσις την σήμερον παρά Τούρκους διορίζεται εις τον **μειμάρ** αγά, και όχι εις τον **σούπασην**, όθεν δήλον πόσον μεταβλήθη ο τρόπος της διοικήσεως εις την οθωμανικήν βασιλείαν.

Αλλ' ειπών ο Χριστόδουλος ύστερον ότι δύναται να κτίση και άλλο τζαμί μεγαλύτερον και ωραιότερον εκείνου, εφονεύθη.

Αθνασιού Κομνηνού Υψηλάντου, Τα μετά την Άλωσιν (1453-1789),
εν Κωνσταντινουπόλει, 1870,12.

Οι αρχιτέκτονες στην υπηρεσία της Υψηλής Πύλης, στο δημόσιο τομέα του οθωμανικού κράτους καλύπτουν μια μεγάλη περίοδο που ξεκινά μετά την Άλωση και φθάνει μέχρι την δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα. Το σχόλιο του Υψηλάντη αντικατοπτρίζει τις αλλαγές που επήλθαν στη συγκρότηση και λειτουργία ενός επαγγέλματος που εξαρτήθηκε από τον τρόπο της διοικητικής και στρατιωτικής οργάνωσης της Αυτοκρατορίας. Πριν από την Άλωση δεν ήταν ξεκάθαρο αν οι τέκτονες, δηλαδή οι ξυλουργοί¹ αποτελούσαν ένα ξεχωριστό σώμα. Στις κτιτορικές επιγραφές ναών και τεμενών προσδιορίζονται κάποια ονόματα αρχιτεχνιτών τα οποία πιθανώς να ανήκουν σε μετακινούμενα συνεργεία οικοδόμων. Υπήρχαν διάφορες επαγγελματικές ομάδες που εργαζόταν στον κατασκευαστικό και επισκευαστικό τομέα. Ο Εβλιγιά Τσελεμπή υπολογίζει 22 διαφορετικά επιτηδεύματα καθώς και διάφορα βοηθητικά, όπως κατασκευαστές αμαξιών και χειραμαξών, καρεκλοποιούς κ. ά.. Στο έργο του Τζαφέρ Εφένδη «Μικρή βίβλος περί αρχιτεκτονικών αμοιβών»² οι οικοδόμοι τεχνίτες χωρίζονται σε αρχιτέκτονες, μηχανικούς και τέκτονες, δηλ. τους χτίστες, αυτούς που εργαζονται στις νέες οικοδομές αλλά και

1. Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής, λήμμα: «τέκτονας, ο» είναι επίσης ο τεχνίτης ως σημασιολογικό δάνειο από το ιταλικό *massone* (αρχική σημασία: 'χτίστης') <γαλλ. *maçon* <αγγλ. *mason*. Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ/Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, 1998, 1328.

2. Αναφέρεται στον Ο. Ş. Gökyay «Risale-i Mimariye, Mimar Mehmet Ağa, Eserleri» [Στον τιμητικό τόμο για τον καθηγητή Ιστορίας] *İsmail Hakkı Uzunçarşılı Armağanı*, Άγκυρα, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1975, 113-215.

στις επισκευές. Οι επισκευαστές αναφέρονται σύμφωνα με τον κλάδο του επαγγέλματός τους ή «εν γένει όσοι ασχολούνται με τα μερεμέτια» (το μερεμέτι είναι αραβικής προέλευσης λέξη που σημαίνει πρόχειρη επιδιόρθωση), ήταν οι τεχνίτες που δεν είχαν αποκτήσει ειδικότητα. Στα καταστατικά ιδρυμάτων αφιερωμένων σε φιλανθρωπικούς στόχους, στα *vakfiye*, προ του 15ου αιώνα, εμφανίζεται μόνο η λέξη αρχιτέκτων (*mimar*), και όχι *mermetçi*, πράγμα που δεικνύει ότι η συγκρότησή τους ως ξεχωριστού κλάδου ανάγεται στην εποχή της ακμής του οθωμανικού κράτους. Το επάγγελμα του αρχιτέκτονα μορφοποιήθηκε σε τρεις διαφορετικές εκδοχές: ο σουλτανικός ή αυτοκρατορικός ή, κατά παλαιότερη ορολογία, ανακτορικός αρχιτέκτων (*hassa mimari*), ο αρχιτέκτων της επαρχίας (*eyalet mimari*) και ο αρχιτέκτων (μεγάλων) πόλεων (*şehir mimari*³). Το επίθετο *has*, που σημαίνει το πραγματικό

3. (α). Emre Madran, «Η συντεχνία των επισκευαστών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (16-18ος αιώνας)», (*Osmanlı İmparatorluğunda onarım esnafı* (16.-18.yy.)), στο Nur Akin, Afife Batur, Selçuk Batur (επιμ.), *Οι 7 αιώνες της οθωμανικής αρχιτεκτονικής «μια υπερεθνική κληρονομιά»*, (*Osmanlı İmparatorluğunun 7 yüzyılı "uluslar üstü bir miras"*), Ιστανμπούλ, Yem Yayın, γ. χ., [Πρακτικά του ομόνυμου συνεδρίου, 25-27.11.1999], 327-335.

(β). Επίσης ο Cengiz Orhonlu, Έρευνες πάνω σε θέματα πολεοδομίας και συγκοινωνιών, (*Osmanlı İmparatorluğunda şehircilik ve ulaşım üzerine araştırmalar*), στο κεφ. 1 «Αρχιτέκτονες Πόλεων» (*Şehir Mimarları*), Σύμφωνη, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, no. 31, 1984, 1-26, βασισμένος στα Πρωθυπουργικά Αρχεία (*Başbakanlık Arşivi*) διατείνεται ότι από το δεύτερο μισό του 17ου αιώνα κάποιες θέσεις των αρχιτεκτονικών υπηρεσιών, στις επαρχιακές πόλεις, ήταν σε χέρια μη μουσουλ-

ή αποκλειστικό, χαρακτηρίζει τα επαγγέλματα της ανακτορικής κεντρικής διοίκησης, όπως *hassa askeri* ήταν το στρατιωτικό σώμα το επιφορτισμένο για την προστασία του σουλτάνου. Επίσης, οι ημικρατικές γαίες *μιρ'ή* (*mir-i*), διαιρούνται σε τιμάρια τα οποία αναλόγως προς τα ετήσια έσοδα που αποφέρουν διακρίνονται σε κυρίως τιμάρια, σε ζεαμέτια και σε *χας*⁴.

Ο σούμπασης ήταν διοικητικός βαθμός για στρατιωτικούς και πολιτικούς σκοπούς· διοικούσε τις μικρότερες περιφέρειες ή επαρχίες των σαντζακίων. Στην πρώιμη οθωμανική περίοδο επιτηρούσε την είσπραξη φόρων και άλλων δημοσίων εσόδων για τα ημερομίσθια των γενιτσάρων, *ulufe*, ήταν υπεύθυνος για την ασφάλεια και διοικούσε στρατιωτικές μονάδες. Στην πυραμίδα της διοίκησης ήταν ο βαθμός μετά τον καδή, εκτελώντας και δικαστικές αποφάσεις⁵. Η θέση θεσμοθετήθηκε στην νομοθεσία του Μεχμέτ Β' του Πορθητή και του Σουλεϊμάν του Νομοθέτη. Μετά την Άλωση ο σούμπασης Σουλεϊμάν Αγάς ανέλαβε την ανοικοδόμηση της κατεστραμμένης Πόλης⁶ και φαίνε-

μάνων, κυρίως Ρωμίων, όπως της Κομοτηνής, Σμύρνης, Θείρας (*Tire*), Κιζαδάσι, Φιλαδέλφειας (*Alaşehir*) και Αρμενίων όπως το Μπίλετζικ. Πάντως όλοι αυτοί οι όροι - τίτλοι υπαλληλίας, όπως και του αρχι-αρχιτέκτονα (*mimar-başı*) χαρακτηρίζονται από μία ρευστότητα και η χρήση τους εξασθενεί με το πέρασμα των αιώνων.

4. Νεοκλής Σαρρής, Οσμανική πραγματικότητα, η δοσιματική διοίκηση, τ. II, Αθήνα, Αρσενιάδης, χ. χ., 75. Απ' όπου και το τοπωνύμιο Χασιά, χάσικο= προνομιακό, βασιλικό.

5. Νικόλαος Μοσχοδάκης, Το δημόσιο δίκαιο στην Ελλάδα την εποχή της τουρκοκρατίας, Αθήνα, Αρχιπέλαγος Εκδόσεις, 1998 [Μεταγραφημένη διατριβή επί υφηγεσία, 1882], 46.

6. Εγκυκλοπαίδεια Meydan - Larousse, λήμμα: «subaşı», τ. 11,

ται να έλαβε αυτόν τον τίτλο ο εξισλαμισθείς Χριστόδουλος, του οποίου ο θάνατος εμπλέκεται στον θρύλο, προφανώς γιατί υπήρξε διαφωνία με το σουλτάνο· ήταν συνηθισμένη πρακτική η επέμβαση των κτητόρων. Ο Στέφανος Γερασίμου⁷ αποδίδει το συμβολικό γεγονός της δολοφονίας του, στον ανταγωνισμό που κρυβόταν μεταξύ του σουλτανικού θρησκευτικού κτίσματος με την μεγάλη βυζαντινή εκκλησιά, και στην ανικανότητα του αρχιτέκτονα να εκτελέσει ένα ισότιμο έργο, αφού προηγουμένως εξαρτά την επιλογή του στην πεποίθηση του σουλτάνου ότι θα μπορούσε να επιλύσει τα οικοδομικά μυστικά της Αγίας Σοφίας, του κορυφαίου αυτού ιουστινιάνειου οικοδομήματος. Δυστυχώς ο Χριστόδουλος, ένας απελευθερωμένος δούλος, δεν κατάφερε να σπάσει τα δεσμά του με την παλαιολόγεια αρχιτεκτονική του παράδοση.

Οι αυτοκρατορικοί αρχιτέκτονες λειτουργούσαν στα πλαίσια της «διοίκησης πόλεως» (*zehremaneti*), αλλά για όλα τα τεχνικά θέματα αρμόδιος αποφάσεως ήταν ο αρχι-αρχιτέκτων (*Mimarbaşı*) (μελετητές απο-

Ιστάνμπουλ, Meydan, 1973, 589. Οι σουμπασήδες είχαν δύο διακριτά πεδία δράσης εν καιρώ ειρήνης, εκτός των καθηκόντων άσκησης έννομου τάξης στο κέντρο. Στις επαρχίες διοικούσαν τιμάρια *μιρ'ή*, των οποίων τα έσοδα κατά τον 15ο αιώνα κυμαίνονταν από 15.000 έως 150.000 άσπρα. Στην διοικητική οργάνωση των επαρχιών ιεραρχικά υπάγονταν στον σαντζάκ μπέη. Στο κέντρο τα έξοδά τους τα εξασφάλιζαν από το κρατικό θησαυροφυλάκιο. Ήταν υπεύθυνοι και για την καθαριότητα και συντήρηση των οδών, καθώς και για την εντολή κατεδάφισης παλαιών και ετοιμόρροπων κατασκευών προς τον αρχι-αρχιτέκτονα.

7. Στέφανος Γερασίμου, «Η ίδρυση της Οθωμανικής Ιστανμπουλ» (*Osmanlı İstanbul'un kuruluşu*) στο Nur Akın (κ.ά.), ό.π. 3 (6), 195-212.

δίδουν τον όρο περιφραστικά ως ο «επικεφαλής αυτοκρατορικός αρχιτέκτων»⁸), ενώ ο Διοικητής ασφαλείας πόλεως (Şehremini), ήταν υπεύθυνος για τα θέματα διοίκησης και χρηματοδότησης. Στην νομοθεσία του Πορθητή αναφέρεται ο όρος şehremini, αλλά δεν συναντούμε τον όρο mimarbaşı και του subaşı, δηλαδή του υπευθύνου της υδροδότησης. Ο Ortaylı⁹ αναφέρει ότι ο Καδής (Kadi), στην κλασική εποχή του οθωμανικού κράτους, συγκέντρωνε την εξουσία της «τοπικής διοίκησης», των οικονομικών και νομικών υποθέσεων, επίσης ήταν υπεύθυνος της ασφαλείας και επόπτης των δακουφίων. Στην υλοποίηση των καθηκόντων του είχε την βοήθεια διαφόρων γενιτσαρικών σωμάτων, όπως του προαναφερθέντος subaşı, böcek-başı (υπεύθυνο για την εντομοκτονία), çöplük subaşı (υπεύθυνο για τα απορρίμματα) και τον mimarbaşı, ο οποίος παρακολουθούσε όλο το οικοδομικό σύστημα. Την περίοδο του Tanzimat, το 1854, ιδρύεται η Δημορχία Κωνσταντινουπόλεως, κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου, για να εξασφαλισθεί η τάξη που προκλήθηκε από την άφιξη ξένων στρατευμάτων και ονομάζεται Şehremaneti, ο δε Δήμαρχος Şehremini¹⁰.

8. Πελαγία Αστρεινίδου - Κωτσάκη, «Ο αρχιτέκτονας στην οθωμανική περίοδο», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ, τ. 8, 1996, 47-68.

9. İlber Ortaylı, «Οι τοπικές διοικήσεις στις περιόδους της Μεταρρύθμισης και της Συνταγματικής Μοναρχίας», (Tanzimat ve meşrutiyet dönemlerinde yerel yönetimler), στην εγκυκλοπαίδεια *Η Τουρκία από την Μεταρρύθμιση μέχρι την Δημοκρατία*, (Tanzimatın Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi), τ. 1, Ιστάνμπολ, İletişim, χ. χ., 242.

10. Mehmet Zeki Pakalın, Λεξικό οθωμανικών ιστορι-

Παλαιότεροι ιστορικοί¹¹ θεωρούν τον Μιμάρμπασι ως ένα από τα εκλεκτότερα υπαλληλικά αξιώματα, όπως του Αρχιάτρου (Hekimbaşı) και του Διοικητού Ασφαλείας (Şehremini) που αντιστοιχεί στον βαθμό υπουργού δημοσίων έργων και στέγασης και στις διαταγές του υπηρετούσαν περισσότεροι από πενήντα αυτοκρατορικοί αρχιτέκτονες με το προσωνύμιο του «κάλφα» ή «χαλίφέ», επειδή η πρώτη λέξη προέρχεται από την αραβική αντίστοιχη του «χαλίφη» (khalifah/διάδοχος). Επειδή πολλές φορές τα καθήκοντά του παρουσίαζαν αλληλοκάλυψη με εκείνα του διοικητού ασφαλείας, λόγω των αρμοδιοτήτων συντήρησης των αυτοκρατορικών και δημοσίων κτιρίων και προμήθειας οικοδομικών υλικών, που είχε ο τελευταίος, πριν ακόμη επέλθουν οι Μεταρρυθμίσεις, το 1831 οι δύο θέσεις καταργήθηκαν και τα καθήκοντά τους επωμίσθηκε η Διεύθυνση Δημοσίων Κτιρίων (Ebniye-i hassa müdürlüğü).

Στις διάφορες κρατικές υπηρεσίες επιτρεπόταν η απασχόληση μη μουσουλμάνων τεχνητών και αρχιτεκτόνων, σώζονται ακόμη και λαϊκές παραδόσεις από την ανέγερση του τεμένους Σελιμιγέ στην Αδριανούπολη, το διασημότερο έργο του Σινάν, για τον αρχιμάστορα των δουλγέρηδων (κτίστης) Ηλία, που όταν πή-

κών όρων και ιδιωτισμών (Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü), λήμματα: «şehremaneti», 320-322 και «şehremini», 322-327, τ. III, Ιστάνμπολ 1955. Αν και την πρώτη περίοδο ο αρχι-αρχιτέκτων και οι αρχιτέκτονες στην ιεραρχία ήταν υφισταμένοι του διοικητή ασφαλείας πόλεως, μετέπειτα αποτέλεσαν δύο τελείως διακριτά σώματα.

11. İzzet Kumbarcılar, «Τούρκοι αρχιτέκτονες» (Türk mimarları), *Arkitekti*, 1937, 59, 60, 85,86 και ό.π.

γε ο σουλτάνος να προσευχηθεί τον παρακάλεσε να του δώσει την άδεια ν' ανεβεί στο μιναρέ να κάνει και αυτός την προσευχή του. Είχε δε ετοιμάσει φτερά, μια και δεν μπορούσε αφού ήταν χριστιανός ν' ανεβεί από την σκάλα. Κατάφερε να πετάξει ως εκεί αλλά στο γυρισμό τα φτερά του έλιωσαν και πνίγηκε στο ποτάμι, όπως ο Ίκαρος¹².

Ο Barkan δημοσιεύει τα κατάστιχα με τα ονόματα, τον τόπο καταγωγής και τα ημερομίσθια των απασχολουμένων στο εν λόγω τζαμί¹³, όπου προκύπτουν πολ-

12. (α). Καλ. Παπαθανάση Μουσιοπούλου, Συντεχνίες και επαγγέλματα στη Θράκη, 1685-1920, Αθήνα, Πιτσιλός, 1985, 104. Οι συντεχνίες των δουλγέρηδων, ξυλοκόπων και χτιστάδων, πρέπει να ήταν περισσότερες των δύο που αναφέρονται εδώ (Φίλιππούπολης και Αδριανούπολης).

(β). Ο Νικόλαος Μουτσόπουλος, Η αρχιτεκτονική προεξοχή «το σαχνισί», συμβολή στη μελέτη της ελληνικής κατοικίας, Θεσσαλονίκη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1988, 135 αναφέρει παραπέμποντας σ' ένα παλαιότερο άρθρο του «γνωρίζουμε ότι *ισνάφια* (συντεχνίες) Μακεδόνων *κονδαράϊων* (οικοδόμων) διέτρεχαν τη Μικρά Ασία και έρχιζαν μέχρι τα δάθη της Ανατολής» αρνούμενος έμμεσα την ύπαρξη συντεχνιών μεικτής εθνοτικής σύνθεσης και άμεσα την απασχόληση των Τούρκων με «οικοδομικά, αρχιτεκτονικά ή καλλιτεχνικά έργα αφήνοντας μεγάλες πρωτοβουλίες στους τομείς αυτούς στους ραγιαδες των περιοχών», 141.

13. Ömer Lütfi Barkan, Η ανοικοδόμηση του Τζαμιού και του Πτωχοκομείου Σουλεγμανιγιέ (Süleymaniye Camii ve İmareti inşaatı), 1550 - 1557, τόμ. 1, Άγκυρα, 1972 και 1550 - 1570, τόμ. 2, Άγκυρα, Türk Tarih Kurumu, 1979. Επίσης η Π. Αστρεϊνίδου, *ό.π.*, 8, αναφερόμενη στο Ö. L. Barkan, «L'organisation du travail dans le chantier d'une grande mosquée à Istanbul au XVIe siècle», *Annales* 17 (1962), σσ. 1093-1106, γράφει ότι στο εν λόγω εργοτάξιο το 83% των χτιστών ήταν Έλληνες, στους 451 τεχνίτες από την περιοχή Ρωμυλίας και των νησιών οι 300 ήταν χριστιανοί, 63.

λά χριστιανικά ορθόδοξα ονόματα τεχνιτών. Το κρίσιμο θέμα για τους μη μουσουλμάνους τεχνίτες δεν ήταν να καταλάβουν υπαλληλική θέση αρχιτέκτονα αλλά να απαλλαγούν από τον φόρο προστασίας ή κεφαλικό φόρο (cizye) ως εργαζόμενοι στην υπηρεσία του σουλτάνου¹⁴. Η υπηρεσία των αυτοκρατορικών αρχιτεκτόνων υπολογίζεται από τον Orhonlu¹⁵ ν' αριθμεί στα χρόνια 1526 - 1689, 15 - 42 μέλη της συντεχνίας των αρχιτεκτόνων, που δεν ήταν όλοι μουσουλμάνοι. Για παράδειγμα, το έτος 1582, οι 9 στους 16¹⁶ είχαν χριστιανικό θρήσκευμα, ενώ το 1604 υπήρχαν 23 μουσουλμάνοι και 11 χριστιανοί¹⁷. Αυτοί εργάζονταν υπό τον Αρχι-αρχιτέκτονα, ο οποίος διοριζόταν από τα μέλη της συντεχνίας και συνήθως στο αξίωμα αυτό τοποθετούνταν πάντα, ή τουλάχιστον τα τελευταία 30

14. C. Orhonlu, *ό.π.* 3 (6), 18. Αλλά και ο Ahmet Refik, Η ζωή στην Κωνσταντινούπολη κατά το 12ο αιώνα εγείρας, 1689-1785 (Onikinci asr-i hicri'de İstanbul Hayati 1689-1785), Ιστανμπούλ, 1988, 101-102, δημοσιεύει το έγγραφο του 1728, με αριθμό 131: *Σχετικά με την απαλλαγή από τον κεφαλικό φόρο του αρχι-αρχιτέκτονα του στόλου Δημήτρη*, όπου διαβάζουμε ότι αυτός ήταν έμπειρος στην επιστήμη του και «αρχιτέκτων» του νέου *καραβούλ* και του *καγγόν* (αυτοί ήταν τύποι παλαιών πολεμικών πλοίων, άρα ο Δημήτρης ήταν, βασικά, και ναυπηγός) και ότι απαλλάσσεται από «τζιζγιέ», με τον όρο να προσφέρει εκατό οκάδες ελαιόλαδο το χρόνο για τις κανδήλες που καίνε στον αυτοκρατορικό ναύσταθμο.

15. Cengiz Orhonlu, «Town architects», *Atti del secondo Congresso Internazionale di Arte Turca*, Napoli 1965, 705.

16. S. Turan, «Gli architetti imperiali (hassa mimarları) nell'Impero Ottomano», *Atti del secondo Congresso Internazionale di Arte Turca*, Napoli 1965, 620.

17. Παραπομπή στη Π. Αστρεϊνίδου, *ό.π.* 8, 57, *The Encyclopaedia of Islam*, τ. 4, Leiden 1973, 232.

έτη, πριν από την διακοπή της λειτουργίας του σώματος των *hassa mimarları*, εκ γενετής μουσουλμάνοι ή εξισλαμισθέντες¹⁸. Οι αρμένιοι καλφάδες καταγράφονται σε μελέτες τελευταίων ετών, με διασημότερους τα 6 μέλη της οικογένειας των Μπαλγάν, από τρεις διαφορετικές γενιές, που έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην διαμόρφωση της επίσημης κτιριακής παραγωγής και της δημόσιας εικόνας της Κωνσταντινούπολης τον 19ο αιώνα. Από δημοσιευμένο κατάλογο γνωρίζουμε τα ονόματα των 11 επικεφαλής (*başmimar*) της υπηρεσίας, τα τελευταία 30 χρόνια λειτουργίας της (1801 - 1831) που είναι όλα μουσουλμανικά¹⁹. Ο τελευταίος,

18. (α) Ο Maurice Cerasi, στο «Late-Ottoman architects and master builders», *Miqarnas*, τ. 5, Leiden, 1988, 90, θεωρεί ότι αυτό γινόταν μέχρι το τέλος του 18ου αιώνα, όταν τοποθετήθηκε ως αρχι-αρχιτέκτων ο αρμένιος Κιρκόρ Μπαλγάν (1764-1831). (β) Ο Pars Tuğlacı στο *Ο ρόλος της οικογένειας Μπαλγάν στην οθωμανική αρχιτεκτονική (Osmanlı mimarlığında Balyan Ailesi'nin rolü)*, Ιστανμπούλ, ΥÇΚ, 1993, 5, τεκμαίρει την απονομή του τίτλου αρχι-αρχιτέκτονος στον Κιρκόρ από την επιγραφή στον τάφο του, που βρίσκεται στο νεκροταφείο του Bağlarbaşı στο Σκούταρι: «Ebniye-i Hassa-i Şâhâne Kalfası Kirkor Kalfa» (Αυτοκρατορικός αρχιτέκτων δημοσίων κτιρίων Κιρκόρ Κάλφας), τίτλο που κατέχει και ο εγγονός του, Σαρκίς μπέης Μπαλγάν (1831-1899), ο τελευταίος αξιωματούχος του οθωμανικού κράτους που έφερε τον τίτλο αυτό από το 1872, και ο οποίος είχε υπό την επίβλεψή του εργοτάξια που απασχολούσαν ημερησίως έξη χιλιάδες οικοδόμους, 430.

19. Mustafa Cezar, «Ένας αρχιτέκτονας μας του 19ου αιώνα που υπέγραψε χρήσιμα έργα: ο Abdülhalim Bey» (*Ondokuzuncu yüzyılda önemli işlere imzasını atmış bir mimarımız: Abdülhalim Bey*), στα πρακτικά του συμποσίου προετοιμασίας του Habitat II: *Το καλλιτεχνικό περιβάλλον της Κωνσταντινούπολης τον 19ο αιώνα*, (19. yüzyıl İstanbul'unda sanat ortamı), Ιστανμπούλ, Sanat Tarihi Derneği Yayınları, no 2, 1996, 95-108.

που τοποθετήθηκε και προϊστάμενος της Διεύθυνσης Δημοσίων Κτιρίων, ο Abdülhalim bey, υπήρξε εισηγητής της κατάργησης της σχέσης μάστορα - παραγιού (*usta - çirak*) στην εκπαίδευση του αρχιτέκτονα και αντ' αυτού της συγκρότησης συστηματικών σπουδών.

Στην κλασική εποχή της οργάνωσης των αυτοκρατορικών αρχιτεκτόνων (*hassa mimarları*), δηλαδή από τα μέσα του 16ου έως το τέλος του 17ου αιώνα, περισσότεροι από το 40% αυτών ήταν χριστιανοί, αλλά και στην ανέγερση το τεμένους του Nur-u-Osmaniye (1748 - 55) το 80% των κτιστών, καθώς και ο σχεδιαστής του, Συμεών Κάλφας²⁰, ήταν χριστιανοί υπήκοοι του σουλτάνου (*zimmi*)²¹. Εκτός από τον σχεδιασμό και την εκτέλεση οποιουδήποτε μεγέθους και λειτουργίας θρησκευτικού τόπου λατρείας (*külliyeye, cami, mescit*,

20. Doğan Kuban, Ένα δοκίμιο σχετικό με την μαρκό τουρκική αρχιτεκτονική, (*Türk barok mimarisi hakkında bir deneme*), εκδ. İTÜ, Mimarlık Fakültesi, Ιστανμπούλ, 1954, αναφέρει ότι «ο Σουλτάνος Μαχμούτ Α', διέταξε να προσκομίσουν σχέδια φημισμένων εκκλησιών από την Ευρώπη και επέλεξε ένα από αυτά για την κατασκευή του τεμένους, αλλά καθώς συνάντησε της αντιρρήσης του ιερατίου, των *ulema*, εξαναγκάστηκε να παραιτηθεί από τα σχέδιά του, σύμφωνα με τον άγγλο περιηγητή Dallaway (*Constantinople, ancient and modern*, London, 1797). Η οικοδομή αποπερατώθηκε το 1755, επί της βασιλείας του Οσμάν Γ και κατά γενική παραδοχή των τούρκων αλλά και ξένων μελετητών, ο αρχιτέκτων ήταν ο επονομαζόμενος Σύμων ή Συμεών Κάλφας. Ο γάλλος αρχιτέκτων Le Roi, που βρισκόταν το 1753 στην Κωνσταντινούπολη, σύμφωνα με τον ιστορικό Χάμμερ (*J. von Hammer, Histoire de l' empire Ottomane*, Paris, 1835-43) επαινεί τον απλό και εύκολο τρόπο ανέγερσης του μεγάλου θόλου.»

21. M. Cerasi, *ό.π.*, 18α, 90.

türbe, sebil κ. ά.) και στρατιωτικών εγκαταστάσεων, είχαν ως καθήκον την πραγματοποίηση ορφανοτροφείων και φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, σχολείων (medrese, mektep) διαφόρων μεγεθών μεγάρων (saray, konak, kasır, yalı, köşk), κερδανσαραγίων, αλλά και εγκαταστάσεων φύλαξης και μεταφοράς ύδατος, όπως φράγματα, υδραγωγεία, κρήνες και γέφυρες. Παράλληλα συνέτασσαν προϋπολογισμούς υλικών και μισθοδοσίας ανέγερσης δημοσίων κτιρίων, έλεγχαν τα σχέδια καταστημάτων, οικιών, χανίων και άλλων κτιρίων που ανοικοδομούσαν ιδιώτες, καθώς και τις προϋποθέσεις εξάσκησης επαγγέλματος διάφορων τεχνικών της οικοδομής, δηλαδή των ντουβαρτζήδων, σουδατζήδων, μαραγκών κ. ά.. Ο Νικόλαος Μουτσόπουλος²² τονίζει ότι «ο πρωτομάστορας έπαιρνε άδεια της οικοδομής και πλήρωνε το φόρο στον Μεϊμάρμπαση, τον *Τούρκο τέκτονα* (sic), που είχε την έδρα του σε κάθε μεγάλη πόλη και αυτή ήταν η μοναδική του απασχόληση». Επίσης οι αντιπρόσωποι των βακουφικών ιδρυμάτων, όταν επισκεύαζαν τα κτίριά τους χρειαζόταν οπωσδήποτε την έγκριση των δημοσίων αρχιτεκτόνων.

Όντας εγγεγραμμένοι σε κατάστιχα αμοιβών τεχνιτών του Θησαυροφυλακίου, σύμφωνα με τις μισθοδοσίες «ουλουφέ» (ημερομίσθια και μηνιαίες αμοιβές) των γενιτσάρων, γεγονός που αποδεικνύει την στενή σχέση τους με την σουλτανική αυλή, γνωρίζουμε σήμερα τα ονόματά τους από τα αρχεία του Σαραγιού του Τόπκαπι²³.

22. Παραπομπή στη Π. Αστροεινίδου, *ό.π.*, 8, 67, Η λαϊκή αρχιτεκτονική της Βέροιας, Αθήνα, 1967, 51.

23. M. Zarif Orgun, «Οι αυτοκρατορικοί αρχιτέκτονες» (Hassa mimarları), *Arkitekt*, 1938, 333-342.

Εκεί συναντούμε τα ονόματα α. του *Αργυρού* (Arkiroz), που το έτος 1049 (1640) επιδιορθώνει στην Καλλιπόλη το βακούφι του Σινάν πασά, μαζί με τον «μεραμετόι (τεχνίτη) Κονοταντίν», β. τον *Φώτη Κάλφα*²⁴, που επιδιορθώνει το έτος 1218 (1809) το κονάκι του γραμματέα εξ απορρήτων του σουλτάνου Σελίμ ΙΙΙ, Αχμέτ εφένδη και γ. του *Νικόλα*, μαζί με τον Şaban, που το έτος 1001 (1592) συνέταξε προϋπολογισμό για την αποπεράτωση κτιρίων του σουλτάνου Σελίμ ΙΙ, των οποίων ήταν ο αρχιτέκτων.

Δυστυχώς οι πηγές για τα ονόματα των ρωμιών αρχιτεκτόνων είναι διάσπαρτες και οι αναφορές αποσπασματικές για τους μη γνωρίζοντες τη γλώσσα των αρχείων. Τα καθήκοντά τους προσδιορίζονταν από τον κλάδο στον οποίο υπηρετούσαν ως ξεχωριστό σώμα. Στο περιοδικό *Arkitekt* από την περίοδο του μεσοπολέμου²⁵ συναντούμε αναφορές στους ρωμικούς αρχιτέκτονες της κεντρικής διοίκησης του 18ου αιώνα, με την άφιξη δυτικών τάσεων τεχντροπιών και την εισαγωγή του μπαρόκ και του ροκοκό²⁶, όπως του *Συμεών Κάλφα*, που φέρεται ως σχεδιαστής του Nur-u-

24. Ο Μανουήλ Γεδεών, στο «Μνεία των προ εμού 1800-1863-1912», Αθήνα, 1936, 423, γράφει ότι η παράδοση μετέδωσε σ' εμάς το όνομα του «χατζή Φώτη κάλφα, ισχυρού παρά τούρκους, όστις συνετέλεσε... εις την τιμωρίαν και βαθμηδόν εξόπτωσιν των λεηλατούντων τους έλληνας της Θράκης τούρκων τυραννίσκων.»

25. *ό.π.*, 11, 60.

26. Ayda Arel, Η διαδικασία εκδυτικισμού στην κωνσταντινουπολίτικη αρχιτεκτονική του 18ου αιώνα (Onsekizinci yüzyıl İstanbul mimarisinde batılılaşma süreci), εκδ. İTÜ, Mimarlık Fakültesi, Ιστανμπούλ, 1975, 59-68.

osmaniye (1748 - 1755), μαζί με τον μιμάρμπασι Τσελεμπή Μουσταφά, ή του Laleli (1759 - 1763), μαζί με τον Sermimar Elhac Ağa και του *Κάλφα Κιορ* (τυφλός) *Γιάννη* (Kalfa Kōr Yanı), που αναφέρεται ως συναρχιτέκτων του νέου τεμένους του Πορθητή (Fatih 1767 - 1771) με τον μιμάρμπασι Mehmet Tahir, όταν καταστράφηκε, το 1766, από σεισμό. Μάλιστα στιγματίζεται η μελέτη που αποδίδει τον σχεδιασμό των πολύτιμων τουρκικών έργων στους ανωτέρω με την παράλειψη της έρευνας των τούρκων αρχιτεκτόνων²⁷, – ήταν η εποχή της ανόδου του φασισμού και όλα έπρεπε να ερμηνεύονται με το κριτήριο της εθνικής καθαρότητας. Τα δύο αυτά τεμένη αποτελούν τα καλύτερα παραδείγματα της εκδοχής του μπαρόκ, στην οθωμανική αρχιτεκτονική ιστορία, ειδικότερα το Νουροσμανιγέ έτυχε του θαυμασμού ξένων περιηγητών συγχρόνων της εποχής ανοικοδόμησής του, όπως του Comidas de Carboğan και του Andreossy²⁸, θεωρήθηκε δε από τούρκους ερευνητές ως το μεταβατικό σχέδιο προς τον εκδυτικισμό. Δεν είναι τυχαίο ότι ο ιστορικός αρχιτεκτονικής Κουμπάν σημειώνοντας την συμβολή των καλφάδων παραπέμπει στον γάλλο Ch. Pertusier, που έγραφε, το 1815, ότι όλα τα κτίρια για τα οποία θα

27. Kemal Altan, «Ο αρχιτέκτων Μεχμέτ Ταχίρ» (Mimar Mehmet Tahir), *Arkiitekti*, 1937, 193-195.

28. *ό.π.*, 26, 67. Στην πραγματικότητα ο Comidas de Carboğan είναι ο Κοσμάς Κομιδάς Κιομουρτζιγάν, αρμένιος καθολικός, θεολόγος και τουρκολόγος, ο οποίος έζησε στην Κωνσταντινούπολη τον 18ο αιώνα και έγραψε την «Τοπογραφική περιγραφή της Κωνσταντινούπολης. (Descrizione topografica di Constantinopoli, 1794), Εγκυκλοπαίδεια Meydan- Larousse, λήμμα: «Carboğan», τ. 2, Ιστάνμπουλ, Meydan, 1969, 782.

μπορούσε να καυχηθεί η οθωμανική κεντρική εξουσία οικοδομήθηκαν από τους Ρωμιούς.

Τη μαρτυρία και των ελληνικών πηγών έχουμε για την περίπτωση του Συμεών «αρχιτέκτονος», όπως αποκαλείται από τον Αθανάσιο Κομνηνό Υψηλάντη²⁹, που, το έτος 1755, φέρεται να δοθή τον πατριάρχη Κύριλλο Ε' ν' αντιμετωπίσει τους αρχιερείς που ζητούσαν την έξωσή του, ως ένας από τους επιτρόπους του Κοινού³⁰, «κτίζοντος τότε το τζαμί το λεγόμενον Νουρί-Οσμανιέ». Ο ίδιος ιστορικός όμως αποδίδει την ανέγερση του Λάλελι στον «αρχιτέκτονα Κωνσταντίνο» (1760)³¹, ο οποίος ήταν επιστάτης των οικοδομών του Αλή, καπικεχαγιά του σαντραζάμη (βεξύρη) Ραγκήπ Πασά³².

Ο Γεδεών παραπέμπει στο ανέκδοτο έργο του Και-

29. Αθανάσιος Κομνηνός Υψηλάντης, *ό.π.* (Εισαγωγή), 371. Ο Μ. Γεδεών, *ό.π.*, 23, 424, μέμφεται λέγοντας «αρχιτέκτων “βασιλικός” [ήταν] και ο Συμεών, δυστυχώς υπεστήριξε τον αχαρακτήριστον πατριάρχη Κύριλλον Ε'».

30. Η Επιτροπή του Κοινού ήταν ο πρόδρομος του Εθνικού Μικτού Συμβουλίου των Πατριαρχείων που έδρασε από το 1862 έως το 1923. Βλ. Μ. Γεδεών, *ό.π.*, 427.

31. *ό.π.*, 385.

32. Ο Κωνσταντίνος κατηγορείται από τον Αθανάσιο Κομνηνό Υψηλάντη ότι χάρη στην φιλία του με τον Αλή, εισπράκτορα των δωροδοκιών των διαφόρων υψηλόβαθμων αξιωματούχων της Πύλης, έγινε αιτία να καθαιρεθεί ο αρχιεπίσκοπος Κύπρου Παΐσιος, *ό.π.*, και παραπομπή στον Μ. Γεδεών, *ό.π.* 23, 423. Μάλιστα περιγράφει το άδοξο τέλος του «δι' αυτά τα κακά εύρε ταίχειρά του παρά του δικαιοκρίτου θεού ο κάλφας Κωνσταντίνος, υποπεσών γαρ εσχάτη πενία και ασθενήσας απόλετο καντός και το μνημόσυνον αυτού μετ' ήχου» κατά το έτος 1761, 390.

σάριου Δαπόντε «Βίβλον Βασιλειών», που μας «γνωρίζει τον φίλον του Κωνσταντίνου κάλφαν»³³, που «του έκτισε δε και τζαμί (του βασιλέως Μουσταφά)» και ο Μιλτιάδης Πολυβίου τεκμηριώνει με επιπρόσθετα στοιχεία από τα αυτόγραφα επιγράμματα και τα εξοδολόγια (κατάστιχα) του τελευταίου, επίσης την κατασκευή προπλάσματος του καθολικού της Μονής Ξηροποτάμου, δηλώνοντας ότι ήταν τουλάχιστον συνδημιουργός του εν λόγω τεμένους³⁴. Οι δύο αυτοί ρωμιοί καλφάδες αποτέλεσαν τους ενδιάμεσους πολιτιστικούς κρίκους, διότι πέτυχαν ν' αφομοιώσουν με δυτικά πρότυπα ρυθμολογίας, λειτουργίες θεοκρατικού (ισλαμικού) χαρακτήρα.

Επιπρόσθετα, εν είδει υποσημείωσης³⁵ ανατρέχει στους καλφάδες του Γεδεών και ειδικότερα στους Χα-

33. *ό.π.*, 422.

34. Ο Μιλτιάδης Πολυβίου, στο «*Το καθολικό της Μονής Ξηροποτάμου*», Αθήνα, ΥΠΠΟ ΔΑΔ αρ. 69, 1999, 57-62, αναφέρει ότι ο Kuban, *ό.π.*, 19, 30, δηλώνει ως αρχιτέκτονα του Laleli Camii τον Mehmet Tahir Ağa, χωρίς να διευκρινίζει αν αυτό αποτελεί προσωπική του εκτίμηση, όμως η δήλωση του Kuban βασίζεται στο φάκελο 362 του Αρχείου Προστασίας των Αρχαιοτήτων (υποσημ. 60, 141): αν δε υπολογίσουμε ότι το κτίριο κτίζεται μεταξύ του 1759-1763 και ο Κωνσταντίνος πεθαίνει δύο έτη πριν από την περάτωσή του, τότε πιθανότερη θεωρείται η συνύπαρξη των δύο. Έκπληξη παρόλα αυτά αποτελεί η αντίφαση των τουρκικών πηγών ως προς το όνομα του τούρκου αρχιτέκτονα, βλ. *ό.π.*, 27. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι ο Στέφανος Γερασίμου, στο «*Ιστάνμπουλ, πρωτεύουσα αυτοκρατοριών*», (Istanbul, imparatorluklar başkenti), Ιστάνμπουλ, Tarih Vakfi Yurt Yayınları, 2000, ενώ αποδέχεται και αναφέρει τον «Ρωμίο Συμεών Κάλφα» ως αρχιτέκτονα του τζαμιού του Νουρουοσμάνιγέ, 346, δεν κάνει ουδεμία μνεία για δημιουργό στο έτερο παράδειγμα της τουρκομπαράζ αρχιτεκτονικής, 350.

35. *ό.π.*, υποσημ. 230, 48.

τζή Ανδρέα από την Μάδυτο (έζησε στο τέλος του 18ου αιώνα) που επισκεύασε, το 1788, τον Πανάγιο Τάφο, *Χατζή Κομνηνό κάλφα*, που ανοικοδόμησε το ναό της Αναστάσεως Ιεροσολύμων (1809 - 1911), κατοικούσε στο Μέγα Ρεύμα και ήταν αρχιτέκτων του Ναυστάθμου, *Μαρκή κάλφα* (1759 - 1858) που, το 1802, έκτισε την όχι (τότε) μεγάλη οικοδομή της Υψηλής Πύλης, το βασιλικό περίπτερο του Αϊναλί-καδάκ, επέδλεψε στην ανοικοδόμησή του (παλαιού) νοσοκομείου μας του Γαλατά (1818) και ο τάφος του δρύσκειται στον περιόβολο του Αγίου Δημητρίου του Κουρτουλούς μαζί με του *Βασιλείου Ιωαννίδη (κάλφα)* (1821 - 1903) εγγονού του³⁶, *Χατζή Νικολή Νικηταΐδη* (... - 1841) από τη Λέρο, που επιμελήθηκε την ανέγερση ή συμπλήρωση των τεσσάρων ναών Αγίου Γεωργίου, πατριαρχικού και αγιοταφικού στο Φανάρι, Εδιρνεάπου και Κυπαρισσά στα Ψωμαθιά, επίσης τους ναούς

36. (α) Μελισσηνός Χριστόδουλος (Επίσκοπος Παμφίλου), «*Τα Ταταύλα ήτοι ιστορία των Ταταούλων*», Κωνσταντινούπολις, 1913, ο Μαρκής συγκαταλέγεται μεταξύ των επιτρόπων της Κοινότητας από εγγραφή του 1816, στον Κώδικα της Σχολής, 141-42 και 188-90. Επίσης συναντούμε τους Κομνηνό και Μαρκή καλφάδες στην αναφορά του Ρ. Tuğlacı, *ό.π.* 186, για το κτίριο της Υπηρεσίας Ναυτικού στο Κασιμπασά, ως μέλη επιτροπής ελέγχου της στατικής επάρκειας του παλαιού κτίσματος μαζί με τους Κιρκόρ Μπαλγάν και Νικολή Κάλφα, το 1818, 453. Πιθανολογείται ότι ο «Βασιλάκης» Κάλφας (Ιωαννίδης) ήταν ένας από τους τρεις δημιουργούς του νέου κτιρίου, της ίδιας Υπηρεσίας, μαζί με τους Αναστάση Κάλφα και Σαρκίς Μπαλγάν, το 1863, βλ. (β) Turgut Saner, *Ο «Οριενταλισμός» στην κωνσταντινουπολίτικη αρχιτεκτονική του 19ου αιώνα*, (19 yüzyılın İstanbul mimarlığında «Orientalizm»), Ιστανμπούλ, Pera Turizm ve Ticaret AŞ, 1993, 70.

της Αναλήψεως, του Αγίου Νικολάου στο Τζιμπαλί και το μασωλείο του σουλτάνου Χαμήτ του Α', τέλος τα αδέρφια *Γαϊτανάκηδες*, από την Μάδυτο, *Χατζή Στεφανή*, *Χατζή Δημήτρη* και *Χατζή Σάββα*, που εισχώρησαν στο παλάτι, όταν ανέβηκε στο θρόνο ο «αγαθός και ευγενής σουλτάνος Μετζίτ (1839 - 61)». Από αυτούς ο Δημήτρης συμπλήρωσε το κτίριο της Υψηλής Πύλης³⁷.

37. Μ. Γεδεών, *ό.π.*, 23, 423-435 και «Καλφάδων ανάστασις» στο «*Εγκυκλοπαιδικό Ημερολόγιο*» του Σταύρου Ζερβοπούλου, 1935. Ο Ακύλας Μήλλας στο «*Η Χάλκη των Πριγκιπωνήσων*», Αθήνα, Μνημοσύνη, 1984, 196-199, αναφέρει ότι ο «Πέτρινος Πύργος, το αρχοντικό θέρετρο του αυτοκρατορικού αρχιτέκτονα Χατζή Στεφανή Γαϊτανάκη, δεσπόζει πάντοτε με τον τετράγωνο βαρύ όγκο του από τους πρόποδες της Αγίας Τριάδας σε όλο το χωριό της Χάλκης. Αρχιτεκτονικά είναι πανομοιότυπο της μιας πτέρυγας, της γωνίας του Τασκιζλα, του στρατώνα που έκτισε ο Χατζηστεφανής, με διαταγή και επιθυμία του Αβδούλ-Μετζίτ (το σημερινό πολυτεχνείο της Ιστανμπούλ). Μια ελαιογραφία του κιολά αυτού υπάρχει ακόμα στην αίθουσα της εισόδου του πύργου. Οι Χαλκινοί έλεγαν ότι ο Γαϊτανάκης έκτισε τον πύργο με σκοπό να τον δωρίσει στον Σουλτάνο... αλλά πέθανε ξαφνικά το 1861 πριν πραγματοποιήσει την επίσκεψή του στην Χάλκη... Στα 1866 ανέλαβε την ανοικοδόμηση της μονής Ιδίων αλλά αδυνατώντας να τηρήσει τις συμφωνίες του, αναγκάστηκε να παραχωρήσει στους μοναχούς το αρχοντικό του μέγαρο στο Φανάρι. Η μονή ακολούθως δώρισε το ακίνητο στη Μεγάλη του Γένους Σχολή, στα 1879. (Τα ίδια για την μονή, αναφέρει και ο Γεδεών, *ό.π.*, 431-32)... Έκτισε ακόμα και την Έκκλησια του Αγίου Νικολάου της Χάλκης, το 1857.»

Η Καλ. Παπαθανάση Μουσιοπούλου, *ό.π.*, 12(α), 86, στο ίδιο έτος, τον παρουσιάζει να κτίζει στη γενέτειρά του τα Γαϊτανάκεια Εκπαιδευτήρια, γεγονός στο οποίο συμφωνεί με τον προηγούμενο μελετητή, αλλά ως ημερομηνία γέννησής του, γράφει το έτος 1821 και έτος διορισμού του ως αυτοκρατορικού αρχιτέκτονα το 1839, δηλαδή σε ηλικία μόλις 18 ετών, γεγονός απί-

Οι τεχνικοί της εποχής ζώντας σε μία πολυεθνική αυτοκρατορία ήταν υποχρεωμένοι να κατασκευάζουν χωρίς διάκριση κάθε είδους κτίσματα, δημιουργώντας μία κοινή γλώσσα, κυρίως στα μεγάλα αστικά κέντρα, που ευνοούσε την ανταλλαγή μορφών, τεχνικών ακόμη και τυπολογικών στοιχείων. Έτσι η ελληνορθόδο-

θανο. Πρέπει να ήταν μεγαλύτερος αν δεχθούμε την άποψη του Α. Μήλλα, ότι γεννήθηκε λίγο πριν από την Ελληνική επανάσταση και πεθαίνει το 1881, κατά την Μουσιοπούλου, το 1880. Αλλά ο ίδιος παρουσιάζει και ένα ζωγραφικό πίνακα της προσωπογραφίας του, με στολή οθωμανού αξιωματούχου και στο δεξί χέρι να κρατά ένα διαδήτη –επαγγελματικό σύμβολο– ενώ στο αριστερό ένα σχέδιο διαμόρφωσης μιας παραλίας, όπου στο πίσω μέρος του πίνακα, υπάρχει η εξής γραφή «Εικόν του Κυρίου Χαντζή Στεφανή ετών 39, ζωγραφισθείσα παρ'εμού του Κωνσταντίνου Ιγγλέσι εν Κων/πόλει εις 1847 κατά τον μήνα Δεκέμβριο 20», άρα γεννήθηκε το 1808 και κατά το έτος διορισμού του από τον σουλτάνο Μετζίτ ήταν μόλις 31 ετών. Άλλη προσωπογραφία σε μεγαλύτερη ηλικία, με παρόμοια στολή αλλά και με παράσημο παρουσιάζει ο Γεδεών, 431. Τέλος τουρκική πηγή προσδιορίζει ως αρχιτέκτονα του κτιρίου του Τάσκιζλα (Λίθινου στρατώνα) που κτίζεται το έτος 1847 ως ιατρική, πανεπιστημιακού επιπέδου, σχολή, τον άγγλο αρχιτέκτονα Μ. Smith. Στο ίδιο κείμενο περιγράφεται ότι το 1849, αποφασίζεται η αλλαγή χρήσης του σε κτίριο στρατώνα με την επωνυμία Μετζιντιγέ (κατά το όνομα του ιδρυτού σουλτάνου) προσθέτοντας ένα όροφο στο κτίριο και από δύο ορόφους στους 4 γωνιακούς του πύργους, χωρίς να γνωρίζουμε τα αίτια της αλλαγής, την ημερομηνία αποπεράτωσης και την πιθανή αλλαγή του αρχιτέκτονα. Το 1861, μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο, όπου είχε μετατραπεί σε νοσοκομείο Γάλλων στρατιωτών και τον θάνατο του Μετζίτ επισκευάσθηκε ριζικά από τον Αμπντούλ-Αζίζ, (Afife Baltur, «Ένα μικρό ιστορικό του Τάσκιζλα» (Tasikisla için küçük bir tarih) στον Τιμητικό τόμο για τον καθ. Ντογάν Κουμπάν (*Prof. Doğan Kuban'a armağan*), Ιστανμπούλ, Eren, 1996, 115 & 116.)

ξη θρησκευτική αρχιτεκτονική δανειζόταν στοιχεία από την οθωμανική, όπως οι ρωμιοί καρφάδες έκτιζαν τζαμά τόσο καλά όσο και εκκλησιές.

Αλλά και οι σχεδιαστικές τεχνικές απεικόνισης του κτισμένου περιβάλλοντος δε μας βοηθούν στην ταύτιση κτίσματος και δημιουργού. Περιπτώσεις σαν το Χριστόδουλο ή όπως ονομάζεται, σε χειρόγραφο του με χρονολογία του 1464, του Sinan Yusuf bin Abdullah³⁸, προσδιορίζουν εξισλαμισθέντες χριστιανούς, όπως η γνωστότερη περίπτωση του Μίμαρ Σινάν, που καταγόταν από το χριστιανικό χωριό Αγιορνάς της

38. (α). Η Μέλπω Κεσίσογλου -Καρυστινού, Ενορία της Αγίας Κωνσταντινουπόλεως, Τζιμπάλι, Αθήνα, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, 1998, 47 και παραπέμποντας στον Στέφανο Γερασίμου, «Κωνσταντινιάς και οι μύθοι της Αγίας Σοφίας, (Konstantiniye ve Ayasofya efsaneleri)», Ιστανμπούλ, 1993 (ό.π., υπ. 78, 280), αναφέρει ότι σ' ένα δεύτερο χειρόγραφο του 1468 ονομάζεται ο Sinan, «Hoca Sinanüddin Yusuf bin Abdullahü'l-Atiku'l-mimar el emiri» όπου έχει την ιδιότητα του απελεύθερου (atik) και του αρχιτέκτονα του παλατιού. Το «Abdullah» που σημαίνει δούλος του Θεού, θεωρείται δηλωτικό χριστιανικής καταγωγής του Θεόδουλου ή Χριστόδουλου.

(β). Ο πατριάρχης Κωνσταντίας ο Α' στην ιστορία της Κωνσταντινούπολης (Κωνσταντινιάς, παλαιά τε και νεωτέρα ήτοι περιγραφή Κωνσταντινουπόλεως, Βενετία, 1824 και φωτοτυπική ανάπτυξη Νέα Πορεία, Θεσσαλονίκη, 1979, 76) αναφέρει «[Ο Ναός των Αγίων Αποστόλων] κατηδαφίσθη υπό του Μεχμέτ του Β', και εκ της ύλης τούτου και άλλων εκλιπόντων κτιρίων, ανήγειρεν εις το πρότερον τόπον κατά το σχήμα της Αγίας Σοφίας δια του αρχιτέκτονος Χριστοδούλου, το μέγιστον ίδιον Τέμενος με το περί αυτό Ιμαρέτιον, ήτοι Ξενοτροφείον.» βασιζόμενος στην *Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας* του Δημητρίου Καντεμίρη, αυθέντου Μολδοβλαχίας (ό.π. 90).

Καισαρείας³⁹. Οι αναφορές στα έργα των διάσημων ντεδσιριμέ⁴⁰ ήταν μεταγενέστερη υπόθεση κυρίαρχη σημασία για ένα κτίριο είχε η ταυτότητα του κτήτορα ή του χορηγού του. Μετά το σουλτάνο, η ποικιλία αλλά και το πλήθος των φιλόνητων δεν είχε τέλος, λόγω των δακουφικών ιδρυμάτων που είχαν προνομιακή λειτουργία, αλλά ταυτόχρονα αυτά χαρακτηρίζονταν ως έμμεσοι μηχανισμοί διασφάλισης της ιδιοκτησίας.

Ο Σινάν Αγάς, ο μεγαλύτερος σε φήμη αρχιτέκτονας εν ζωή, αφού πέθανε σχεδόν ενενηκονταετής και χρίσθηκε επικεφαλής του σώματος των αρχιτεκτόνων⁴¹, δηλαδή «αρχι-αρχιτέκτων» (mimarbaşı) στα σαράντα του χρόνια, υπήρξε κάποτε διοικητής ενός τάγματος, «ορτά». Περηφανευόταν περισσότερο για το ότι ήταν γενίτσαρος και για τη σταδιοδρομία του από νεοσύλλεκτο σε αξιωματικό της βασιλικής φρουράς, παρά για την υπηρεσία των 50 ετών ως hassa mimar⁴². Το δε πλήθος των αποδιδόμενων σ' αυτόν κτιρίων,

39. Doğan Kuban, *Η τέχνη του Σινάν και το Σελιμιγιέ*, (Sinan'ın sanatı ve Selimiye), Ιστανμπούλ, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, 28 & 29.

40. Η πρώτη αναγκαστική στρατολόγηση χριστιανοπαίδων γίνεται επί βασιλείας του Μουράτ Β', στα 1438, όταν ο Ισίδωρος Γλαβάς, μητροπολίτης Θεσσαλονίκης διαμαρτύρεται για την απαγωγή μερικών παιδιών από πειρατικά πληρώματα. Godfrey Goodwin, *Οι Γενίτσαροι*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1997, 31.

41. Ο στρατός χρειαζόταν περίπου 500 αρχιτέκτονες, υδραυλικούς μηχανικούς και άλλους χτίστες καθώς και μια ευρεία σύνθεση ειδικοτήτων που τους βοηθούσε ένας λόχος 250 πεζικάριων με εργαλεία. Godfrey Goodwin, *ό.π.*, 107.

42. *ό.π.*, 109.

πάνω από 450, στα διαφορετικά πρόσωπα που σχεδίαζαν και εκτελούσαν τα δημόσια έργα. Χάρη σ' ένα επεξεργασμένο σύστημα διαστάσεων και αναλογιών προέκυπταν οι βασικοί τύποι των κτιρίων, αλλά οι κρίσιμες αποφάσεις λαμβάνονταν επί τόπου του έργου⁴³. Προφανώς ο Σινάν, ως διευθύνων την σουλτανική υπηρεσία της ακμαιότερης περιόδου της Αυτοκρατορίας, ενέκρινε την ανέγερση όλων αυτών των κτισμάτων, που αποτέλεσαν τα πρότυπα της οθωμανικής αρχιτεκτονικής. Αλλά στους ιδρυτές των αστικών ακινήτων, βακουφικού περιεχομένου, οι οποίοι μαζί με τις θρησκευτικές τους υποχρεώσεις εξασφάλιζαν και την υστεροφημία τους, οφείλουμε τη διάσωση από την αφάνεια των υπόλοιπων ονομάτων, δημιουργών του τεράστιου κτιριακού πλούτου της Αυτοκρατορίας.

Χαρακτηριστικά ο πατριάρχης Κωνσταντίας Α' για να τονίσει τον ρόλο των ρωμιών αρχιτεκτόνων στην διαμόρφωση του αστικού τοπίου της Κωνσταντινουπόλεως αναφέρει γενικόλογα: «Οι εκ του ημετέρου γένους αρχιτέκτονες είναι εκείνοι, οι οποίοι επί τα υψηλότερα και επιφανέστερα μέρη της Πόλεως, κατά μίμησιν του μορφώματος της Αγίας Σοφίας, ανήγειραν τα ορώμενα λαμπρά και τρισμέγιστα Τεμένη», χωρίς να δίνει κανένα ονόμα πλὴν του Χριστόδουλου στο «Περί των Σουλτανικών Τεμενών» κεφάλαιό του⁴⁴. Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η έμμεση αναφορά του στον Σινάν τον επικαλούμενο και Μέγα (Koca) ως ανειφιού του Χριστόδουλου, του επονομαζόμενου ως Ατίκ Σινάν⁴⁵,

43. Παραπομπή στη Π. Αστροεινίδου, *ό.π.*, 8 (υποσ. 55), 59.

44. Κωνσταντίας ο Α', *ό.π.* 22 (6), 105.

45. Aydın Yüksel, «Ένας απελευθερωθείς δούλος: ο απελεύ-

όταν γράφει για τον τρόπο που δε μετατράπηκε η Παναγία η Μουχλιώτισα σε τζαμί, «και έμελλεν αφεύκτως (κατά τον Καντεμίρη⁴⁶) να αφαιρεθῆ παρ' ημών και

θερος Σινάν», (Azad edilmis bir köle: Azadlı Sinan), *Sanat Dünyamız* (ειδικό αφιέρωμα στους «Δημιουργικούς Οθωμανούς»), 73 (Ιστανμπούλ 1999), 143-147. Η λέξη atik στα τουρκικά έχει διπλή έννοια, τον απελευθερωθέντα και τον παλαιό. Ο τάφος του, με ημερομηνία θανάτου 13 Σεπτεμβρίου 1471, δρίσκεται στο μικρό κοιμητήριο του τεμένους Kumgulu Mescit στην συνοικία Saraçhane πλησίον του υδραγωγείου του Ουάλαντος. Ο αρθρογράφος επίσης αναφέρει ότι σύμφωνα με μη εξακριβομένους ισχυρισμούς του Καντεμίρη, το Τζαμί του Φατήχ κατασκευάστηκε από κάποιον ρωμιό αρχιτέκτονα επονομαζόμενο Χριστόδουλο και ότι σ' αυτόν τον ισχυρισμό συμμετέχουν ο Hayrullah Efendi, ο Babinger, ο E. H. Ayverdi και ο İ. Hakki Konyalı (υποσ. 1 και 14), χωρίς να παραδέχεται ότι πρόκειται περί του ιδίου προσώπου. Στο ίδιο τεύχος ο Enis Batur περιγράφει μ' ένα ποίημα τον μύθο της κοπής των χειρών και του θανάτου του από ξυλοδαρμό, «Είναι με τα λόγια του απελεύθερου Σινάν» (Azatlı Sinan'ın kendi ağzından), 141.

46. Στην αγγλική έκδοση αποσπασμάτων της Ιστορίας του Δ. Καντεμίρη αναφέρονται ακριβώς τα εξής: «And of all the Churches which for almost a whole Century the Christians were in Possession of after the calamitous Conquest of Constantinople, only one was left them by *Selim*, and that in favour of a certain Greek Architect, who had built for *Selim* at Adrianople, a large and elegant Temple. He was Nephew of another Architect, whom Sultan *Mahomet II*, intrusted with the care of a Jami which he built at Constantinople, and for his faithful execution of the Design, presented him with the Church above mention'd, together with the whole Street in which it stands; of which Grant an authentic Record is to this day preserv'd in the Treasury of that Church.» Alexander Dutu & Paul Cernovodeanu (ed.), Dimitri Cantemir, historian of south east european and oriental civilisations, extracts from "The history of Ottoman Empire", Association International d'Études du Sud-Est Européen, Bucharest, 1973 (σ. 121 και 122).

να μετατραπή εις Τέμενος, αν ο *ανεψιός* του ρηθέντος Χριστοδούλου δεν εχρημάτιζε και αυτός αρχιτέκτων πάλιν επί δύο Τεμενών πολυτελεστάτων, ανεγεροθέντων επ' ονόματι του Σελήμ αυτού, του μεν εις Ανδριανούπολιν, του δε εις Κωνσταντινούπολιν, και δεν προλάμβανε να αναπέσει πολυτρόπως τον Μονάρχη αυτόν, να επικυρώση και αυτός εις αυτόν αλληλοδιαδόχως κατά τα αυτά, την παρά του παππού δόσιν του Ιερού αυτού Ναού προς τον *θείον* αυτού»⁴⁷. Ο Μιμάρ Σινάν έκτισε μόνο ένα τζαμί με το όνομα Σελιμιγέ και αυτό στην Αδριανούπολη, το 1568 / 69⁴⁸, το δε ομώνυμο της Πόλης, που βρίσκεται στο Σκούταρι είναι του έτους 1803, έργο του αρχιτέκτονα Φώτη Κάλφα⁴⁹, τον οποίο προαναφέραμε ως αυτοκρατορικό αρχιτέκτονα από τα αρχεία του Τοπκαλί. Με επιφύλαξη θεωρείται ως έργο της μαθητείας του, το, κατ' άλλους αγνώστου σχεδιαστού, Τζαμί του σουλτάνου Σελήμ, του επονομαζόμενου Γιαβούζ, το οποίο αποπερατώθηκε το 1522 στον πέμπτο λόφο της Κωνσταντινούπολης, επί βασιλείας του υιού του⁵⁰.

Στην συγγενική αυτή σχέση συνηγορεί και ο Σκαρλάτος Βυζάντιος, ο επόμενος, χρονικά, ελληνικής κα-

47. Κωνσταντίνος ο Α', *ό.π.*, 22 (6), 91.

48. D. Kuban, *ό.π.*, 23, 130.

49. Κεδόρζ Παμουκτζιγιάν, «Ποιος είναι ο αρχιτέκτων του Σελιμιγέ Τζαμί στο Σκούταρι;» (Üsküdar'daki Selimiye Camii'nin Mimari Kimdir?), *Tarih ve Toplum*, τ. 13, 74, 21-23.

50. Godfrey Goodwin, *A history of Ottoman Architecture*, Oxford, Thames and Hudson, 1987, 184. Επίσης στην υποσ. 185, 476 αντικρούει τον I. H. Danişment που ισχυρίζεται ότι το έργο ξεκίνησε το 1521 από τον Σινάν.

ταγωγής ιστορικός της Πόλης⁵¹, αλλά με διαφορετική εκδοχή ως προς τον σουλτάνο που υπηρέτησε ο «ανηψιός», χωρίς να τον κατονομάζει, όταν γράφει για το δωρητήριο της Μουχλιώτισσας: «τούτο έγγραφον επικυρώθη μετά ταύτα και υπό του Σουλτάν Μπαγεζήτου [1481 - 1512], κατ' αίτησιν του *ανεψιού* του Χριστοδούλου τούτου, αρχιτεκτονήσαντος το παρώνυμον αυτού τζαμίον» και ως προς τον επαγγελματικό του τίτλο, όταν τον αποκαλεί «πρωτομαγίστορα»⁵².

Ο Μανουήλ Γεδεών σ' ένα από τα τελευταία του ανέκδοτα χειρόγραφα, που σώζεται στο ΕΛΙΑ⁵³, ασκεί κριτική στον προγενέστερο Σκαρλάτο για τον προσπατόμενο τίτλο και γνωρίζοντας τα του επαγγέλματος λόγω πατρός⁵⁴ σχολιάζει: «οι τούρκοι, τους αρ-

51. Σκαρλάτος Δ. Βυζάντιος, Η Κωνσταντινούπολις, η περιγραφή τοπογραφική, αρχαιολογική και ιστορική, τ. Α', Αθήνα, 1851 (φωτοτυπική ανατύπωση, Πελεκάνος, 21993), 126. «Τα πλείοτερα τούτων [των τζαμιών] αρχιτεκτονήθησαν υπό Γραικών, και αναφέρεται ο το πρώτον αυτών κτισθέν υπό του Σουλτάν-Μεχμέδ αρχιτεκτονήσας Χριστόδουλος, κατοικών τότε το Μουγυλείον, ο ανηψιός του οποίου ηργολάβησε το Σουλτάν-Βαγεζήδ.»

52. *ό.π.*, 577.

53. Μανουήλ Γεδεών, *Δέκα ναοί θεομητορικοί εντός των τειχών της του Κωνσταντίνου Πόλεως*, χειρόγραφο, 1938, [Αρχείο ΕΛΙΑ, από το κείμενο συνεπάγεται ότι μια πρώτη μορφή του διαβάστηκε ως διάλεξη στον εν Αθήναις Σύλλογον Μεσαιωνικών Γραμμάτων, στις 8, 15 και 22 Μαΐου 1938] στο Ακύλας Μήλλας, *Σφραγίδες Κωνσταντινουπόλεως*, Αθήνα, Η Μνημοσύνη, 1996 [Στη σελίδα με τα στοιχεία της έκδοσης αναγράφεται «Στην έκδοση παρεμβάλλεται αποσπασματικά στις οικίες ενότητες το ανέκδοτο έργο του Μ. Γεδεών.», 149.

54. Ο πατέρας του Ιωάννης Μ. Γεδεών (1812-1878), Λέριος στην καταγωγή, όταν έφθασε στην Πόλη το 1828 μπήκε στην υπηρεσία του χατζή Νικόλαου Νικηταΐδου, που ήταν «ανακτο-

χιτέκτονας ωνόμαζον “καλφάδες”, ο δε πρωτομα(γ)ίστωρ ήτον ο αρχηγός της συντεχνίας», και συνεχίζει τονίζοντας την υποψία του για τα επίσημα δωρητήρια έγγραφα του ναού. Ενώ του «φαίνονται παράδοξα», δεν αμφισβητεί ότι «το γράμμα του Πορθητού είδε και δεδαίως μετέφρασεν ο Καντεμίρης, και παραλαβών απ’ αυτού εξέδωκεν ο Κωνστάντιος εν τη *Κωνσταντινάδι* και επ’ αυτής ο Σκ. Βυζάντιος».

Ο δε Αθανάσιος Κομνηνός Υψηλάντης δαπτίζει τον Σινάν, εγγονό του, στα συμβάντα του έτους 1515, «Έαρος επιφανέντος εφορήσας ο σουλτάν Σελήμ [1512 - 1520]... και μετά ταύτα επανήλθε νικητής εις την Κωνσταντινούπολιν κακείθεν απήλθεν εις την Αδριανούπολιν. Και ήρξατο κτίζειν το εις την Αδριανούπολιν τζαμί υπό αρχιτέκτονι ρωμαίω τινι Κωνσταντινουπολίτη, *εγγονώ* του αρχιτέκτονος Χριστοδούλου του προορηθέντος, (έχει το τζαμί αυτό παράθυρα 999), είτα ήρχισε να κτίζει και άλλο τζαμί εις την Κωνσταντινούπολιν δια του αυτού αρχιτέκτονος, αυτό όπου σώζεται επάνω εις τον μαχαλέν του Φαναρίου, και εισί και τα δύο πολυέξοδα και μεγαλοπρεπή»⁵⁵. Η φήμη του Σινάν έπρεπε να εμπεδωθεί και με έναν, ιδίας εθνικότητας, άξιο πρόγονο, αλλά τα γεγονότα άγγιζαν τη χώρα της φαντασίας. Ο Σινάν αποδεδειγμένα πεθαίνει το 1588, χωρίς να είναι γνωστό με ακρίβεια το έτος γέννησής του. Ο Κουμπάν πιστεύει ότι θα πρέπει να ήταν υπερήλικας, (περίπου 90 ετών) και υπολο-

ρικός» αρχιτέκτων ως σχεδιαστής (ρεσιμτζής). Μανουήλ Γεδεών, *Μνεία των προ εμού 1800-1863-1912*, Αθήνα, 1936, 62 και 63.

55. Αθανάσιος Κομνηνός Υψηλάντης, *ό.π.*, (*Εισαγωγή*), 43 και 44.

γίζοντας αντίστροφα γράφει ότι υπηρέτησε ως αρχι-αρχιτέκτων τον Σουλείμάν 28 έτη, τον υιό του Σελήμ τον Β' 8 έτη και τέλος τον Μουράτ τον Γ' 14 έτη⁵⁶. Ήταν λοιπόν αδύνατον να κτίζει τόσο νέος, όπως προαναφέρθηκε. Ο Γεδεών, έχοντας τις δικαιολογημένες επιφυλάξεις του⁵⁷ δίνει μια λογικότερη εξήγηση, δίχως να τον αναμειγνύει: «μετά τον θάνατον του Χριστοδούλου κάλφα, άκληρου μείναντος, *ως φαίνεται*, ανεψιός τις ή ανεψιοί του κάλφα, εις τον διάδοχον του Μωάμεθ, τον Μπαγιαζίτ επέτυχον της του σουλτανικού γράμματος επικυρώσεως και παρ' αυτού, και καθ' ο δικαίωμα έδιδεν εις τον κάλφαν και τους ανεψιούς αυτού οι αείμνηστοι σουλτάνοι Μεχμέτ Β' ο Φατίχ και Μπαγιαζήτ, επώλησαν, ή αφιέρωσαν τον ναόν της Μαγουλιωτίσης... εις τους κατοίκους χριστιανούς της συνοικίας.»

Πολλά όμως έργα που έφθασαν ως τις μέρες μας, παρότι παραλλαγμένα στο πέραςμα του χρόνου, δέσωσαν την αρχική τους μορφή και αυτό διαπιστώνεται χάρη στις αποτυπώσεις των καλλιτεχνών μικρογραφίας, τους περίφημους μινιατουρίστες του 16ου και του 17ου αιώνα, αλλά και στις γκραβούρες των δυτικών περιηγητών. Κάποιες από αυτές βρΐθουν από φανταστικά στοιχεία, τα οποία αναπαράγονται κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα· μόνο μετά τα μέσα του 19ου αιώνα υπάρχουν χάρτες πόλεων της Ανατολής με σχετική ακρίβεια.

Οι μινιατούρες αυτές, παρόλο που συγκαταλέγονται στα ζωγραφικά έργα της ύστερης ισλαμικής τέ-

56. D. Kuban, *ό.π.*, 20, 30.

57. Α. Μήλλας, *ό.π.*, 53 (υποσ. 185), 679.

χνης, δεν απεικονίζαν ένα φανταστικό κόσμο, αλλά την πραγματικότητα με την παραμικρή λεπτομέρεια της, έχοντας και χαρακτήρα ιστορικού –φωτογραφικού– ντοκουμέντου. Πολλές από αυτές απεικονίζουν σκηνές από το παλάτι, τις παρελάσεις και τις γιορτές στην Πλατεία του Ιπποδρόμου, και εν γένει την καθημερινή ζωή στην Υψηλή Πύλη.

Ο μινιατουρίστας Ματρακσή Νασούχ⁵⁸ αποτέλεσε έναν από τους πλέον αξιολογότερους καλλιγράφους και ζωγράφους που έζησαν στην αυλή του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς, κυρίως ως εκπαιδευτής στον οθωμανικό στρατό, όντας ταυτόχρονα ιστορικός και στρατιωτικός οπλοφόρος. Γεννήθηκε στη Βοσνία και από μικρή ηλικία στρατολογήθηκε για να υπηρετήσει ως αξιωματούχος στην Αυλή. Ήταν απόφοιτος της Σχολής Αξιωματικών, του Enderun, στο τέλος της περιόδου του Μπαγιαζίτ Β', γύρω στο 1510. Ακολούθησε στη συνέχεια τον Σουλεϊμάν Α' στην εκστρατεία του στο κράτος των Σαφαβιδών στο Ιράν (1533 - 1536), όπου σχεδίασε όλες τις τοποθεσίες της στρατοπέδευσης και δημιούργησε ένα άτλαντα ξηράς που περιλάμβανε 107 μινιατούρες⁵⁹. Στο έργο περιλαμβάνονται πόλεις, κωμοπόλεις, φρούρια, αρχαιολογικά ερείπια, επαύλεις, χάνια, δουνά, περάσματα, πο-

58. Kemal Özdemir, «Matrakçi Nasuh», *SkyLife*, εκδ. ΤΗΥ (περιοδικό των Τουρκικών Αερογραμμών), τ. 11 (Νοέμβριος 1998), 52 - 60.

59. Ο άτλαντας αυτός, που βρίσκεται στην βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου της Ιστανμπούλ, ονομάζεται Beyan-ı Menazil-i Sefer-i İrakeyn-i Sultan Süleyman Han, και η ομοίωτη έκδοσή του με αγγλική μετάφραση πραγματοποιήθηκε από τον Hüseyin Yurdaydın, *Nasuh's Silahi*, Ankara, 1976.

ταμοί και γεφύρια, τα ονόματά τους και οι μεταξύ τους αποστάσεις. Η σπουδαιότερη απεικόνιση πόλης είναι η δισέλιδη, παραμορφωμένη ελαφρά, «τοπογραφική κάτοψη» της παλαιάς, εντός των τειχών, Κωνσταντινούπολης, με την ιστορική συνοικία του Εγιούπ, συνοδευόμενη με τον επίσης εντειχισμένο Γαλατά και την Χρυσούπολη ή το Σκούταρι, στην ασιατική ακτή. Με την τμηματική μεγέθυνση του χάρτη, κατά γειτονίες, μπορεί να αποκτηθεί η εικόνα όλων των αξιόλογων κτιρίων και να συγκριθούν καταρχήν με άλλες απεικονίσεις της ίδιας περίπου εποχής, αλλά και να διαπιστωθούν οι αλλαγές ή οι εξαφανίσεις μιας σειράς μνημείων, όπως το παλαιό παλάτι, εκεί που σήμερα είναι το Πανεπιστήμιο, στην πλατεία του Μπαγιαζίτ, και μία μεγάλη εκκλησία ανατολικά της Αγίας Σοφίας. Στην περίπτωση του έργου του Χριστόδουλου, δηλαδή του συγκροτήματος Μωχαμεντιγιέ, διασώζεται η αποτύπωσή του πριν από την καταστροφή του, το 1766, από ένα σεισμό.

Επίσης σχεδίασε δύο μεγάλα ομοιώματα (μακέτες) φρουρίων, τα οποία εν είδει σκηνογραφίας παρέλασαν πάνω σε τροχοφόρα άρματα στη τελετή περιτομής των διαδόχων του Σουλεϊμάν, αποτελώντας το διάκοσμο αναπαράστασης αμυντικής τεχνικής⁶⁰. Κάθε φρούριο χωρητικότητας 120 στρατιωτών, αποτελείτο από πέντε πύργους και τέσσερις πύλες, πλήρως εξοπλισμένο, απεικονίζοντας την οχυρωματική αρχιτεκτονική της εποχής.

60. Metin And, «Ένα αναγεννησιακό “αηδόνι της τέχνης και επιστήμης”: ο Ματρακσή Νασούχ» (Bir Renaissance Hezarfeni: Matrakçi Nasuh), *Sanat Dünyamız* (ειδικό αφιέρωμα στους «Δημιουργικούς Οθωμανούς»), 73 (Ιστανμπούλ 1999), 125-133.

Δυστυχώς, αν και στην τεχνική αποτύπωση ακολουθήσε μία εκτός κλίμακας και προσανατολισμού εικονογράφηση, τα σχέδια των πόλεων του διακρίνονται από αρκετή ακρίβεια, ως προς την τοποθέτηση των 300 περίπου κτιρίων, αποδίδοντας πανοραμικά τις όψεις τους. Έτσι έχουν χαρακτήρα προβολικής αξονομετρίας αντί κάτοψης. Οι λεπτομέρειες έχουν αποδοθεί με μεγάλη ακρίβεια, οπότε διακρίνονται οι αλλαγές στο μέγεθος και στον όγκο των κτισμάτων, όπως το παλάτι του Ιμπραήμ Πασά⁶¹, γαμβρού του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς, που σήμερα, μετά από πολλές τμηματικές κατεδαφίσεις, στεγάζει το Μουσείο Ισλαμικής Τέχνης και αποτελεί ένα από τα σπάνια δείγματα κοσμικής αρχιτεκτονικής της περιόδου ακμής της Αυτοκρατορίας.

Το κτίριο υφίσταται από το 1524, όπου τελέσθηκε ο γάμος του Μεγάλου Βεζίρη, Σαντραζάμ Ιμπραήμ, με την αδελφή του σουλτάνου, Χατιτζέ Σουλτάνας. Μετά την δολοφονία του Πασά (1535) περιέρχεται στην αυτοκρατορική ιδιοκτησία και μετατρέπεται σε στρατώνα γενιτσάρων, αλλά ταυτόχρονα αποτελεί την προνομιά της θέσης από όπου ο Μέγας Αυθέντης παρακολουθεί τις ατελείωτες παρελάσεις (αλάι) με τα στρατιωτικά τμήματα, τις συντεχνίες και τα σωματεία. Τις αλλαγές και τις νέες διαρρυθμίσεις πραγματοποιεί ο Μίμαρ Σινάν. Χάρη στις πολλές μικρογραφίες της εποχής, που αποτυπώνουν τις εκδηλώσεις αυτές «δια-

61. Wolfgang Müller-Wiener, Η ιστορική τοπογραφία της Κωνσταντινούπολης (Bildlexikon zur Topografie Istanbuls, Würzburg, 1977 και İstanbul'un tarihsel topografyası [στα τουρκικά]), Ιστανμπούλ, ΥΚΥ, 1998, 492-494.

βάζουμε», σήμερα, τμήματα της όψης του κτιριακού αυτού συγκροτήματος, όπως και του σουλτανικού Σαραγιού του Τόπκαπι· αλλά αυτά αποτελούν εξαιρέση σε σχέση με το πλήθος των κτιρίων της αχανούς Πόλης για τα μέτρα της εποχής του 16ου αιώνα.

Ένα από τα λίγα πανοράματά της, που διασώθηκαν μέχρι τις μέρες μας και γνωρίζουμε την επιτόπια παρουσία του δημιουργού είναι του Δανού Μελχιόρ Λορίχς (Melchior Lorich[s] ή Lorch ή Lorck⁶²) που επισκέφθηκε την Κωνσταντινούπολη, ως μέλος της συνοδείας του πρέσβη του αυτοκράτορα της Γερμανίας, Augier Ghishlain de Busebecq, μεταξύ 1555 - 1559. Το σχέδιο, που βρίσκεται στην βιβλιοθήκη του ολλανδικού Πανεπιστημίου του Leiden, έχει μήκος 11,275 μ. και πλάτος 0,45 μ., αν και φέρει ημερομηνία 1559 από αναλύσεις του χαρτιού διαπιστώνεται ότι χρονολογείται στο έτος 1561 και παρουσιάζει με πολύ μεγάλη λεπτομέρεια το ανάπτγμα της παλιάς Πόλης, από το ακρωτήριο του Σαραϊ-μπουρνού μέχρι το Εγιούπ, συμπεριλαμβάνοντας τα τείχη του Γαλατά και τα ναυπηγεία του Κασίμπασα. Συγκριτικές μελέτες με γκραβούρες της αυτής εποχής ανατρέπουν πεποιθήσεις για την οθωμανική αρχιτεκτονική, όπως την γνωρίζαμε από τα κοσμικά κτίσματα που έφθασαν μέχρι τις μέρες μας.

Η ανάγκη για την ίδρυση σχολών, που θα εκπαίδευαν στελέχη ενός σύγχρονου κράτους, αρχίζει τον 18ο αιώνα, στα πλαίσια του εκδυτικισμού που χαρακτηρίζεται από την ίδρυση τυπογραφείου, την ανανέ-

62. Εγκυκλοπαίδεια «Από χθες μέχρι σήμερα η Ιστανμπούλ», (Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi), λήμμα: «Lorichs, Melchior», τόμ. 5, Tarih Vakfı, 1990, 227.

ωση του στόλου και την απαρχή εκπαίδευσης των αξιωματικών του ναυτικού και των τεχνητών ναυπήγησης στη Σχολή Μηχανικών (Mühendishane) το έτος 1773, επί βασιλείας του σουλτάνου Μουσταφά Γ' ⁶³. Το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, με τις «μεταρρυθμίσεις» ιδρύεται η Σχολή Καλών Τεχνών, με ανεξάρτητο τμήμα αρχιτεκτονικής, στα χνάρια της γαλλικής Beaux Arts, με ξένους καθηγητές.

Τελειώνοντας την σύντομη περιδιάβαση των πηγών είναι άδικο να μην αναφερθούν οι σύγχρονες δημοσιεύσεις καταλόγων ονομάτων, που εντοπίζουν πλέον, τους αρχιτέκτονες του οθωμανικού δημοσίου, κατά την χρονική περίοδο 1869 - 1922, με βάση την ετήσια εμπορική επιθεώρηση *Annuaire Oriental*, αντίστοιχη με τον σημερινό «Χρυσό Οδηγό» ⁶⁴. Καταγράφονται σε δύο ξεχωριστές κατηγορίες:

α. αυτοκρατορικοί αρχιτέκτονες:

1. *Βασιλάκης μπέης Ιωαννίδης*, 1889-1901, [οι ημερομηνίες αφορούν τα έτη δημοσίευσης στην επιθεώρηση και αντιστοιχούν σε πληροφορία του προηγούμενου έτους] αποκαλείται *architecte du palais impériale*. Ο ναός της Αγίας Τριάδος στο Ταξίμ ολοκληρώνεται

63. Σάββας Τσιλένης, «Αναδρομή στην αρχιτεκτονική εκπαίδευση στην Τουρκία», *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 63, 1997, 131-138.

64. (α) Hasan Kuruyazıcı, «Οι λησμονημένοι αρχιτέκτονες της Ιστανμπούλ» (İstanbul'un unutulmuş mimarları), *İstanbul*, τ. 30, 1999, 52-54.

(β) Σάββας Τσιλένης, «Οι ρωμιοί "αρχιτέκτονες" κληφάδες της Πόλης, 1869-1945», *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 74-75, 2000, 166-179.

με τα σχέδιά του, την τριετία 1876 - 1879⁶⁵, επίσης αναλαμβάνει την οικοδόμηση του Ιωακείμιου Παρθεναγωγείου το 1879⁶⁶. Θεωρείται από το σημερινό Στρατηγείο Ναυτικού της Βόρειας Θάλασσας ως αρχιτέκτων του κτιρίου Διοίκησης της Υπηρεσίας Ναυτικού, στη παραλία του Κεράτιου Κόλπου, ένα από τα καλύτερα δείγματα της οριενταλιστικής ρυθμολογίας⁶⁷. Πρόσφατα δημοσιεύθηκε ένα ανεκτέλεστο έργο του, αποδεικνύοντας το πολυσύνθετο ταλέντο και την ζωντάνια του, ένα χρόνο πριν το θάνατό του. Στα οθωμανικά αρχεία της Πρωθυπουργίας δρέθηκαν, από την Ογα

65. Αιμιλιανού, (Επισκόπου Μιλήτου), Ιστορικό υπόμνημα επί τη πεντηκονταετηρίδι του εν Σταυροδρομίω Ιερού Ναού της Αγίας Τριάδος (1880-1930), Κωνσταντινούπολις, 1930. Ο Βασιλάκης εφένδης, εξελόνησε «σχέδιον επί τη βάσει των παλαιών θεμελίων», 47, τα οποία είχαν θεμελιωθεί το 1867, με σχέδια του αρχιτέκτονος Ποτεσσάρου, 35. Στην υποσημείωση 2, ο επιστάτης του Ναού θυμάται ότι ο αρχιτέκτων, μάλλον πρόκειται για τον Ιωαννίδη, «είχε φιλοτεχνήσει ξυλότευκτον ομοίωμα του ανεγειρόμενου Ναού, απαράλλακτον εν μικρογραφία προς το σημερινόν σχέδιον αυτού» αλλά δεν διασώθηκε διότι χρησίμευε για τους προσκυνητές ως κιβώτιο προαιρετικής συνεισφοράς υπέρ του ανεγειρόμενου Ναού, 46.

66. Αναστάσιος Ιορδάνογλου, Το Εθνικό Ιωακείμιον Παρθεναγωγείον Κωνσταντινουπόλεως, 1882-1988, Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ, 1989, 22.

67. ό.π. 36 και Afife Batur, «Το κτίριο της Υπηρεσίας Ναυτικού» (Bahriye Nezareti binasi), στον τιμητικό τόμο για τον καθηγητή Η. Kemalî Söylemezoğlu, *Prof. H. Kemalî Söylemezoğlu'na*, Ιστανμπούλ, İTÜ Mimarlık Fakültesi, 1982, 46.

68. Oya Şenyurt, «Ένα άγνωστο σχέδιο του αρχιτέκτονα Κεμαλεττίν: το Νοσοκομείο Χαμντιγιέ στο Βερολίνο» (Mimar Kemalettin' in bilinmiyen bir tasarımı: Berlin' de Hamidiye Hastanesi), *Arredamento Mimarlık*, Ιστανμπούλ, 10, 2001, 120-123.

Şenyurt⁶⁸, ένα τοπογραφικό και τρία σχέδια κατόψεων του Νοσοκομείου Χαμντιγέ ή Νοσοκομείου του Βερολίνου, που ανέλαβε να το κτίσει στην ομώνυμη πόλη το οθωμανικό κράτος στα πλαίσια της γερμανοτουρκικής συνεργασίας το 1902, ανταποδίδοντας την κατασκευή της γερμανικής κρήνης, που βρίσκεται στον Ιπλόδρομο, και η οποία εγκαινιάστηκε ένα έτος πριν, από τον αυτοκράτορα Γουλιέλμο τον Β'. Ο φάκελος περιέχει μια παραλλαγή της κυρίας όψης του έργου σχεδιασμένη, από τον Kemalettin, φημισμένο αρχιτέκτονα και ιδρυτή της πρώτης εθνικής «σχολής», μαζί με μία λιγότερο επεξεργασμένη όψη και το προοπτικό που αντιστοιχεί στη λύση Ιωαννίδη, υπογεγραμμένα από τον υιό του. Από τα έγγραφα των αρχείων πληροφορούμεθα ότι ο Βασιλάκης συνέβαλε και στην κατασκευή και ανακαίνιση του παλατιού Yıldız, ενδιάγραμμα του σουλτάνου Αμπντούλ Χαμήτ Β'.

2. Γιάγκος μπέης Ιωαννίδης, 1897 - 1908, αποκαλείται architecte en chef de S. M. I. le Sultan. Υιός του προηγούμενου, υπηρετεί στην Υπηρεσία του Ναυτικού (Bahriye Nezareti), ως επιδρόμων αρχιτέκτων το 1901, ως στέλεχος της Διεύθυνσης Φάρων, μεταξύ 1903 - 1904 και 1905 - 1920, και επιθεωρητής του Γραφείου των μηχανολόγων μηχανικών το 1903 - 1904. Επίσης ανέλαβε την ανέγερση του Ζαλπίου Παρθεναγωγείου ως αρχιτέκτων⁶⁹, ενώ την ίδια εποχή είναι

69. Η Ιωάννα Δόκου-Ψαροπούλου, «Η ίδρυση και τα πρώτα πενήντα χρόνια λειτουργίας του Ζαλπίου» στο *Το Ζάλπειο Παρθεναγωγείο Κωνσταντινουπόλεως, 1875-1995*, Αθήνα, 1996, 61, αναφέρει: «το έργο της ανέγερσης ανέλαβε ως αρχιτέκτων ο Ι. Ιωαννίδης» χωρίς να διευκρινίζει την ημερομηνία, και παρακάτω, 62, μεταφέρει το κείμενο μαρμάρινης πλάκας

μέλος του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου⁷⁰. Σύμφωνα με τη προαναφερθείσα εργασία ο Γιάγκος βέης απαλλάσσεται των καθηκόντων του το 1907.

δ. αρχιτέκτονες κρατικών υπηρεσιών, στα

δ1. Υπουργείο Βακουφιών, Διεύθυνση Κατασκευών και Ανακαινήσεων:

1. Θεοδωρής εφένδης, αρχιτέκτων μηχανικός, 1911 - 1920,

2. Γεωργιάδης εφένδης, αρχιτέκτων, 1911 - 1920,

3. Θωόν εφένδης (Ανδρεάδης), αρχιτέκτων, 1911 - 1920,

4. Βασίλ(ης) εφένδης, αρχιτέκτων, 1911 - 1920.

δ2. Υπουργείο Παιδείας:

1. Πανλή εφένδης, αρχιτέκτων, 1911 - 1913.

δ3. Υπουργείο Ταχυδρομείου, Τηλέγραφου και Τηλεφώνου:

1. Δημητράκης εφένδης, αρχιτέκτων στην Διεύθυνση Ταχυδρομείου και Τηλέγραφου, 1903.

δ4. Δημαρχία:

1. Μ(ιχάλης) Μπογιατζόγλου, αρχιτέκτων, 1906-1909,

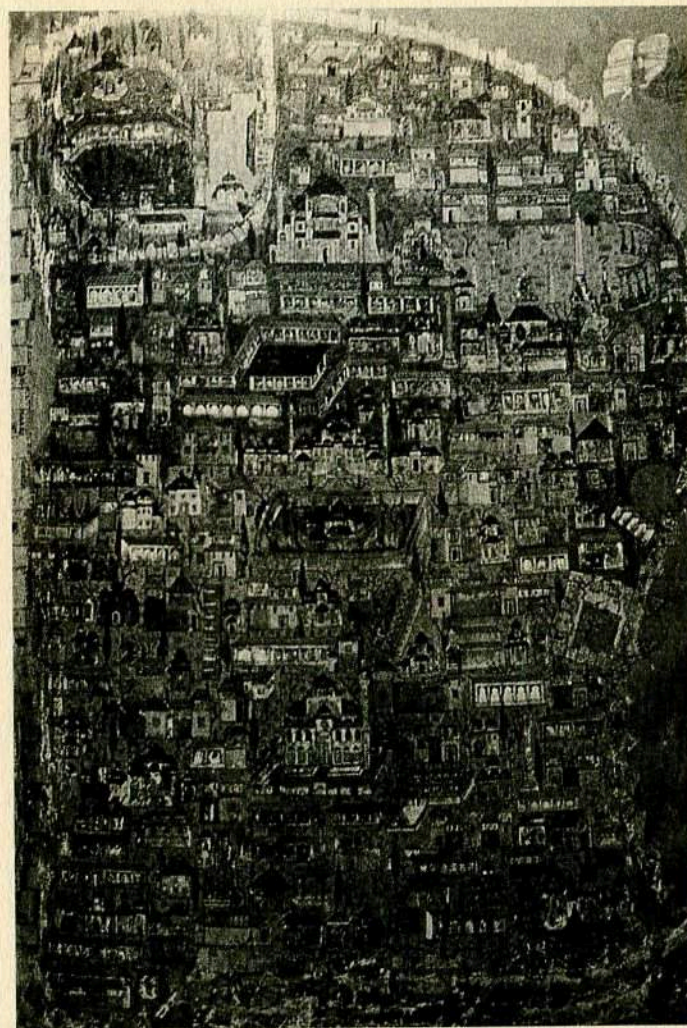
2. Γεώργιος Φραγκιάδης, αρχιτέκτων, 1914.

Αν κάτι χαρακτηρίζει τις δραστηριότητες των ελληνορθοδόξων αρχιτεκτόνων είναι η πολυμορφία και

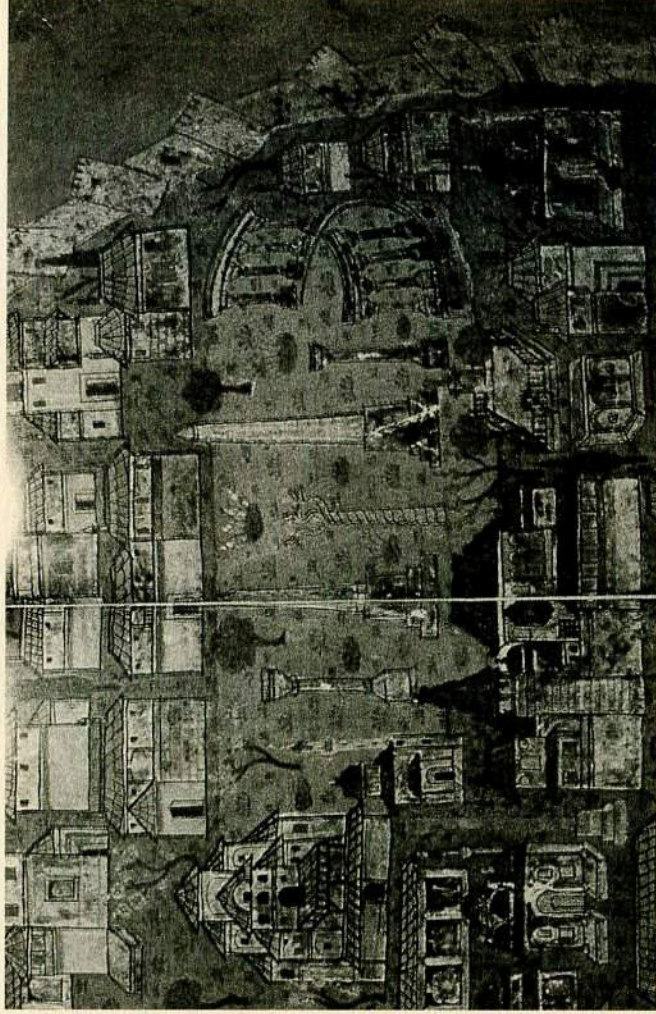
στο δεξιό παραστάτη της πόρτας «Επί Σουλτάνου Abdulhamit Han του Β' Κωνσταντίνου Ζάππα χορηγούντος, Οικονόμου αρχιτεκτονούντος ανηγέθει το Ζάλπειον τούτο Παρθεναγωγείο, εν έτει σωτήριω αωπέ' (1885)» όπου προκύπτει ότι μάλλον ο Ιωαννίδης έπαιξε ρόλο κατασκευαστού ή είχε κάνει τα αρχικά σχέδια με τα οποία δεν υλοποιήθηκε το κτίριο.

70. *ό. π.*, 646, 171.

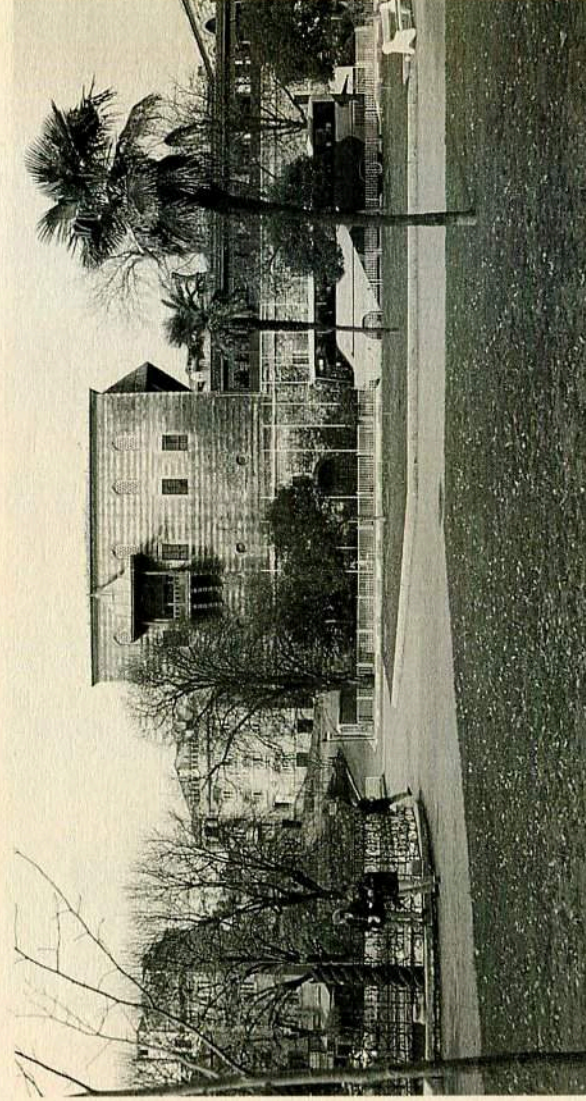
πολυγλωσσία, κυριολεκτικά και μορφολογικά. Διαφορές σε στυλ παρατηρούμε στον ίδιο αρχιτέκτονα ανάλογα με τις απαιτήσεις των πελατών, είτε δημόσιο είναι αυτό είτε ιδιώτες· παράδειγμα τρανό ο Βασιλάκης εφένδης Ιωαννίδης. Όλες αυτές οι προσπάθειες αναζήτησης νέου ύφους εντάσσονται στο «πνεύμα της εποχής», που πίστευαν ότι εκπροσωπούσαν οι αρχιτέκτονες του τέλους του 19ου αιώνα, σε σχέση με τους προγόνους τους, που ήταν δέσμιοι από τους κανόνες και τις αρχές ενός κλειστού επαγγέλματος, του οποίου η γνώση μεταδιδόταν προφορικά και έτσι έδενε, αν όχι τα χέρια, κατά πολύ τη σκέψη.

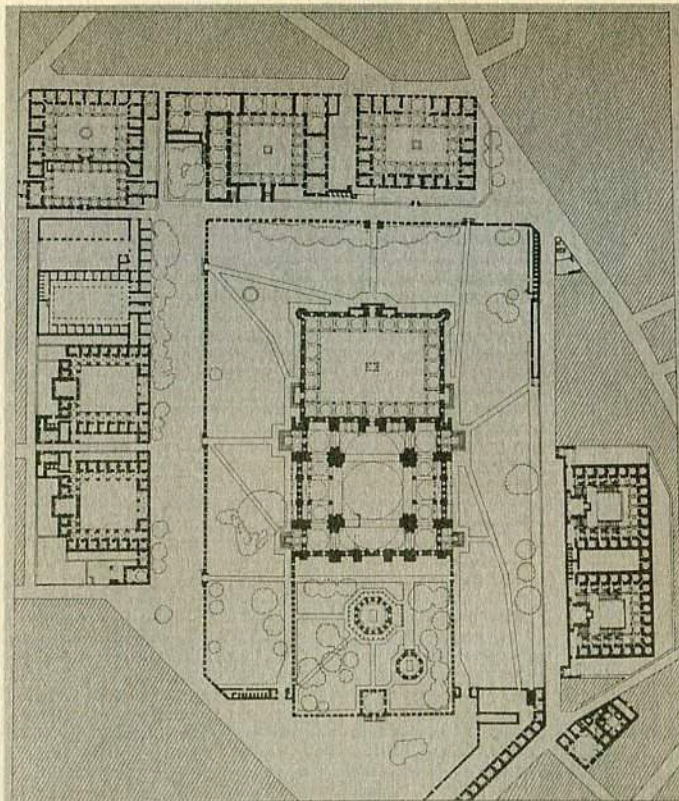
1. Απεικόνιση της παλαιάς Κωνσταντινούπολης του 16ου αιώνα, από το Νασούχ Ματρακτσή.

2. Λεπτομέγεια της Πλατείας του Ιπποδρόμου, όπου στο κάτω μέρος διακρίνεται καθαρά το κτίριο του Damat Ibrahim Pasza, έργο του Μιμιά Σινάν, από την απεικόνιση του Ναουύχ Ματράκτση.

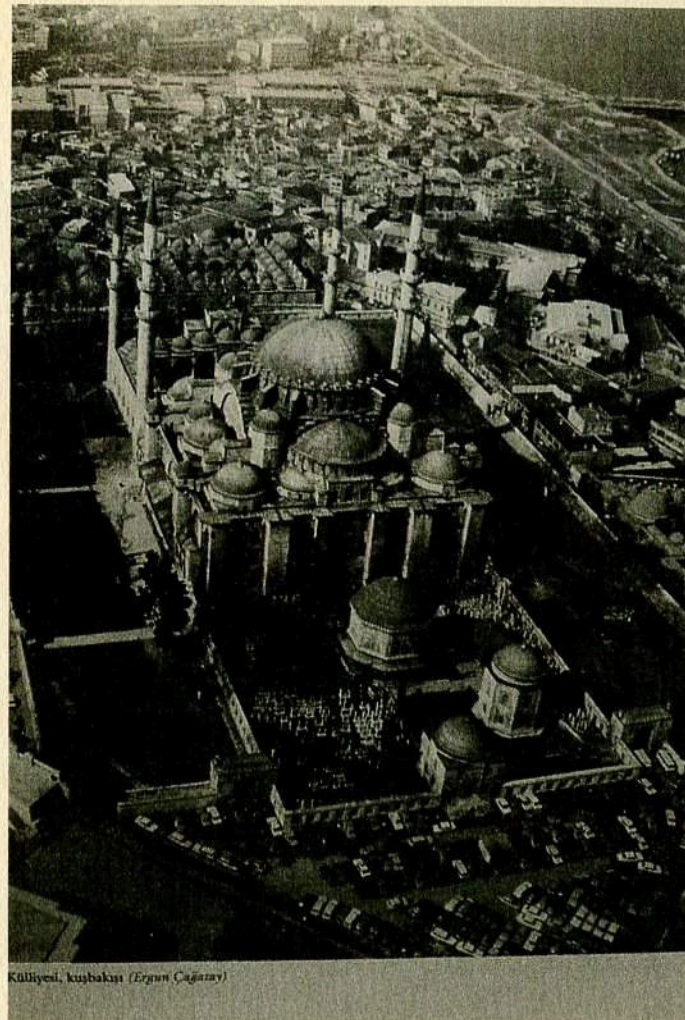

3. Το κτίριο του σημερινού Μουσείου Ισλαμικών Τεχνών, στην Πλατεία του Ιπποδρόμου (Al meydan), που είναι τμήμα του Κτίριου του Damat Ibrahim Pasza. Πρόκειται για ένα από τα παλαιότερα αστικά κτίρια, εκτός απ' αυτά που δρμόζονται στο Τορκαρι.

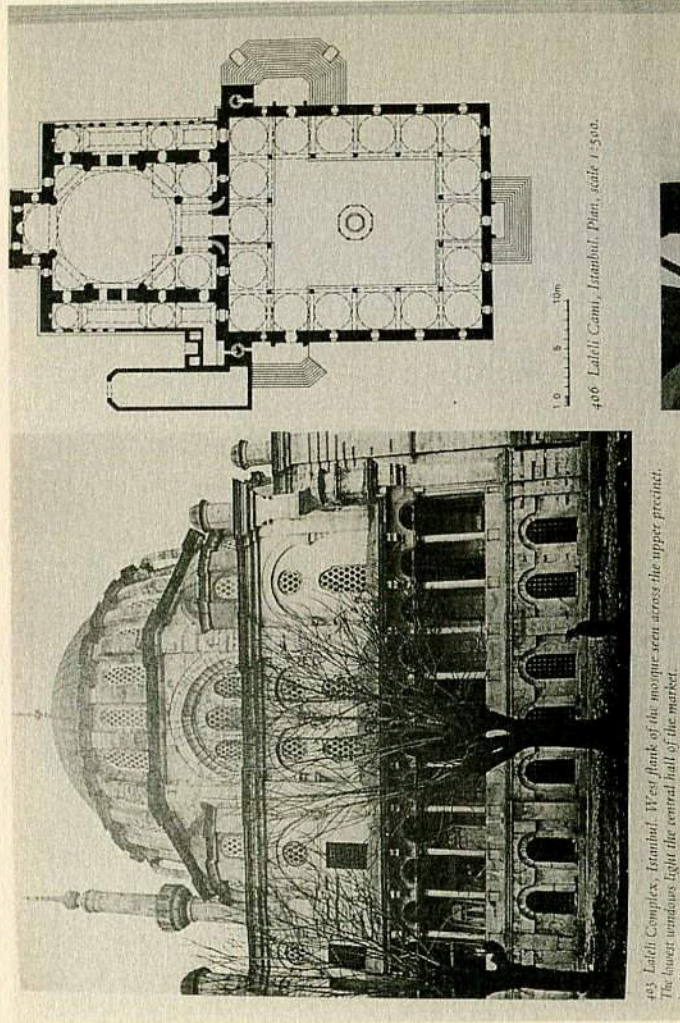
Farklı mekân elemanlarıyla büyük ölçüde plân kompozisyonu: Süleymaniye Camii Külliyesi: Büyük camii etrafında ilk plânda 30, dış çevrede 400 kadar kubbe ile örtülmüş mekân vardır.
 A large scale plan composition with elements of various sizes: Süleymaniye Mosque complex. The great mosque is surrounded by an inner ring of 30 and outer ring of as many as 400 domed chambers.
 Orya Sayfa : 500 kadar kubbeli yardımcı mekân ve elemanlarla çevrili merkezî ve hâkim kubbeli plân kompozisyonu:
 Fatih Camii Külliyesi, İstanbul.
 Centre page: A central plan composition with main dome surrounded by some 500 secondary domed chambers and ele-

4. Κάτοψη του συγκροτήματος Süleymaniye,
 έργο του Μιμάο Σινάν, 1557,
 προς τιμή του Σουλτάνου Σουλεϊμάν Α' του Μεγαλοπρεπούς.

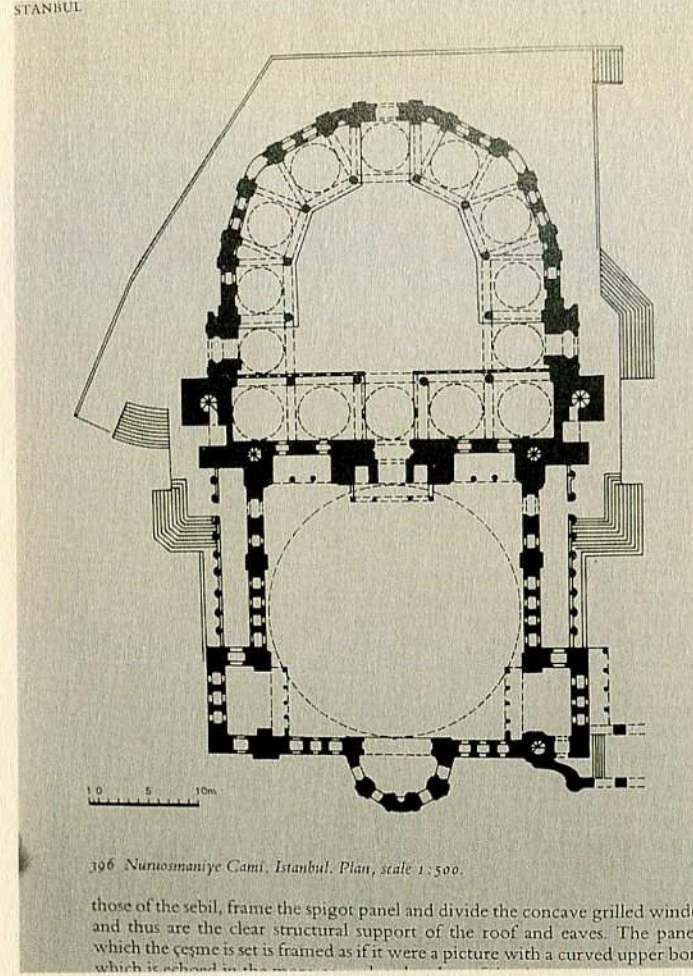
Külliyesi, kuzbakım (Ergene Çakırtan)

5. Σύγχρονη αεροφωτογραφία του συγκροτήματος Süleymaniye.

443. Laleli Complex, Istanbul. West flank of the mosque seen across the upper precinct. The lowest windows light the central hall of the market.

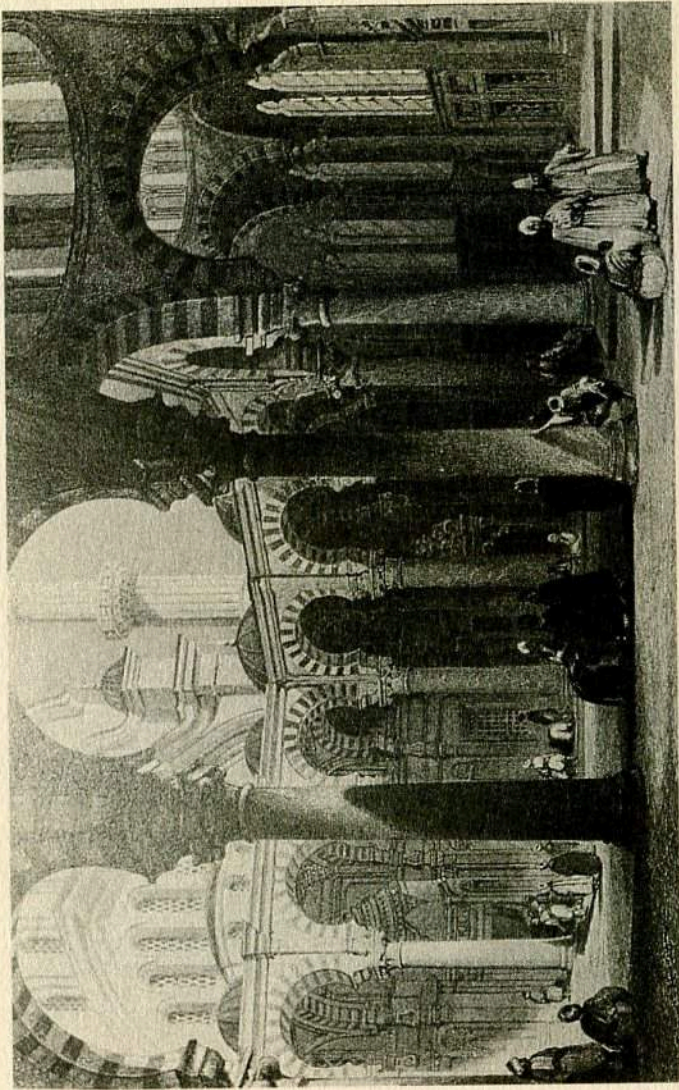
6. Κάτοψη και δυτική όψη του Τζαμιού του Laleli, έργο του αρχιτέκτονα Κωνσταντίνου, τον 18ο αιώνα.

396. Nuruosmaniye Cami, Istanbul. Plan, scale 1:500.

those of the sebil, frame the spigot panel and divide the concave grilled window and thus are the clear structural support of the roof and eaves. The panel which the çeşme is set is framed as if it were a picture with a curved upper border which is echoed by the

7. Κάτοψη του τζαμιού Nuruosmaniye, έργο του αρχιτέκτονα Συμεών Κάλφα, τον 18ο αιώνα.

8. Γραβούρα του αίθριου χρόνου του τζαμιού Νιγιοσμανίγιε, χαρακτηριστικότερον παραδείγματος τουρκομπαζούκ αρχιτεκτονικής.

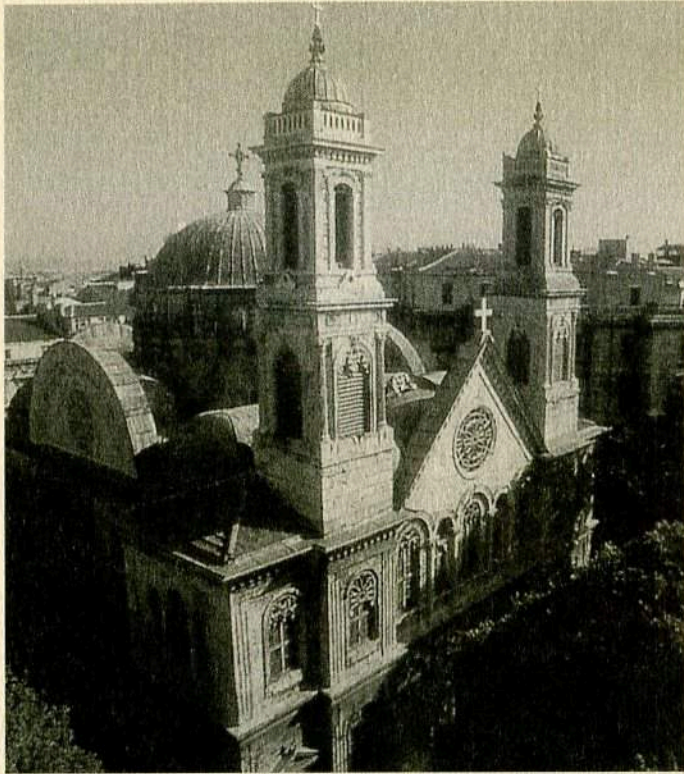
9. Ο αρχιτέκτονας του σαραγίου Χατζή Στεφανής Γαϊτανάκης.

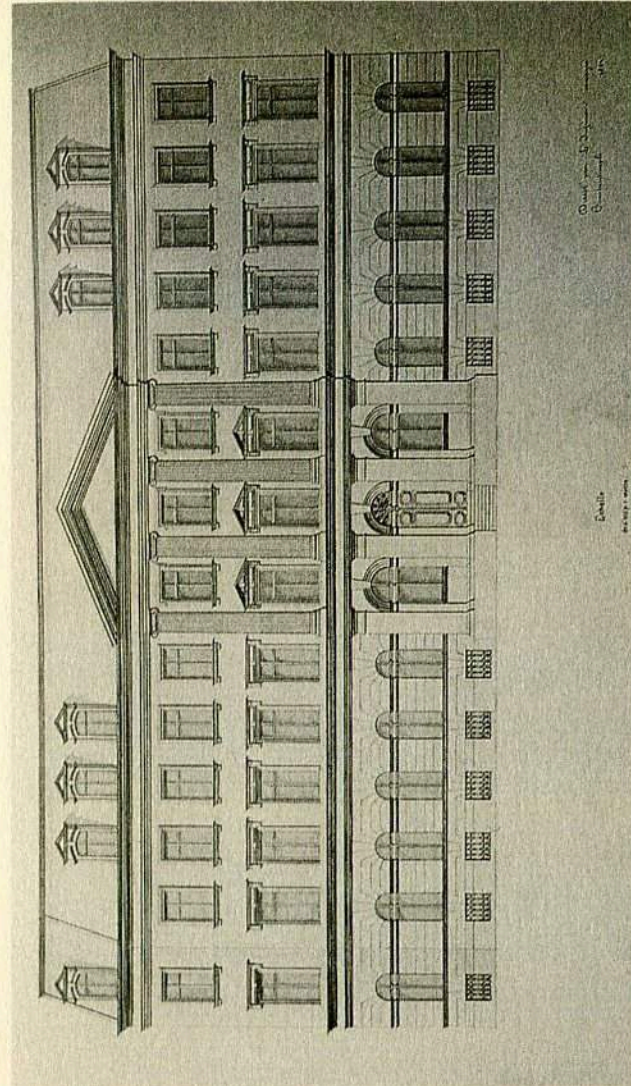
10. Ο αρχιτέκτονας Χατζή Δημήτριος Γαϊτανάκης.

11. Ο αρχιτέκτονας του σαραγίου Βασιλάκης Βέης Ιωαννίδης.

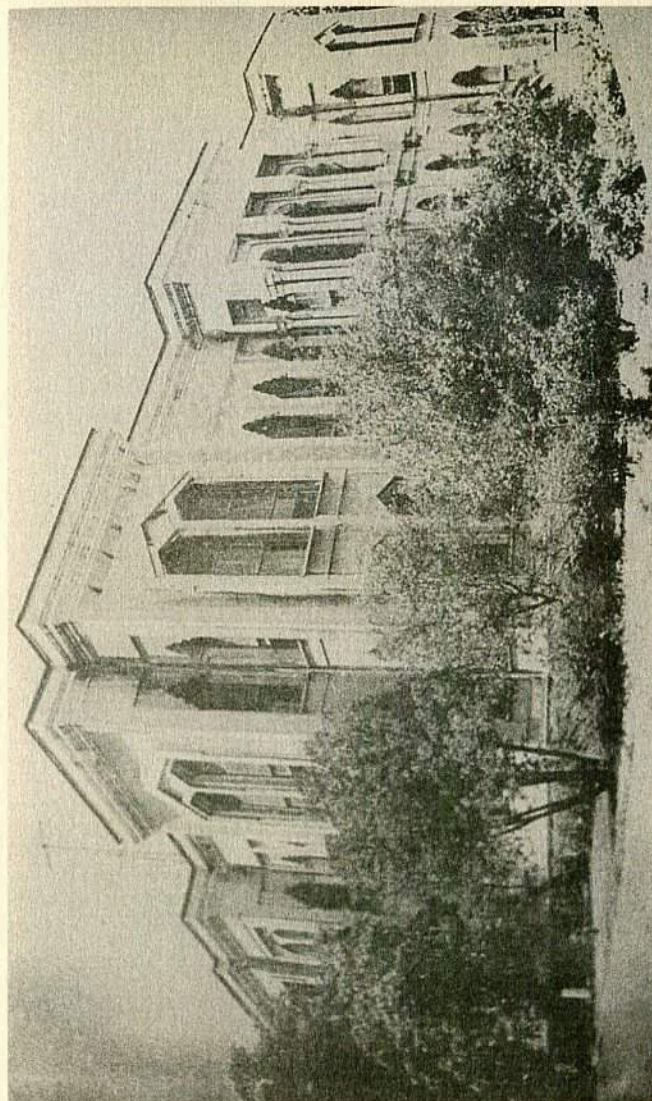
12. Ο ναός της Αγίας Τριάδας, στο Ταξίμ, έργο του αρχιτέκτονα Βασιλάκη Βέη Ιωαννίδη, με αρχικά σχέδια του αρχιτέκτονα Ποτεσσάρου.

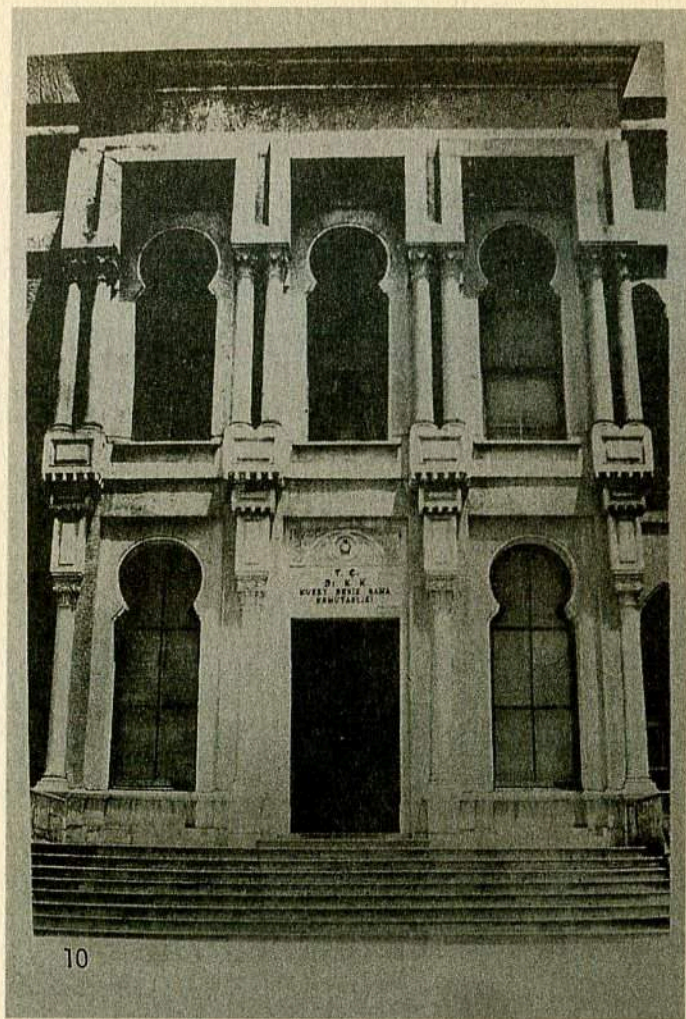
13. Όψη του Ζαλπείον Παυθνεαγωγείου, έργο του αρχιτέκτονα Βασιλάκη Βέη Ιωαννίδη.

14. Η σημερινή ανατολική όψη του Ζαπτείου Παρθεναγωγείου.

15. Όψη του πρόφυγγ Υπουργείου Ναυτιλίων, στο Κασπράφα, έργο του αρχιτέκτονα Βασιλέη Βέη Ιωαννίδη, τον 19ο αιώνα.

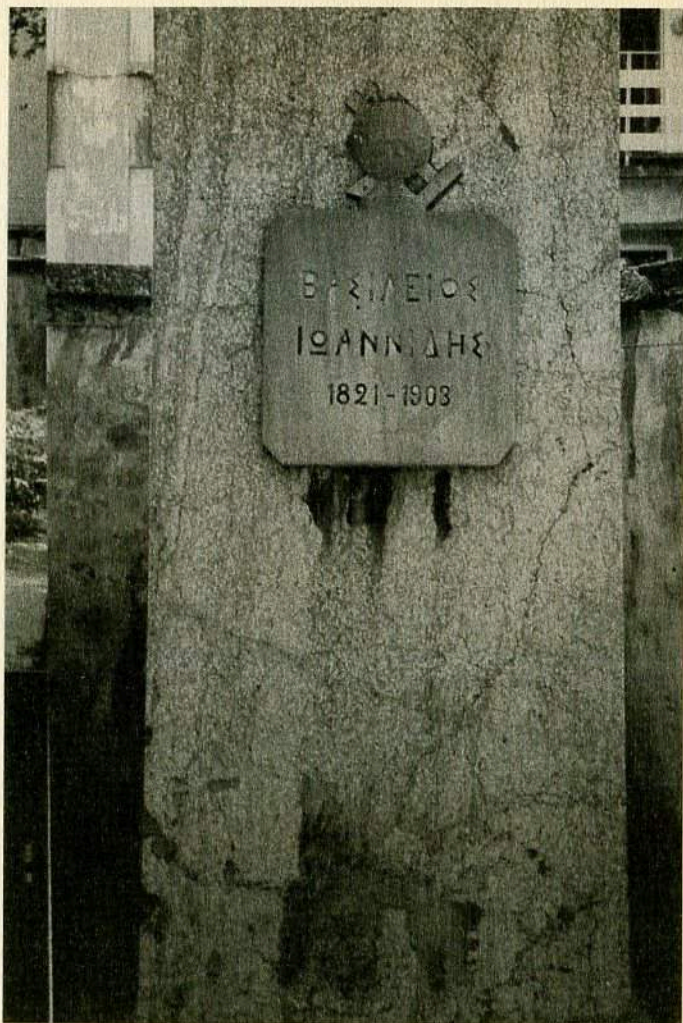

10

16. Λεπτομέρεια όψης του πρώην Υπουργείου Ναυτικών,
στο Κασίμπασα.

17. Ο τάφος του Βασιλάκη Βέη Ιωαννίδη, στον αύλειο χώρο
της Εκκλησίας του Αγίου Δημητρίου, στα Ταταύλα.

18. Λεπτομέρεια της ταφόπλακας του Βασιλάκη Βέη Ιωαννίδη, όπου εμφανίζονται και τα σύμβολα του επαγγέλματος.

ΕΠΙΛΟΓΙΚΑ

*Κυρία Πρόεδρος,
αγαπητοί φίλοι,*

Με τη λήξη της σημερινής ημερίδας, που κύλησε τόσο καλά και δικαίωσε απόλυτα τις προσδοκίες των οργανωτών της και την περιέργεια, ελπίζω, των ακροατών της, θέλουμε, ως οργανωτές, να ευχαριστήσουμε θερμά, πρώτα-πρώτα τους φίλους εισηγητές, για ό,τι κατέθεσαν με τόση επιστημοσύνη, και σας, που με την παρουσία σας, μάς στηρίζατε και πάλι στη δύσκολη προσπάθειά μας.

Ευχαρίστως επαναλαμβάνουμε και σήμερα την απόφασή μας να τυπώσουμε και να κυκλοφορήσουμε, μέσα στο 2001, τα πρακτικά της ημερίδας, για την απαραίτητη συμβολή στη σχετική βιβλιογραφία. Αυτό και για ένα ακόμη λόγο: Γιατί το Τουρκικό Ιστορικό Ίδρυμα της Πόλης (Tarih Vakfi), που κυκλοφόρησε ήδη στην Πόλη, σε μετάφραση στα τουρκικά, και μάλιστα σε δύο εκδόσεις, τα πρακτικά της πρώτης ημερίδας, με θέμα «Εθνικές μειονότητες στην Πόλη τον 19ο αιώνα», και ετοιμάζει τον τόμο των πρακτικών της δεύτερης ημερίδας, με θέμα «Η καθημερινή ζωή στην Πόλη στο τέλος του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα», θα ενδιαφέρεται ασφαλώς περισσότερο και για τις σημερινές ανακοινώσεις, που για τους τούρκους ιστορικούς μπορούν να αποδειχθούν ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες και διαφωτιστικές.

Άλλωστε η εμφάνιση φέτος, για πρώτη φορά, του χορηγού της ημερίδας, του Ι. Παπαδιαμάντη, που καλύπτει από εκτίμηση του έργου μας και εμπιστοσύνη στην ποιότητά του, όλη την οργάνωση, μέχρι και την εκτύπωση και κυκλοφορία των πρακτικών, μας διευκολύνει κατά πολύ στο κεφάλαιο αυτό, γι' αυτό και τον ευχαριστούμε και πάλι ιδιαίτερα.

Καλήν αντάμωση, λοιπόν, το 2002, στην τέταρτη ημερίδα.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Η Οργανωτική Επιτροπή	6
<i>Πηνελόπη Στάθη</i>	
Προλογικά	9-10
<i>Το πρόγραμμα</i>	
της επιστημονικής ημερίδας	11-12
<i>Αδαμάντιος Στ. Ανεστίδης</i>	
<i>Χαιρετισμός</i>	
της Οργανωτικής Επιτροπής	13-14
<i>Χ. Γ. Πατρινέλης</i>	
Οι Φαναριώτες πριν από το 1821.....	15-52
<i>Βασ. Βλ. Σφυρόερας</i>	
Οί "Έλληνες Δραγομάνοι του Στόλου	53-65
<i>Δημήτρης Γ. 'Αποστολόπουλος</i>	
<i>«'Ρωμηοί Χριστιανοί»</i>	
<i>«μὲ μπαράτια βασιλικά».....</i>	<i>67-86</i>
<i>Στέφανος Γερασίμου</i>	
Οι Φαναριώτες στα οθωμανικά αρχεία ...	87-102
<i>Παρασκευάς Κονόρτας</i>	
<i>Ορθόδοξοι Ιεράρχες</i>	
στην υπηρεσία της Υψηλής Πύλης	103-134
<i>Κατερίνα Γαοδίκα</i>	
<i>Αλέξανδρος Καραθεοδωρή.</i>	
Η ζωή και η σταδιοδρομία του.....	135-143

Χριστίνα Φιλίου

«Της υπηκοίας τα καθήκοντα».

Υπηρεσίες στο οθωμανικό κράτος μέσα
από την οπτική του Στέφανου Βογορίδη,

Πρίγκηπα Σάμου..... 145-163

*Κωνσταντίνος Τρομπούκης*Ρωμιοί ιατροί ως διοικητικοί
και υγειονομικοί αξιωματούχοι

της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας..... 165-181

Σάββας Ε. Τσιλένης

Οι Ρωμιοί αρχιτέκτονες

παρά τη Υψηλή Πύλη 183-236

Αδαμάντιος Στ. Ανεστίδης

Επιλογικά..... 237-238

Περιεχόμενα..... 239-240